

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:

Тел, әдәбият һәм тарих

Мәшһүр галимебез Нил Юзиев

Милли мәгариф

Фән һәм гамәл

Фәнгә кереш

Бөек жиңүнең 60 еллыгы

Казанның 1000 еллыгын каршылап

Жыеннардан хәбәрләр

Китап киштәсе

Мәшһүр галимнәребез

Нил Юзиев
1931-1996

ФӘН һәм ТЕМ**(НАУКА и ЯЗЫК)****Фәнни-хәбәри журнал****№1(24) # 2005**1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлде
(700-нче таныклык)**Журналны гамәлгә
куючылар:**

- Казан шәһәре хакимиятенәң
жәмәгать оешмалары һәм ММЧ
белән элемтә идарәсе;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессы-
ның Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-
төзөлеш академиясе.

Баш редактор

Фаил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшит Шакиржанов
(баш редактор урынбасары)
Мансур Хәсәнов
Ринат Закиров
Вагыйз Фәтхуллин
Айрат Зарипов
Төлгат Галиуллин
Фоат Гарифуллин
Гали Даутов
Мирфатих Зәкиев
Рүзәл Йосыпов
Хужиехмәт Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров
Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Галим Хисамиев

Дизайнер

Фәрит Шакиржанов

Сәркәтип

Гөлсинә Соколова

Редакциянең адресы:

420043, г.Казань,
ул.Зеленая, д.1, кор. Б, к. 202Б,
Редакция журналы "ФӘН һәм ТЕМ",
тел/факс 10-46-75

- * Редакциянең фикере авторлар
фикере белән туры килмәскә
мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән
һәм кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп
бастырганда "ФӘН һәм ТЕМ"
журналына сылтама бири
мәжбүри

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә
битләргә салынды һәм ЗАО "Новое Знание"
типографиясендә басылды.

Басарга 14.03.05 кул куелды
Офсет ысулы белән басылды
Формат 60х84/8. Офсет кәгазе
Күләме 11,6 басма табак
Нәшер хисабы буенча 4,75 табак
Заказ 03/17. Тираж 500 данә

420015, Казан ш., Зеленая ур., 1 й.
Тел. 46-68-19

Журналга ТРның «Татарстан халыклары
телләре турында»гы Законны гамәлгә
ашыру комитеты ярдәм итә

© "ФӘН һәм ТЕМ" журналы

БУ САНДА:**ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ ТАРИХ**

АЛСУ ЯРУЛЛИНА, ЛИРОН ХӘМИДУЛЛИН. Татар энциклопедиясенәң нигез ташлары	3
ФӘРИДӘ КУШЕЛЕКОВА. Димче – диңгез кичерә	9
ЛИЛИЯ ГАРӘПШИНА. Гадел Кутуй – драматург	15
ЭЛЬВИРА ХИСМАТОВА. Фәүзия Бәйрамова әсәрләрендә психологизм күренешләре	19

МӘШҺҮР ГАЛИМНӘРЭБЕЗ

ТӘЛГАТ ГАЛИУЛЛИН. Тынгысыз галим	23
ХУҖИӘХМӘТ МӘХМҮТОВ. Өлкән хезмәттәш, ярдәмчел дус	30
НИЛ ЮЗИЕВ. Чәбия-Чүрчи егете – маркиз, рыцарь һәм академик	33

МИЛЛИ МӘГАРИФ

ГАЛИМ ХИСАМИЕВ, ЛИНАРА МУСИНА, ЛИЛИЯ НИКИТИНА. Химиядән бердәй дәүләт имтиханы һәм аңа хәзерлек	39
НУРИЯ МИФТАХОВА. Татар мәгарифенең яңарышы чорында басылып чыккан лингводидактик әдәбият	43
ЛИЯ НИГАМАЕВА. Татар телендәге педагогика терминологиясен русча алынмалар белән бауто	49

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

ЗӘРИЯ ХӘБИПОВА. Сүз һәм мәгънә	52
АБРИК КАМАЛОВ. Ныгыткыч аркаларның реакцияләрен хисаплау	55

ФӘНГӘ КЕРЕШ

ГАЛИМ ХИСАМИЕВ, АЛЬБЕРТ НАРБЕКОВ, РӘШИТ ШАКИРҖАНОВ. Химиядә тарихи вакыйгалар һәм ачышлар	59
--	----

БӨЕК ҖИҢҮНЭ 60 ЕЛЛЫГЫ

МӘХМҮТ ГӘРӘЕВ. Сугышның йөзе һәрчак кырыс, усал... ..	66
---	----

КАЗАННЫҢ 1000 ЕЛЛЫГЫН КАРШЫЛАП

ФИДАИЛ МИҢНЕХАНОВ. Чал каланың төзүче белгечләр мәктәбе	69
---	----

ҖЫЕННАРДАН ХӘБЭРЛЭР

Казан шәһәр советында	74
Казан дәүләт медицина университетында	74
Казан дәүләт технология университетында	75
Бөтендөнья татар конгрессында	76

КИТАП КИШТӘСЕ	73
---------------------	----

ФӘН һәм ТӘЛ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал
№1(24)#2005

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТӘЛ" журналына кешелек дөньясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.
2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәреф).
3. Мәкаләгә татар, рус телендә язылган, һәрберсе 5-6 юлдан артмаган аннотацияләр бирергә кирәк.
4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Мөмкин булганда, Tatedcor, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнгән дискет бирү мәгъкуль.
5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Формулалар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бертөрле язылыштагы баш һәм юл хәрефләре, өске һәм аскы индекслар һ.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.
6. Рәсемнәрне аерым биттә пөхтәләп сызып җибәрергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.
7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегенә билгелә стандартка туры килергә тиеш.
8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булганда, ул авторга кире җибәрелергә мөмкин.
9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.
10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат җибәрү мәгъкуль.
11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ И ЛИТЕРАТУРА

- ЯРУЛЛИНА А.Г., ХАМИДУЛЛИН Л.Х. Краеугольные камни татарской энциклопедии 3
- КУШЕЛЕКОВА Ф.А. Сваты морем проведут 9
- ГАРАПШИНА Л.Р. Адель Кутуй – драматург 15
- ХИСМАТОВА Э.Р. Элементы психологизма в произведениях Фаузии Байрамовой 19

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

- ГАЛИУЛЛИН Т.Н. Неугомонный ученый 23
- МАХМУТОВ Х.Ш. Старший коллега, отзывчивый друг 30
- ЮЗИЕВ Н.Г. Парень из Чабья-Чурчи – маркиз, рыцарь и академик 33

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

- ХИСАМЕЕВ Г.Г., МУСИНА Л.Т., НИКИТИНА Л.Е. Единый государственный экзамен по химии и подготовка к нему 39
- МИФТАХОВА Н.Ш. Лингводидактическая литература, изданная в период обновления татарского просвещения. 43
- НИГАМАЕВА Л.З. Обогащение педагогической терминологии татарского языка за счет русских заимствований. 49

НАУКА И ПРАКТИКА

- ХАБИПОВА З.Г. Слово и смысл 52
- КАМАЛОВ А.З. Расчет реакций подкрепляющих арок 55

ВСТУПАЯ В НАУКУ

- ХИСАМЕЕВ Г. Г., НАРБЕКОВ А. И., ШАКИРЗЯНОВ Р. А. Исторические события и открытия в химии 59

60 ЛЕТИЕ ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЫ

- ГАРЕЕВ М.А. Лицо войны всегда сурово, злобно... 66

К 1000-ЛЕТИЮ КАЗАНИ

- МИННИХАНОВ Ф.Г. Строительная школа седого города 69

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

- В Казанском городском совете 74
- В Казанском государственном медицинском университете 74
- В Казанском государственном технологическом университете 75
- Во Всемирном конгрессе татар 76

- КНИЖНАЯ ПОЛКА 73

© Яруллина А. Г., Хәмидуллин Л. Х., 2005

ТАТАР ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЕНЕҢ НИГЕЗ ТАШЛАРЫ

Алсу Яруллина, Лирон Хәмидуллин

АЛСУ ГЫЙНИЯТ кызы ЯРУЛЛИНА – Татар энциклопедиясе институтының энциклопедия басмаларын татар телендә әзерләү бүлегә мөдире. Татар энциклопедиясен төзүдә башлап йөрүчеләрнең берсе.

ЛИРОН ХӘЙДӘР улы ХӘМИДУЛЛИН – язучы, тәржемәче. Татар энциклопедиясе институтының өлкән фәнни хезмәткәре. Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре.

Яруллина А.Г., Хамидуллин Л.Х. Краеугольные камни татарской энциклопедии.

В статье рассматриваются принципы создания национального энциклопедического словаря, являющегося одним из первых примеров решения государственной задачи по утверждению двуязычия в Республике Татарстан.

Россиядә 1980 еллар ахыры – 1990 еллар башында күзәтелгән демократик үзгәрешләр зыялыларыбыз күңелендә байтактан бирле бөреләненп килгән күп кенә ният-омтылышларны тормышка ашыру мөмкинлеген тудырды. Шулай икән, татар мәгърифәтчеләренең ике гасыр дәвамында милли энциклопедия төзеп чыгару турындагы хыялы да, ниһаять, тормышка ашырылды. 1999 елда татар халкы тарихында беренче мәртәбә “Татар энциклопедия сүзлеген”нең рус телендәге басмасы нәшер ителде. 2003 елның башында шул сүзлекнең берникадәр тулыландырылган һәм 1 меңгә якын яңа мәкаләләр өстәлгән татарча басмасы белән бергә, күләмлерәк, мәгълүматлырак мәкаләләрдән торган “Татар энциклопедиясе”нең русча 1нче томы дөнья күрдә.

Бу хезмәтләрнең дөньяга чыгуы татар фәне тарихында гына түгел, Россиянең энциклопедияләр бастырып чыгару тарихында да күренекле бер вакыйга булды. “Татар энциклопедиясе” томнары Татарстан фәненең һәм татар халкының күп гасырлык фәнни-гыйльми хәзинәсен вә акыл сәләтен туплаган бик олы хезмәт ул.

“Татар энциклопедиясе”н нигезләрдәй язма чыганаclar нидән гыйбарәт соң? Аларны без урта гасырлардан башлап барларга ти-

ешбез. Шәрык мәдәниятенен һәм фәненең чәчәк аткан дәверендә – киң карашлы, энциклопедик белемле галимнәр яшәгән урта йөзләрдә – күп кенә житди хезмәтләр язылган. Әбү Насыр әл-Фәраби, әл-Харәзми, әбү Рәйхан әл-Бируни, Әбугалисина, ибне Фазлан, ибне Рөшд әбү әл-Валид, әбү-л Хәйан Гарнати, әл-Мәсгуди әбү-л Хәсән кебек галимнәр фәлсәфә, тел, тарих, география, астрономия, математика, механика, табиплек, геология һ.б. өлкәләргә караган хезмәтләр тудырганнар. 11 гасырда Мөхмүд Кашгари тарафыннан төрки телләргә багышланган, энциклопедик әһәмияткә ия “Диване лөгат әт-төрк” дигән хезмәт языла (1072-74 еллар). Анда шулай чорда мәгълүм булган, Көнчыгыш Алтайдан алып Идел буйларына таралып зур биләмәдә яшәгән 20ләп төрки кабиләнең сөйләм теле һәм фольклоры үрнәкләре (фонетика, лексика, грамматика), этнография һәм географиясе) чагылыш тапкан. Ул хезмәтне шулай чордагы төрки телләрнең чагыштырма сүзлеген буларак кабул итәсең.

Гарәп галиме әбү-л Хәйан Гарнати тарафыннан 1313 елда Каһирәдә төрки телләрнең чагыштырма сүзлеген төзәләр. 19 йөздә аның кулъязмасы Истанбулда “Китаб әл-идракъ лисан әл-әтрак” исем белән басылып чыга.

Мисырда мәмлүкләр идарә иткән вакытта яшәгән кыпчак галиме Ала әд-Дин (Аләддин) Байлак әл-Кыпчаки төзегән сүзлек тә игътибарга лаек (“Кәңз әт-тижар фи мәғрифәт әл-әхъяр”, 1298 ел).

Борынгы төрки-татар телләренең кыйммәтле тарихи чыганагы буларак 2 дәфтәрдән торган “Коман мәжмугасы”н (“Codex Cumanicus”) атарга кирәктер. Ул хезмәттә 13-14 йөzlәргә караган кыпчак-коман сүzlәре латин һәм немец телләрендә дә бирелгән. Шунда ук кыпчак телендәге табышмак-әйтемләр һәм кыпчак теленә тәржемәдә Библия сюжетыннан алынган вакыйгалар китерелә. Барлык хезмәт латин хәрефләре белән язылган, сүзлек азагында кайбер сүzlәргә карата аңлатмалар бирелгән. Хезмәтне жентекләп өйрәнгән В.В.Радлов сүзлектә теркәлгән кыпчак-коман сүzlәренең Идел буе татарлары, бигрәк тә мишәрләр теленә якынлыгын билгеләп үтә [1].

Урта гасырлар галимнәренең эзләнү-табышларын 19 йөздә шәрык һәм бөтендөнья мәдәниятен индәгән киң карашлы, бай мәғлүматлы Шиһабетдин Мәржани (1818-89) дәвам итә. Аның мәғрифәтчелек, дин, тарих, этнография һәм педагогикага багышланган хезмәtlәре эшчәнлегенә ни дәрәжәдә колачлы булуына дәлилдер. Яңарак дөнья күргән бер хезмәттә: “Аның энциклопедик белемен 18 йөз француз мәғрифәтче-энциклопедистлары Дидро һәм Руссо белән тиндәрлек”, – дип бик дәрәс бәян ителгән [2, 26]. Ш.Мәржани хезмәtlәре арасында биобиблиографик сүзлек “Вафиәтел-әслаф вә тәхийәтел-әхлаф” (“Элгәреләрнең гомер саны һәм киләчәк буыннарга бүлгә”) аерым урын алып тора. Анда шәрык дөньясының мәғлүм 6057 галиме, язучысы, дин әһеле һәм жәмәгәт эшлеклесенең биографиясе һәм эшчәнлегә тасвир ителә. Энциклопедияләргә тиң бу хезмәттә шәрык фәлсәфә фәне тарихына һәм фәлсәфәчеләр тормышын-биографиясен барлауга зур урын бирелгән. Китапның кереш өлешендә (“Мөкаддәмә”) шәрык илләрендәгә фән-гыйлемнең барлыкка килүе һәм үсеше, аның тармаклары төфсилләп бәян ителә, классификацияләнә. Галимнең икенче зур хезмәте – Идел буе Болгар дәүләте һәм Казан ханлыгы турындагы 2 томлы зур тарихи китабы (“Мөстафадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар”) тарихи энциклопедия буларак кабул ителә [3]. Бу хезмәтендә Ш.Мәржани әлегә ике дәүләтне нигезләүче татар-болгарларның

этногенезы мәсьәләсен һәм мәдәниятләрнен тарихи дәвамлыгын жентекләп тикшерә. Шунда ук тарих фәне методологиясе мәсьәләсенә дә урын бирелә. Мәржанинең өченче зур хезмәте “Китабе гиләләтебез – заман фи тарихи Болгар вә Казан” (“Болгар һәм Казан тарихын каплаучы вакыт пәрдәсе”) дә барлык галимнәр тарафыннан хуплана. В.В.Радлов бу хезмәттә Мәржани туплаган мәғлүматның бик тә әһәмиятле булуын билгеләп үтә. Хезмәт Бөтенроссия археологларының Казанда уздырылган 4нче съездына багышланган жыйынтыкта басылып чыга (1878). Ш.Мәржани 30дан артык гыйльми хезмәт авторы буларак Россиянең шәркыятче галимнәре һәм мөселманнары арасында гына түгел, чит мәмлөкәtlәрдән Төркия, Һиндстан һәм барлык гарәп илләре зыялылары арасында да популярлык казана. “Бөекбританиянең энциклопедияләр нәшер итүче үзгә аның биографик (дәресе: биобиблиографик) белешмәсен һәм фотосурәтен соратып ала” [4]. Мөселман галимнәреннән беренче кеше буларак Шиһабетдин Мәржани Казан университеты каршындагы Археология, тарих һәм этнография жәмгыятең әгъзасы итеп сайлана, ул жәмгыятнең эшчәнлегендә актив катнаша.

19 йөзнен икенче яртысында татар халкының күренекле мәғрифәтчесе, энциклопедик белем иясе Каюм Насыри (1825-1902) да байтак кына мактаулы эшләр башкара. Ул тарих, этнография, тел белгечлегә өлкәсенә караган күпсанлы тирән эчтөлекле хезмәtlәр авторы һәм язучы буларак таныла. Татар мәдәнияте тарихы һәм ижтимагый фикер белгече буларак халык күңелендә тирән эз калдыра. Аның иң күләмле – 609 битле зур хезмәте “Фәвакиһел жөләса, фил-әдәбият” (“Әдәбият турындагы мәжлесләрнең жимеше”) дип атала (1884). Хезмәт 40 бүлектән тора һәм кешеләр тормышта өйрәнергә һәм үтәргә тиешле гыйбрәтле гадәт-мисалларны эченә ала. К.Насыриниң хезмәtlәрендә хәтердә уелып калырдай хикмәтле сүз, әйтемләр байтак. Аның мәғлүм зур хезмәtlәреннән тагын берсе тел гыйлеменә карый: татар теленең аңлатмалы сүзлегә буларак танылган “Ләһжәи татари”. Бу хезмәт ике том рәвешендә Казанда 1895, 1896 елларда басылып чыга. Татар тел гыйлеме өлкәсендә кулланылган терминнар эшләнешә шушы хезмәттән башлана. Галимнең тел

белгечлеге өлкәсенә караган хезмәтләре “Ләһжәи татари”га кадәр дә басылганнар. 1892 елда аның тарафыннан беренче буларак дәрәс һәм матур язу кагыйдәләре кулланмасы (“Кавагыйде китабәт”) нәшер ителә. 1887 елда 120 битле татар-рус сүзләре (“Кыйраәте рус”) китабын, 1891дә рус теле грамматикасын (“Нәмүнә, яки әнмүзәж”), 1895 елда татар теленең фәнни грамматикасын (“Әнмүзәж”) бастырып чыгара. Ташбасмада дөнья күргән иң беренче хезмәткә дә татар теле грамматикасына карый: “Кыскача нәхү китабы”. Тышлыгына “Краткая татарская грамматика” (1860) дип язылган бу хезмәт русча өйрәнүче татарларны һәм татарча өйрәнүче башка халыкларны истә тотып рус телендә эшләнгән.

Мәгърифәтче галимнең иң беренче әсәре 1859 елда языла, ул “Хәбәрләр җыентыгы” (“Мәжмәгыл-әхбар”) дип атала. 1860 елда табигать күренешләрен чагылдырган, иң беренче әдәби-фәнни-популяр хезмәткә булган “Буш вакыт” китабы басылып чыга. 1868 елда К.Насыйри элек 12 битле булган ул хезмәткә күпкә зурайтып, 87 биткә җиткереп нәшер итә. Монысында инде медицинага, кешенең анатомиясен тасвирлауга багышланган бүлекләр дә урын ала. Жир һәм аның кояш тирәли әйләнүе, һава, җил һәм яңгыр күренешләре укыр өчен кызыклы итеп аңлатып бирелә. Соңрак галимнең математикага (1873), игенчелек хезмәтенә (“Гыйльме зирагать”, 1892), географиягә (1895), үсемлекләргә (“Гөлзар вә чәмәнзар”, 1894) багышланган хезмәтләре, еллык өстәл календарьлары, шәрык дөньясының күренекле әдәби хәзинәләреннән “Мен дә бер кичә”не (“Кырык вәзир кыйссасы”, 1868), “Әбүғалисина кыйссы”н (1872), “Кабуснамә”не (1882) тәржемә итеп бастыра. Татарча-русча һәм русча-татарча өйрәнүчеләр өчен башкарган сүзлек-ләһжәләре “Рус хәрүф һижәсә вә зәһрә мөрәттиб лөгәт китабы” (1892) һ.б. татар дөньясында беренче үрнәкләр булып санала. “Татарча терминологик сүзлекләр төзүнең башлангычы иде”, дип бәяли аларны профессор Ф.Сафиуллина [5].

Каюм Насыйринның татарлар тормыш-көнкүрешенә, этнографиясенә караган кайбер хезмәтләре Россия күләмендә танылган фәнни журнал һәм җыентыкларда да урын алган. Мәсәлән, аның күләмле “Казан төркемләренә ышанулары һәм ырымнары” мәкаләсе С.-Пе-

тербургта “Записки императорского русского географического общества” мәжмугасының VI чыгарылышында басылган (“Поверье и обряды Казанских татар...”, 1880). Үз вакытында нәшер ителмичә калган хезмәтләре, шул исәптән татар этнографиясе материаллары 1926 елда “Каюм Насыйринның моңарчы басылмаган әсәрләре” китабында дөнья күрәләр.

К.Насыйри 1885 елда Казан университеты каршындагы Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте әгъзасы итеп сайлана.

Энциклопедик белемле мәгърифәтче, тарихчы, мәселман динә белгече, язучы һәм журналист Ризәтдин Фәхрәтдинов (1859-1936) үз гомерендә барлыгы 50 исемдә 147 китап бастыра. Шул күләм чамасында ук әле дөнья күрмәгән кулъязма мирасы бар. Аның 4 томлык “Асәр” исемле библиографик хезмәтендә Идел буе Болгар дәүләте чорыннан алып 20 йөзгәчә яшәгән 1200дән артык шәхеснең эшчәнлегенә кагылышлы мәгълүмат тупланган. Төп чыганаclar буларак урта гасырлар галимнәре ибне Фазлан, ибне Рәшд, әл-Мәсгуди, әбү Хәмид әл-Гарнати, татар фикер ияләреннән Шиһабетдин Мәрҗани, Хөсәен Фәезханов һ.б. хезмәтләренә таяна. Идел буе Болгары, Алтын Урда һәм Казан ханлыгы дәүләтләре, җәмәгәт һәм дин эшлеклеләре, галим вә язучылары, 17 йөз – 20 йөз башында яшәгән мәшһүр затлар эшчәнлегенә барланган. “Асәр”нең 15 кисәктән торган 2 томы 1900-08 елларда Казан һәм Оренбург басмаханәләрендә дөнья күрә. Калган 2 томы кулъязма килеш РФАнең Уфа фәнни үзәгенә караган Тарих, тел һәм әдәбият институтында, һәм бер өлешә Шәрык белеме институтының Петербург филиалы архивында саклана. Бу зур хезмәткә бәяләп, академик Миркасыйм Госманов “1917 елга кадәрге татар историографиясе тарихының феномены”, дип язды [6]. “Асәр”нең Казан университеты типографиясендә 1900 елда басылган 1нче кисәгә университетның фәнни китапханәсендә саклана. Калган 2-15 кисәкләре Оренбургта Гыйльман Кәримев матбагасында дөнья күрәләр. Бу томнарның нәшер ителүе татарлар арасында милли, иҗтимагый фикер үсешенә җитди йогынты ясы.

Олуг галимнең “Асәр”дән соңгы зур хезмәтләре исемлегендә “Мәшһүр ирләр”, “Мәшһүр хатыннары” китаплары тора. Анда

Шәрык дөньясында һәм татарлар арасында танылган тарихи шәхесләрнең тормышы тасвирлана. Автор шушы исемнәр белән 20 китап чыгарган. Шулай ук көндәлек матбугат битләрендә 180ләп тарихи шәхеснең тормышын һәм эшчәнлеген тасвирлаган мәкаләләр бастыра.

Риза Фәхретдиновның тарихи хезмәтләренә яисә мәгълүм тарихчының әсәрен шәрехләп бастыру үрнәкләре бар. Мәсәлән, Оренбургтагы Рәмиевләр басмаханәсендә 1915 елда “Ибне Фазланның Болгарга килүе”, 1917дә “Ибне Баттутаның Дәшти Кыпчакта сәяхәте” китапларын бастыра. 1897дә Ш.Мәржаниның хаж кылу сәяхәтен (“Рихләтел Мәржани”), 1903тә Оренбург сәүдәгәре Бикмөхәммәдәвннең Һиндстан, Төркия аша иленә кайтуын “Исмәгыйль сәяхәте”, дип шәрехләп нәшер итә. Басылымчы калган хезмәтләреннән татар жәмәгәтьчелегә өчен иң кыйммәтлесе “Болгар вә Казан төрәкләре” китабы (1993 елда нәшер ителде). Р.Фәхретдиновның мәгърифәтчелек карашлары әдәби әсәрләрендә дә чагылшы таба. “Сәлимә, яки гыйффәт” романы 1899 елда Казанда, ә “Әсма, яки гамәл вә жәза” романы 1903 елда Оренбургта басылып чыга. Татар прозасының төгә күләмле үрнәкләре буларак, бу әсәрләр татар укучысы тарафыннан хуплап кабул ителәләр. Галимнең гаилә мәсьәләләренә кагылышлы “Гаилә”, “Нәсыйхәт”, “Тәрбияле ана”, “Тәрбияле ата”, “Тәрбияле хатын”, “Тәрбияле бала” китаплары да олуг мәгънәгә ия хезмәтләр. Р.Фәхретдиновның әдәбиятка, тәрбия темасына, дин һәм фәлсәфәгә, тарих, этнография, астрономия, география һәм фәннең башка өлкәләренә караган күпсанлы хезмәтләренә әһәмияте бүген дә югалмаган [2,35-41]. Аның энциклопедик эшчәнлегә өле тулаем бәяләнмәгән, кайбер кулъязмалары, шул исәптән “Асәр”нең 3-4 томнары өле дә киң жәмәгәтьчелеккә житкерелмәгән. Алар өлегә тар даирә галимнәр тарафыннан гына өйрәнеләләр.

Шиһабетдин Мәржанинең замандашы һәм фикердәше мөдәррис мулла Хөсәен Әмирхановның (1816-93) ижаты бүген шулай ук киң жәмәгәтьчелеккә мәгълүм түгел. Әммә ләкин татар халкының үткән барлаучы галимнәр аның колачлы ижатын югары бәялиләр. Ул иң элек татар телендә Коръән тәфсире “әл-Фәваид”ны язучы буларак таныла. Дин өһеле буларак, ул мәселмән дөньясында билгеле бер эз калдырган шәхесләргә багышлап тарихи-библиографик хезмәтләр яза.

Аның “Болгар тарихы” (“Төварихи Болгарийә”, 1883), “Йолдызлар тарихы” (“Нөжүмел төварих”, 1884), “Ерак дөверләренң бөек шөжәрәләрен бәян итү” (“Шөжәрәи Галия фи бәян әл-әснаб”, 1884) китаплары Казанда һәм С.-Петербургта нәшер ителәләр. “Галим ул хезмәтләрендә күп кенә тарихи һәм риваяти чыганаclarга нигезләнеп, Болгар һәм Казан ханлыclarы, Шәрык дөньясы, ислами төрки дәүләтләр дөверә шәхесләренң библиографиясенә кагылышлы байтак мәгълүмат китерә”, – ди тарихчы Р.Әмирхан [7].

А.Казимбәк университет өчен 1839да зур күләмле “Грамматика турецко-татарского языка” китабын бастыра һәм соңрак 85 табаклы төрки әдәбият хрестоматиясен өзерли (кулъязмада).

Мәгълүм дин эшлеклесе һәм тарихчы Хөсәнгата Габәши (1863-1936) төрки халыкларның үткән һәм этник тарихын барлауга багышланган берничә хезмәт язып бастырган: “Төркилә ыруclarы (1897), “Төрки кавемнәренң кыскача тарихы” (“Мохтасар тарих каүме төрки”, 1899). Ун елдан соң бу житди хезмәт тулыландырып нәшер ителә. Дин, тәрбия, педагогика мәсьәләләренә караган хезмәтләре дә берничәшәр мәртәбә басылып чыга. Дингә, фәлсәфәгә карашлары исә миссионер Е.А. Малов китабына карата язылган “Ефим Маловка рәддия” (1886), шәригать кануннарын шәрехләгән “Ысул фикъһ тарихы” (1890) хезмәтләрендә бәян ителә.

Тарихчы, педагог Гайнетдин Әхмәрәвнә (1861-1911) ижаты да энциклопедия төзүчеләр өчен кызыклы. Идел буе Болгары чорына нисбәтле Суар шөһәрлеге хәрәбәләрен ачучы, Идел-Кама төбегендә яшәүчеләренң тарихына, тел үзенчәлекләренә һәм этнографиясенә кагылышлы хезмәтләр авторы. Шулардан иң танылганнары “Болгар тарихы”, “Казан тарихы”, “Себер тарихы” һәм “Казан ханлыгы” 1906-10 елларда языла һәм нәшер ителә. Этнографиягә, тарихка караган кайбер хезмәтләре Казан университеты каршындагы Археология, тарих һәм этнография жәмгыяте нәшер иткән “Известия...” фәнни журналында басылалар. Г.Әхмәрәв 1904 елда шул жәмгыятьнең әгъзасы итеп сайлана.

Ш.Мәржани шөкерте Шәмсетдин Күлтәси (1856-1930) үз заманында мәгърифәтче, фәлсәфәче һәм гыйлем иясе буларак танылган шәхес. 19 йөз ахырларында аның күк жисем-

нәренә (астрономиягә) бәйле рәвешле “Хәйәте җәдидә” (1896), фәлсәфи-астрономик эчтәлекле “Хикмәте җәдидә” (1899), “Җентекле астрономия” (“Мөфассал хәйәте җәдидә”, 1920) һәм “Соңгы сүз” (“Мөхакәмәт”, 1903) хезмәтләре дөнья күрә. Аларда ул әйләнә-тирә мохиткә фәнни якын килүче, кадимчелекне диндә дә, тормышта да инкар итүче буларак күзаллана. Казан университеты профессоры, шәркыятьче галим Н.Ф.Катанов аның “Хәйәте җәдидә” хезмәтенә бәя биргән, анда Кояш, Җир, йолдызлар һәм аларның хәрәкәте Европа галимнәре дәрәжәсендә фәнни язылган, ди. Ш.Күлтәсинең “Хикмәте җәдидә” һәм “Мөфассал хәйәте җәдидә” хезмәтләре дә шул ук югарылыкта иҗат ителгән һәм Җиргә, күк җисемнәренә, табигатькә иске карашка капма-каршы килә [2,66-67].

Күренекле татар педагогы, тел белгече һәм әдәбият галиме, тәнкыйтьче Җамал Вәлиди (1887-1932) “Татар теленә тулы сүзлегә” авторы. Хезмәтнең 11700 сүзгә эченә алган, 2 кисәктән торган 1нче томы 1927-29 елларда языла. Сүзлек тулаем төмәмләнмәсә дә (алфавитның 1нче өлешендәгә 15 хәреф кергән), СССРда төрки телдә беренче фундаменталь хезмәт була. Бу хезмәт теоретик нигезләнеше һәм лексикография принциплары җәһәтәннән бүгенгә көн тюркология фәне таләпләренә якин тора.

Күренекле дин белгече һәм тарихчы Морад Рәмзин (1855-1934) Болгар, Казан ханлыклары чорларына һәм шул дәвер татар хаким-идарәчеләренә, дин әһелләренә багышланган 2 томлы “Тәлфикыл-әхбәр вә тәлкыйхел асар фи вакаигы Казан вә Болгар вә мөлүкет-татар” (Оренбург, 1908) хезмәте үз вакытында киң таралмый кала. Бер-ике йөз данәсә сатылуга, “Христиан диненә һәм руслар хакимиятенә карата нәфрәт тудырган урыннары бар”, дип конфискацияләнә. Ләкин үз вакытында Казан университеты профессоры, цензор Н.Ф.Катанов ул хезмәткә карата уңай фикер әйткән була. Казан һәм Болгар патшалыклары тарихын язганда, хакимият вәкилләреннән тыш, шул дәвер рухи тормышыннан да мәгълүмат бирә, дип белдерә [2,54-58]. Матбугатта хезмәтне беренче булып Ә.Вәлиди “Морад әфәнде тарихы вә голәмай Мәрҗани” мәкаләсендә тикшерә.

Казандагы “Касыймия” мәдрәсәсенең элекке шәкертә һәм хәлфәсә мәгълүм тарихчы

Әхмәтзәки Вәлидин (1890-1970) беренче зур хезмәте “Кыскача төрек-татар тарихы” (1912, Казан. 2 нче басмасы 1992 елда чыга) саф татарча язылуы белән үз заманы укучыларын җәлеп итә. Бу китаптан соң галим Казанда яшәү чорында тарихка һәм этнографиягә кагылышлы тагын дистәләгән мәкалә, шул исәптән Ш.Мәрҗанигә, Х.Фәезхановка, Хәлфиннәр династиясенә, Г.Тукайга багышланган хезмәтләр яза.

Энциклопедия тудыруга нигез булырдай зур хезмәтләр иҗат иткән галимнәр исемлегенә моның белән генә чикләнми, әлбәттә. 19 йөз – 20 йөз башларында татар халкы арасында иҗтимагый фикер үсеше бик нык алга китә, әмма милли энциклопедия эшләрлек көчләр туплау шарты әле тудырылмый.

Совет хакимияте урнашкан та милли иҗтимагый фикер ияләрен эзәрлекләү чаралары күрелә башлый. 1920 елларда аларның бер өлеше эмиграциягә китәргә мәҗбүр ителә (Г.Исхакый, Г.Баттал, Ф.Туктаров, Ә.Вәлиди һ.б.), калганның күпчелегенә фән белән шөгыльләнү мөмкинлегенә чикләнә. Рус телендә, татар телендә тирән эчтәлекле хезмәт язып бастырган күренекле фикер иясе Җамал Вәлиди (1887-1932) тиздән кулга алына.

Фәнни-педогогик һәм журналист эшчәнлеген 20 гасыр башында башлаган Әхмәтһади Максуди (1868-1941) укытучылык эшенә, тел белемнә караган хезмәтләре белән таныла. 1927-28 елларда аның күпсәләт эшләнү нәтиҗәсе – энциклопедик хезмәте “Фәнни камус (русча, гарәпчә һәм төркиячә фәнни мәҗмугалар буенча тәҗриф кылынган фәнни, әдәби вә сыйнагый истыйлахлар камусы)”ның беренче өлеше дөнья күрә (Казан, “Татарстан” басмаханәсе). Ләкин хезмәт тулаем басылмый. Булчак китабының эчтәлегенә кереш мәкаләдә Ә.Максуди үз бурычын болайрак аңлата: “...вакытлы матбугатта һәм әдәбиятта кулланылган фәнни терминнарның мәгънәсен аңлату өчен мәдәниятле халыклар күптомлы аңлатмалы сүзлекләр төзәргә мәҗбүрләр. Төрәккыять юлына баскан безнең халыкта, вә башка төрки халыкларда шундый хезмәткә хәзер ихтыяҗ зур. Андый эшнә башлап җибәрү максатыннан чыгып, минем тарафтан фәнгә, әдәбиятка вә сәнәгатькә караган 10 мең чамасы терминны эченә алган сүзлек төхдәм ителә” [8].

Сүзлек терминнары 21 бүлеккә һәм 126 параграфка бүленеп бирелгән. Хезмәтнең беренче параграфы: “Белем һәм фән тармакларының гомуми атамалары” дип исемләнгән.

Аннан соңгы параграфларда фәлсәфә, математика, физика, химия фәннәре тармаклары, минералогия, нәбатат-үсемлек гыйлеме, хайваннар, антропология, табиблык гыйлеме, ижтимагый фәннәр, тел белеме һәм әдәбият гыйлеме, тәрбия һәм уку-укуту өлкәсе, тарих фәне һ.б. тәртибе китә. Һәр параграфта күрсәтелгән фән тармагына кергән терминнарга автор тарафыннан кыскача аңлатма урнаштырылган. Сүзлек гарәп алфавитында басыла. Әмма мәкалә исемнәре (“кара сүзләр”) башта рус хәрефләре (“кириллица”) белән, аннары гына гарәп язуында бирелгән. Жәяләр эчендә теге яки бу терминның килеп чыгышы күрсәтелгән. Кайбер сүз-терминнарга карата кыскача этимологик белешмә дә өстәлгән. Күпчелек терминнарга автор тарафыннан татарча синонимнар да китерелгән. Ә.Максудини “Фәнни камус”ны 4 томлы итеп чыгарырга ниятләгән була. Әмма хезмәтнең 4 кисәктән торган 1нче томы гына нәшер ителә: 1нче бүлек 48 битле (409 сүз), 2нче бүлек 64 битле (383 сүз), 3нчесе – 55 битле (594 сүз) һәм 4нчесе 159 битле (913 сүз). Ә.Максудини бу зур хезмәткә эчтәлеккә белән дә, беренче татар энциклопедиясе үрнәгә буларак та әһәмиятле. Галимнең бу фәнни ижаты әлегә үзенең тикшерүчесен көтеп кала.

Татар энциклопедиясен оештыру-төзү турында берничә буын татар мәдәнияте эшлеклесе һәм галиме уйлана, күңелендә йөртә. Ә.Максудидан соң да ул хакта хыялланучылар була. Шундыйларның алгы сафында “татар фәнни әдәбиятында яңа жанрны нигезләүне тизләтүче һәм тәүге адым ясаучыларның берсе – педагог, галим, Казан педагогия институты профессоры Рифгат Шәкиржан улы Таһиров (1903-77) була [9]. Ул байтак еллар дәвамында Татарстанда яшәүче халык вәкилләренең мәгълүм шәхесләре, галим-зиялылары турында библиографик мәгълүмат туплаган, шул исәптән Советлар Союзы геройлары, Социалистик Хезмәт геройлары, сәнгатьтә танылган алдынгы хезмәт ияләре, дәүләт эшлеклеләре, галимнәр, артистлар, язучылар һ.б. турында. Ул туплаган 11 папка кулъязманы улы – Вартан Таһиров ТР ФАнең Татар энциклопедиясе

институтына тапшырды. Беренче папка тышына галим тарафыннан “Татарстан” энциклопедик сүзлегә (11 том)” дип язылган. Киң диапазонлы, тәҗрибәле галим Р.Ш.Таһировның татар халкы һәм Татарстан, Россия һәм чит илләр тарихы мәсьәләләренә багышлап 120 фәнни мәкалә язды бастыруы мәгълүм. Әлегә нәшер ителмәгән хезмәтләре арасында “Татарстан тарихчылары” библиографик сүзлегә (1917-77 елларны инди) дә бар. “Татарстан” энциклопедик сүзлегә” автор тарафыннан төгәлләнмичә кала, шуңа да карамастан аның энциклопедия төзүгә керткән өлеше зур.

Күренекле журналист, матбугат белгече һәм язучы Исмәгыйль Габдулла улы Рәмиевнең (1895-1969) дә энциклопедик эчтәлеккә хезмәтләр төзү эшчәнлегенә игътибарга лаек. 1926 елда Казанда аның “Вакытлы татар матбугаты” исемле аннотацияле библиографик китабы басылып чыга. Зур күләмле бу китапка 1905-25 елларда Россиядә һ.б. илләрдә татар телендә нәшер ителгән газета, журналлар, аларның мөхәррирләре һәм наширләре исемлегенә кергән. 1965 елда И.Рәмиевнең энциклопедик юнәлешле 2нче китабы “Истәлекләр. Татарча басма сүз” дөнья күрә. Шуңа ук елларда ул, элекке хезмәтләренә һәм Казан университетының гыйльми китапханәсе, архив материалларына нигезләнеп, “Әдәби сүзлек” хезмәтен туплый. Автор вафатыннан соң кулъязма белешмәлек байтак еллар дәвамында хәрәкәтсез ята. Татар энциклопедия институтының өлкән фәнни хезмәткәре Рәис Нәүширван улы Даутов тарафыннан редакцияләнеп һәм асәшәрмә рәвешендә өстәмә мәгълүмат белән тулыландырып, 2001 елда китап буларак басылып чыга (399 бит). “Әдәби сүзлек”тә, нигездә, совет хакимияте урнашканчы татарлар арасында мәгълүм булган шәхесләргә, уку йортларына һәм мәдәният-сәнгать оешмалары эшчәнлегенә караган белешмәләр урын алган. Ул белешмәләрнең кайберләре беренче мәртәбә дөнья күрә һәм шуңа күрә И.Рәмиев белән Р.Даутов нәшер иткән хезмәтнең әһәмияте зур. Шуңа рәвешле, 19 йөз урталары – 20 йөз башларында байтак кызыклы, энциклопедия өчен бай мәгълүмат туплаган. Алар башлаган зур эшләргә 20 йөз галимнәре давам иттерде һәм үстәрде. Инде татар зыялыларының хезмәтләрен барлау кирәк.

Әлбәттә, киң колачлы, тирән эчтәлеккә

тулы бер энциклопедик хезмәтне төзү аерым бер галимнең генә көченнән килерлек түгел. Хәзерге вакытта энциклопедия төзүне фәннең төрле тармакларнда эшләүче бер төркем галимнәр тырышлыгы һәм аларны берләштереп эшләтүче нәшрият яки гыйльми институт тара-

фыннан гына башкарып була.

Мәгәр, алда санап үтелгән татар зыялылары, фикер ияләре эшчәнлегә яшәешнең барлык өлкәсен, фәннең барлык тармакларын чагылдырган зур бер житди энциклопедия төзү өчен жирлек, чыганақ булып торалар.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Радлов В.В. О языке куманов по поводу издания куманского словаря. – СПб., 1884.
2. Духовная культура и татарская интеллигенция. Исторические портреты. – Казань: Магариф, 2000.
3. Мухаметшин Р. Энциклопедия как зеркало нашей жизни // Казань, 2001, №12.
4. Абдуллин Я. Основоположник научной истории татар Шигабутдин Марджани // Казань, 2001, №12.
5. Сафиуллина Ф. Хәзерге татар әдәби теле. Лексикология. – Казан, 1999.
6. Усманов М.А. Наследие Ризы Фахретдинова // Сов. Татария, 1989, 14 февраля.
7. Амирханов Р.У. Татарская историография. Востоковедческо-тюркологические аспекты // Научный Татарстан, 2000, №3.
8. Сабирзянов Г. “Фәнни камус” А.Н.Максудова // Гасырлар авазы – Эхо веков, 2002, №1-2.
9. Сабирзянов Г., Кадыров И. У истоков татарской энциклопедии // Респ. Татарстан, 1998, 10 ноября.

© Кушелекова Ф. А., 2005

ДИМЧЕ – ДИҢГЕЗ КИЧЕРӘ

Фәридә Кушелекова

ФӘРИДӘ АМАНГЕЛЬДЫ кызы КУШЕЛЕКОВА – 1999 елда Казан дәүләт университетының Татар теле, әдәбияты, тарихы һәм көнчыгыш телләр факультетын тәмамлап, Г.Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык ижаты белгечлегенә буенча аспирантурада укый. Бүгенге көндә кече фәнни хезмәткәр булып эшли һәм профессор Фатыйх Урманчиев житекчелегендә кандидатлык диссертациясе яза.

Кушелекова Ф. А. Сваты морем проведут.

В статье рассматривается первый этап свадебного обряда татар “яучылау – сватание” и анализируются поэтические особенности этого действия.

Туй, иң беренче чиратта, гаиләләр арасындагы сөйләшү-киңәшүдән – яучылаудан башлана. Күп кенә очракларда ул бернинди дә махсус йола детальләре яки поэтик фольклор әсәрләре белән алып барылмаган. Кайбер очракларда яучылау уңышлы үтсә өчен яучының аерым тышкы билгесе сакланган һәм кыз ата-анасы белән сөйләшүне башлап жибәрү өчен традицион формула-керешләр (мәсәлән: “Баш миннән, кылыч – сездән” һ.б.) кулланылган. Яучылауның рәсми төгәлләнүе булып ярәшү (аклашу, килешү) торган. Моннан соң инде кыз берсүзсез икенче гаиләгә вәгъдә ителгән булып саналган.

Туйга әзерлек егетнең эти-әнисе үтенече буенча кыз өенә, аның эти-әнисенә яучы –

башкода жибәрүдән башлана. Бу – туй йоласының рәсми өлеше башлану дигән сүз. Чөнки, гадәттә, кемнең кемгә кияүгә чыгарга жыенуы, кемнең кем кызын кодаларга ниятләве кебек хәбәрләр халык арасында күптән таралган була. Аерым очракларда башкода булып егетнең әтисе яисә сүзгә оста берәр туганы да барган. Шулай да сүзне житди һәм рәсми рәвештә башлау – бу, барыннан да элек, бөтен авылда, хәтта тирә-якта танылган профессиональ яучы-димче эше. Яучы булып барасы кеше ничек киенергә, ничек барып керергә, үз-үзен ничек тотарга, ничек сүз башларга тиешлеген бик яхшы белә һәм, оста яучы буларак, уңай җавапка ирешә.

Татарларда “яучы” мәгънәсендә башка

сүзләр дә кулланылган. Мәсәлән, мишәрләр, Урал татарлары яши торган төбәкләрдә яучы кеше “башкода” дип, Урта Идел буе татарларында ул “димче”, “яучы” сүзләре белән аталган. Урта диалектның минзәлә сөйләшкәндә “кода”, “кодага бару”, “кодага килү” дигән сүзләр шулай ук яучылауны белдергән. Томск өлкәсендә яшәүче кайбер себер татарлары яучы мәгънәсендә “теләүче” сүзен дә кулланганнар. Кыз сорарга килүне “әйттереп килү”, “ишек ачып килү” (Әстерхан), “теләп бару”, “теләп килү” (Себер), “сорап бару” дип тә әйткәннәр.

“Яучы” сүзенң нигезендә “яу” тамыры ята. Р.Мөхәммәтжанов фикеренчә, бу факт элегрәк заманнарда кызларны яу белән, көчлөп, урлап алуларын күрсәтүче билге булып тора [1, 23]. Туй йолаларының Ык буе, себер вариантларында яучының да, туй атнасында кияү егетләренң дә һичшиксез ат менеп йөрергә тиешлеген, арттан куа килүләре мөмкинлеген, урланган кыз белән качып котылу кирәклеген искәртә кебек. Е.А.Бектееваның 1902 елда язылган “Ногайбәкләр” дигән, Оренбург губернасының керәшен татарлары турындагы мәкаләсендә бу турыда ап-ачык итеп әйтелә: “Элегрәк аларда килеңне урлап алу гадәте булган. Кыз кеше озату-чысыз беркая да чыга алмаган, чөнки аны күзәтеп йөргәннәр һәм тотып алып китәр өчен уңайлы очракны көткәннәр. Әгәр кызның атанасы сизсәләр, арттан куа киткәннәр һәм кызны кире кайтарганнар. Ләкин бөтен бу гадәтләр илле еллар элек юкка чыкканнар” [2, 170].

“Димче” (“тимче”, “димсе”) сүзе исә, кире-сенчә, ике якны килештерү, кавыштыруны белдерә. Бу сүз Урта Идел буендагы башка халыклар, мәсәлән, удмуртларда, күпчелек кыпчак, монгол телләрендә дә кулланыла [3, 12].

Яучының киemenдә һәм үз-үзен тотышында үзенң нинди максат белән йөрүен белгертә торган билгеләр булган. Мәсәлән, ыштан балагын чыгару. Бу гадәт, Р.Мөхәммәтжанов фикеренчә, славян халыкларында гомумән юк: “Болгар йортыннан килә торган бу йола башка халыкларга, ничектер, күчә алмый калган” [1, 12]. Ләкин бу гадәт болгар халкының үз йоласы гына булмаса кирәк. Чөнки бу яучы билгесе кайбер төрки халыкларда, мәсәлән казакъларда да булган [4, 159]. Ир-ат яучы бер ыштан балагын тезгә кадәр бөтереп-әйләндереп куйса, хатын-кыз яучылар балакны читек кунучыннан тышка чыгарып куй-

ганнар. Бер жирлектә сул балак тышка чыгарылса (Башкортстан), икенче жирлектә уң балакны жылбердәткәннәр (Себер). Кайбер яктарда хәтта яучының ике аягына ике төрле аяк киеме яки кызыл ыштан кияү гадәте дә булган (Свердловск). Бу гадәтләр өйгә килеп кергән чит кешенң килү максатын хуҗаларга сүзсез генә аңларга мөмкинлек бирәләр. Шулай ук элек халыкта “яучы ыштан балагын чыгармаса, кызны бирмәскә мөмкиннәр”, дигән ышану яшәгән, ыштан балагын чыгару уңыш чакыручы билге булып хезмәт иткән: “Ыштан балагын сыгар, сыгармасаң, кызны бирмәсләр” [5, 43].

Себер татарларында, кайбер мишәр авылларында кыз атасының өенә яучы һәрвакыт таяк тотып килгән. Таяк яучыны тану билгесе булып хезмәт иткән һәм традицион яучы атрибуткасына кергән. Таяк ботаклы булырга тиеш: “Пала-цагалы пулырга” [4, 11]. Ризалык билгесе итеп кыз ягы шул таякка яулык бәйләп җибәргән. Яулык, кулъяулык – татар халкында элек-электән кыз белән егет арасында вәгъдә билгесе булып саналган. Н.Ф.Сумцов фикеренчә, русларда туйда яулык бүләк итү күренеше шулай ук сайлап алу акты булып саналган [7, 200].

Яучының таякка таянып килүе башкорт халкында бик киң таралган күренеш. Р.А.Солтангәрәева фикеренчә, таяк – агач рудименты һәм уңдырышлылык символы, явыз көчләрдән саклау билгесе булып тора. Вертикаль хәлдәге таяк шулай ук һава һәм Җирнең кушылуы идеясен дә алга сөрә. Яучының таяк белән килүе нәселнең яңа тормыш этабы башлануын, байлык, балалар туу, Бөек Аң – Тәңре фатихасын алуны аңлата. [8, 78-79; 9, 176]. Кайбер галимнәрнең яучы таягын яучылаучы ир-егетнең ирлек әгъзасы – фаллос символы итеп күрсәтүе безнеңчә шушы ук аңлатмага керешеп китә, чөнки фаллос шулай ук яшәү, үрчү символы булып тора.

Матча турысына утыру, я булмаса матчадан узып утырмау – татарларда һәм мордва, русларда, башка халыкларда яучы саклай торган мәҗбүри гадәтләрнең берсе. Себер татарларында һәм мишәрләрдә бу гадәт бигрәк тә яхшы сакланган. Моңы галимнәр яучылауның уңышлы тәмамлануы өчен эшләнә торган бер элемент дип саныйлар [10, 340]. Борынгылар шулай ук, матча турысына утырмасаң, бу гаиләдә татулык һәм бердәмлек булмый, дип

ышанганнар [11, 10].

Матча, аргалык – йортның түшәмен төшермичә тотып тора торган өлеше. Еш кына матча белән йорт башлыгы – ата кешене ассоциацияләштергәннәр. Төштә дә өйнең матчасы төшүен күрү – йорт башлыгының үлеменә юралына [12, 91; 13, 179-180]. Яучы кешенең беренче килгәндә йорт хужасының рәхсәтеннән башка матчадан узып, түргә кереп утырмасы да әле егет ягының туган булмыйча, чит кешеләр булуын искәртә, матча астына утырырга тырышу исә йорт хужасының ризалыгын алырга тырышу буларак бәйләнә.

Яучының утырган жиренә кечкенә мендәр яки йомшак жәймә жәеп куярга тырышканнар. Я булмаса яучы үзе утырган урынына тиз генә берәр чүпрәк жәеп утырган. Бу хәл татарлар яши торган барлык төбәкләрдә дә таралган күренеш булган. Яучыны икенче төрле “мендәрле кунак” дип тә йөрткәннәр. Аның мендәр – күпчек өстенә утыруын уңышка юраганнар. С.М.Матвеевның 1896 елда басылып чыккан “Уфа губернасы керәшен татарларының туй гадәт һәм йолалары” дигән хезмәтендә бу күренеш жентекле яктыртылган: “Яучы, кыз атасының өенә: “Күт астым мендәр, аяк астым бүкән”, – дип килеп керә. Хужалар мендәр, бүкән куйгач, “бүкән түгел, бүтән” ди. Хужалар яучыдан нәрсә кирәген сорыйлар, һәм шуның белән сөйләшү башланып китә. ...Яучы мендәр сүрүен сүтәргә тырыша – кызның ата-анасы “сүтелсен” өчен, һәм кыз кызык бауларыннан котылсын өчен” [14, 317]. Е.А.Бектееваның 1902 елда язылган ногайбәкләр турындагы мәкаләсендә дә Оренбург керәшеннәрендә булган шушы ук гадәт тасвирлана: “...яучы сиздерми генә үз астындагы мендәрнең сүрүен сүтә, бу эш кыз тизрәк ризалашсын өчен эшләнә” [2, 170].

Мишәрләр яши торган кайбер авылларда беренче килгәндә яучы ямьсез генә киенеп килгән, күрше-күләнгә белгертмәскә тырышкан. Бу гадәт кеше сүзгә арага кермәсен өчен, күз тидермәсеннәр өчен, явыз көчләрдән саклану чарасы буларак хезмәт иткән. Мондый эш шулай ук яучыны кире борулары мөмкинлеген уйлап башкарылган булырга да мөмкин.

Гадәттә яучы кыз өенә өч тапкыр килә торган булган. Кайбер очракларда, мәһәр мәсьәләсе бөхәс куптарганда, ул, кыз һәм егет ягын килештергәнче, ике йорт арасында йөргән. Әстерхан өлкәсе татарларында яучылар, кыз өенә

килгәнче, аның ата-анасына аз гына уйларга вакыт бирер өчен, өченче кешеләр аша “хәбәр салалар” [15, 110]. Беренче, икенче килгән яучыларның махсус исемнәре дә булган. Беренче килгән яучыны “кечкентәй яучы”, икенче килгән яучыны “өлкүн яучы” дип атаганнар [16, 7-8]. Башкортстан ягы татарларында беренче яучы кыз өенә “сүз салучы” буларак кына килгән [17, 138].

Каюм Насыйри үзенә “Гадәтләр” исеме астындагы мәкаләсендә Норлат ягындагы яучылауның кызыклыгына икенче төрә турында язып калдырган. Башка бер жирдә дә очрамый торган бу яучылау төрә әллә чынлап та бер жирдә дә булмаганмы, әллә бу турыда язучы килештермәгәннәрме, һәрхәлдә башка бер чыганакта да мондый мәгълүмат юк. “Егетнең атасы кызның атасына яучы жибәрә, кызын сорап. Әмма, күбрәк, кызның атасы-анасы яучыны егетнең атасына жибәрә, ишарәт белән аңлатып, әгәр кызымны сорасалар, бирер идем, дип. Әмма һәрбер кеше болай түгел” [18, 173].

Төрки халыклар фольклорында яучы такмаклары, туй поэзиясенең архаик үрнәге буларак, еш очрамый. Татар халкында да, фольклор материалларыннан күренгәнчә, алар бик аз санда. Борынгырак чорда язылган туй турындагы хезмәтләрдә яучы такмаклары бөтенләй очрамаса, “Татар халык ижаты. Йола һәм уен җырлары” китабында да бары ике генә такмак китерелгән. Тугандаш төрки халыклардан башкорт һәм алтайлыларда исә, татарлардан аермалы буларак, яучы такмаклары туй поэзиясенең сизелерлек урынын алып тора [18, 82].

Алда әйтеп үткәнчә, яучылау күренеше татарда йола һәм җырга әллә ни бай булмаган. Шулай да кайбер аеруча оста яучылар үзләренең нинди максат белән килүләрен җыр яки такмак, ә кайвакыт, борынгы чичәннәр кебек, махсус әзерләнгән такмак-такмазалардан башлыйлар.

Оста яучы бервакытта да үзенә максатын ачыктан-ачык белдермәс, ә кинәяле сүз белән иясенә җиткерер. Мәсәлән, ул турыдан-туры “кызыгызны фәләннәргә бирмәссезме” дими, ә “әманәтегезне фәләннәргә тапшырмассызмы” дип әйтә [17, 138], яки тагы да матуррак итеп “Төрәзәгез төбәндә өч алмагач бар, аның берсен рәхим итең” [6, 13] дип белдерә. Җитү кызы алма, алмагач белән чагыштыру монда очраклы түгел.

Алма – ул күп халыкларда элек-электән мөхәббәт һәм үрчем билгесе, шулай ук кояш символы булып тора. Борынгы кешеләр алмада эротик көч бар дип ышанганнар [9, 177; 17, 90]. Тик мондый чагыштыру татарларда аз кулланыла.

Себер татарларында бик еш кына яучы “сәбәп-сәнәк” сүзләренең рифмасын үз такмагында файдалана һәм кыз ата-анасыннан көтеләчәк каршылыкны сәнәк белән үзенә каршы килү дип атый: “Без сезгә килеп кердек сәбәп белән, сез тормагыз сәнәк белән”. Шулай ук себер татарларында, бигрәк тә Омск өлкәсендә, яучы булып килүче кеше хужаларга түбәнчелек белән “Баш миннән, кылыч сездән”, – дип эндәшә. Хужалар кылычы астында үлөргә дә риза булган яучының мондый түбәнчелекле мөрәжғәте аларның күңелен эретү максатын күздә тотып башкарыла. Яучының “башын иеп” килүе аның хәйләкәрлеген дә күрсәтеп тора: ул “Иелгән башны кылыч кисми” дигән билгеле татар халык мәкален беләп эш итә. Такмакта яучының килү максаты да ачыктан-ачык әйтелә:

Без сезгә баш иеп килдек,

Кызыгызны теләп килдек.

Кылыч сездән, баш бездән.

“Утырган урыным мендәрле, аяк астым бүкәнле” дигән кәлимәне дә бик киң таралган яучы такмагы дип әйтергә мөмкин. Ул күбрәк Башкортостан, Оренбург якларында яшәүче татарларда таралган. Мондый сүзне ишеткәч, хужалар кунакның нигә килгәннен бик тиз төшенеп алалар. Бу такмак турында 19 гасыр ахыры – 20 гасыр башы чыганакларында телгә алынган булуы турында без инде язып үткән идек [14].

Яучы такмакларында шулай ук ишек образы, аны ачып керү күренешен сурәтләү еш очрый. Әйтик, Пенза өлкәсендәге мишәрләрдә яучы кыз өенә түбәндәге сүзләренә өйтеп керә:

Алгы ишегегезне ача килдем,

Арткы ишегегезне яба килдем,

Кызыгызга башкода булып килдем.

Алгы ишекнең ачылуы ул – яучы өчен кыз ягының ризалыгын алу мөмкинлеген, ә арткы ишек ябылу – артка юл юк, бары алга гына бару мөмкинлеген бар, дигәнне аңлата; яучының “юк” дигән сүзне кабул итмәвен белдерә. Әстерхан татарларында исә яучының:

Алтын ишегегезне ачып кердем,

Мине көмеш ишектән чыгармагыз;

яки:

*Алтын бусагагызны басып,
Көмеш ишегегезне ачып,
Сезнең кызны әйттереп киләм,
Сорап киләм балама, –*

һәм:

*Бусагаңа басам,
Ачмаган ишегеңне ачып киләм, –*

дигән сүзләр хужаларга һичшиксез көчле тәэсир итеп, кире җавап бирерлек урын калдырмаска тиешләр. Себер татарларында да шулай ук:

Ишектән инә килдем,

Тәрәздән чыга килдем,

Кызыгызны соратып килдем,

Түрегезгә утырып чәй эчкәле килдем, –

дигән яучы сүзләре билгеле. Тәрәзә аша кеше йөрми. Димәк, безнеңчә, яучының “тәрәздән чыга килдем” дигән сүзләрен “уңай җавап алганчы, өегездән чыкмыйм”, дип аңларга кирәк. “Түрегезгә утырып чәй эчкәле килдем” дигән сүзләрен мөгънәсә исә себер татарларының яучылау йоласы нечкәлекләрен яхшы белгәндә ачыла. Беренче килгәндә яучы я беркай да утырмый, яки ишек төбенә генә утырырга тиеш булган. Бары эшләр уңайга хәл ителә, кыз ягының ризалыгын алынгач кына, яучы йорт хужалары белән бергә утырып чәй эчә алган. Димәк, бу сүзләр яучының киләчәккә якты өметен, үз дигәннендә нык торакагын, уңай җавапны алу өчен нык көрәшкән алдан ук хужаларга белдереп куялар.

Яучы такмакларына аеруча бай Себер ягында башка төрле такмакларны да очратырга мөмкин. Мәсәлән, Новосибирск өлкәсендә яучы кыз өенә:

Күл астыннан кияү чыга,

Ком астыннан кода чыга, –

дип килеп кергән. Юктан бар булгандай кияү һәм кодаларның барлыкка килүе аларның жир астыннан килеп чыгуы белән тинчләштерелә. Мондый такмакны аеруча кияүгә чыга алмыйча утырган кызларга яучы килгәндә күбрәк кулланганнар. Шулай ук Новосибирск өлкәсендә:

Аузы олы ау чуртаны,

Күзе олы күл чуртаны,

Икесен бер йоткалы, –

дигән такмакны такмаклап килеп кергән яучы кызга үзен көч белән алган кебек тәэсир ясаган.

Татар-мишәрләрдә кыз белән егетне алтын белән көмешкә тинчләштереп әйтелгән бик матур яучы такмаклары сакланган:

Сезнең алтыныгыз бар,

*Безнең көмешөбез бар,
Бергә кушыйк шуларны.*

Яучы такмакларыннан аермалы буларак, яучы җырлары үзләренә тулы җөмлөләр белән төзелгән, күләмле булулары белән аерылып торалар. Такмаклар яучы кыз өенә килеп кәргәндә яучыны тану билгесе буларак әйтеләләр. Җырлар исә йола үтөлү барышында җырланалар, шул процессны яктырталар һәм күпчелек диалогка корылган булалар. Ягъни алар сюжетлы, дип әйтсәк була. Алар буенча татар тугандагы яучылау күренешен тасвирлап була. Мондый яучы җырлары күпчелек керәшеннәрдә һәм өлешчә мишәрләр яши торган төбәкләрдә таралган. Мәсәлән, касыйм татарларыннан язып алынган бер яучы җыры –

Яучы:

*Тавык ите ашый килдем,
Сөякләрен ташый килдем.
Сания исемле кызыгызга
Яучыга әйтә килдем.*

Кыз ата-анасы моңа каршы:

*Кавын-карбыз утыртырга
Бармы сезнең бакчагыз?
Калын (калым) биреп кыз алырга
Бармы сезнең акчагыз? –*

дип сорыйлар. Моннан соң яучы калым (мәһәр) турында сүз кузгата.

Ә инде кыз ата-анасыннан ризалык алынгач, Башкортстанның Бакалы районы керәшеннәрендә димче болай дип җырлый:

*Алай гына иттем, болай гына иттем,
Арпалар да куштым бодайга;
Инде генә шөкер бер ходайга,
Эшләребез китте уңайга.*

Хәмит Ярминен “Татар халкының поэтик иҗаты” дигән китабында да керәшеннәрдә җырланучы яучы җырларының матур үрнәкләре бирелгән. Яучы булып килгән егетнең ата-анасы капкадан кермәс борын ук сөйләшүне җыр белән башлап җибәрә:

*Кодалар килә, багыгыз,
Капкагызны чыгып ачыгыз,
Капкагызны чыгып ачмасагыз,
Каршы ла чыгып алыгыз...*

Кодалар өйгә кереп, исәнлек-саулык сорапшканнан соң:

*Җирәнчәй атны без җиктек,
Чаба гына җилә без килдек,
Кодалар белән кодагыйдан
Кунак өйләр үтенә без килдек, –*

дип җырлыйлар. “Кунак өе үтенү” дигән сүз бу очракта кыз биреп, туй үткөрүне үтенү дигән мәгънәдә әйтелгән.

“Утырган урыным мендәр...” дигән танылган яучы сүзләре керәшен татарларында җыр итеп җырлана:

*Атларның башын борыгыз,
Җиз авызлыкларын алыгыз;
Без утырган урыннарга
Пәрхәт тышлы күпчәк салыгыз.*

Егет ягыннан килгән яучылар белән кызының туганнары арасында сөйләшү-фикерләшүләр уңышлы барса, яучылар:

*Элгәре утырган кодагыйның
Кульяулыгы төшкән, алыгыз;
Элгәре идәнгә салган күпчәкләрне
Сике (сөке)ләргә алып салыгыз, –*

дип җырларга тиеш булганнар.

Бу яучы җырларында яучылау йолаларының үзенчәлекләре чагылган. Беренче килгәндә яучы я ишек төбенә генә утырырга, яки бөтенләй утырмаска тиеш булган. Хужалар чәйгә чакырган очракта чәй табынына да утырмаган яучы кеше. Бары эшләр җайланып, кыз ата-анасының туйга ризалыгы алынгач кына, яучының түргәрәк кереп утырырга яки хужалар белән бергә чәй эчәргә хакы булган. “Элгәре идәнгә салган күпчәкләрне сәкеләргә алып салыгыз” дигән юллар нәкъ менә шушы йоланың җырдагы чагылышы булып торалар да инде.

“Татар халык иҗаты. Йола һәм уен җырлары” дигән җыентыкта басылган яучы такмаклары бу жанрның иң борынгы һәм иң матур үрнәкләре булып торалар, һәм алар фольклорчы-галимнәр тарафыннан да яхшы гына өйрәнелгәннәр [1, 23; 19, 11-12; 20, 85; 21, 70]. Башкортстан татарлары тарафыннан “самаклар” дип йөртелә торган бу яучы такмакларын Башкорт дәүләт университеты галиме Р.Мөхәммәтҗанов Ык бие төбәкләрендә яшәүче татарлардан язып алган. “Самак (һамак)” сүзен Р.Мөхәммәтҗанов тугандаш башкорт теленнән үтеп кәргән сүз булырга мөмкин дип саный һәм аның “көйле сөйләм” дигән мәгънә белдерүе турында әйтә [22, 169]. Такмакның беренче өлеше Казан Арты районнарында да очрый:

*Ефәк баулы былбыл кош
Бардыр синең илеңдә,
Каеш баулы лачын кош
Бардыр минем илемдә.
Өер-өер айгырдан*

*Жайдак булып килгәнмен,
Чаптар атым чаптырып,
Чыңлап сиңа килгәнмен.
Бохардан ияр алган мин,
Юлым сиңа ярган мин,
Каеш баулы лачыным бар,
Былыбылыңа килгән мин;
Тимер булсаң, мин – күмер,
Эретергә килгән мин.*

Бу яучы такмагы – бик борынгы заманнан ук сакланып килгән халык ижаты әсәре. Егетнең байлыгы өер-өер айгырлар белән исәпләнгән заманнарда ук килгән бу яучы такмагының борынгы чичәнлек традицияләренә нигезләнеп башкарылуы турында Ф.И. Урманчиев үзенә “Татар халык ижаты” дигән хезмәтенең өстө [21, 70]. Бу такмаза төрки халыкларның иң борынгы шигырь калыбына – жиде ижеккә үлчәмгә корылган. Монның нигезендә такмазаның тулғау рәвешендә әйтәләр яисә жырланып яшәү ихтыяжы, ә жиделе шигырьнең хәтердә тизрәк уелып калу үзенчәлегә салынган. Такмазада телгә алынган “былбыл кош”, “лачын кош”, “тимер”, “күмер” образлары – читләтеп сөйләү нәтижәсендә туган күчерелмә мәгънәдәгә сурәтләр чаралары. Кыз кеше гадәттә ефәк баулы былбыл, сандугач образлары белән, ә егет исә каеш баулы лачын кош, шоңкар, карчыга кебек тотрыклы символлар белән белдерелә. Мондый традицион яучы такмагы, баш өлеше нинди вариантта гына булмасын, Р.Мөхәммәтжанов әйтүенчә, һәрвакыт бертөрләр тәмамлана:

*Тимер булсаң, мин – күмер,
Эретергә килгәнмен.*

Тимер, күмер образлары аша кызының атасы һәм аны “эретүче” яучы гәүдәләнгән. Бу кинәяле гыйбарәдә яучының үз сүзендә нык торакагы, үз теләгенә ирешкәнчә тырышачагы да әйтеп бирелгән. Кайбер яучы такмакларында яшьләрне куй, кузы дип атау очраклары да бар:

*Синдә дә бар аклы куй,
Миндә дә бар аклы куй,
Куйны куйга кушаек,
Сезнең якка жушаек.*

Шулай итеп, яучы такмаклары кыз ягына егет ягының туганлашу турындагы тәкъдимен үзенчәлеккә һәм тәэсирләр итеп житкерү алымы булып торалар. Сүз көчәрдә кыз ягына тәэсир итеп, яучы аларның ризалыгына ирешергә тели. “Йола таләп иткәнчә, жанр борынгы магик ышанулардан һәм яшерен телдән үк килүче читләтеп әйтү алымына, күчерелмә мәгънәлә образларга корыла. Менә шуңа күрә дә яучы такмакларында кыз сорау да, ягъни баш яучының һәм егет ягының тәкъдире дә турыдан-туры ярып түгел, ә кинәяле юл белән әйтелә” [20, 85]. Яучы такмакларындагы кинәя, читләтеп әйтү алымы исә борынгы заман профилактик магиясенә караучы күренеш. Ерак заманнарда кинәяле сөйләү ярдәмендә туйны явыз рухларның зарар кылуынан саклап була дип фараз кылынган [9,79]. Үзенчәлеккә метафораларга корылган яучы такмакларында кулланылуы символик образларның бер өлеше борынгы яшерен телдән (“табу”дан) килә (“Синдә дә бар аклы куй...”).

Менә шулай ил, халык йоласы кушканча эш итеп, яучы ахыр чиктә ике якны килештереп, яшьләрне кавыштыру эшен башлап жибәрә торган булган.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Мөхәммәтжанов Р.М. Башкортстан Ык буе татарларының йола ижаты: Туй поэзиясе. – Уфа, 1977. – 70 б.
2. Бектеева Е.А. Нагайбаки: очерк (крещенные татары Оренбургской губернии) // Живая старина. Том XII, Вып. 2, 1902. – С. 165-181.
3. Баязитова Ф.С. Гомернең өч туге. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1992. – 295 б.
4. Валеев Ф.Т. Западно-сибирские татары во второй половине XIX – начале XX вв.: Историко-этнографические очерки. – Казань: Тат. кн. изд., 1980. – 232 с.
5. Баязитова Ф.С. Урта Урал (Свердловск өлкәсе) татарлары. – Казан: Фикер, 2002. – 416 б.
6. Баязитова Ф.С. Себер татарлары. – Казан: Фикер, 2001. – 310 б.
7. Сумцов Н.Ф. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – Харьков: Тип. И.В.Попова, 1881. – 206 с.
8. Султангареева Р.А. Семейно-бытовой обрядовый фольклор башкирского народа. – Уфа: Гилем, 1998. – 243 с.
9. Кагаров Е.Г. Состав и происхождение свадебной обрядности // Сборник музея антропологии и этнографии АН СССР. Том VIII. – Ленинград: Изд. АН СССР, 1929. – С. 152-193.
10. Уразманова Р.К. Свадебные обряды // Татары. – Москва: Наука, 2001. – С. 340-355.
11. Баязитова Ф.С. Татар мишәр рухи мирасы. – Саранск: “Татарская газета”, 2003. – 288 б.
12. Рамазанова Д.Б. Себер диалектларынан материаллар. – Казан: Фикер, 2001. – 143 б.

13. Төшлек: төшләрне юрау китабы. – Казан: Раннур, 1997. – 352 б.
14. Матвеев С.М. Свадебные обычаи и обряды крещеных татар Уфимской губернии // Известия ОАИЭ. Том XIII. Вып. 5. – Казань: Типогр. Каз. ун-та, 1896. – С. 317-353.
15. Шарифуллина Ф.Л. Традиционная свадебная обрядность Астраханских татар // Астраханские татары. – Казань, 1992. – С. 109-119.
16. Баязитова Ф.С. Әстерхан татарлары. – Казан: Фикер, 2002. – 300 б.
17. Сүнчәләй С. Каргалыда татар туге // Казан утлары, 1967, № 5. – 137-149 б.
18. Насыйри К. Сайланма әсәрләр. – Казан: Таткнигоиздат, 1956. – 171-180 б.
19. Надиров И. Татар халкының йола поэзиясе, уен җырлары, бию такмаклары // Татар халык ижаты. Йола һәм уен җырлары. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1980. – 5-30 б.
20. Бакиров М.Х. Туй йолалары һәм аларга бәйләнешле поэтик әсәрләр // Мирас, 1998, № 4. – 81-95 б.
21. Урманче Ф.И. Татар халык ижаты: Югары уку йортлары һәм колледжлар өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 2002. – 335 б.
22. Мөхәммәтжанов Р.М. Башкортостан татарлары: самаклар, ченләүләр һ.б. // Казан утлары, 1973, № 12. – 169-171 б.

© Гарәпина Л.Р., 2005

ГАДЕЛ КУТУЙ – ДРАМАТУРГ

Лилия Гарәпина

ЛИЛИЯ РИШАТ кызы ГАРӘПИНА — 1998 елда Казан дәүләт университетының Татар теле, әдәбияты, тарихы һәм көнчыгыш телләр факультетын тәмамлап, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының татар әдәбияты белгечлегенә буенча аспирантурасына укырга керә. Бүгенге көндә шул ук институтта әдәбият белеме бүлегендә кече фәнни хезмәткәр вазифасын башкара.

Гарапина Л. Р. Адел Кутуй – драматург.

В статье рассматриваются особенности драматических произведений классика татарской советской литературы.

Г.Кутуй публицист, жәмәгать эшлеклесе, прозаик, драматург, шагыйрь, театр тәнкыйтчесе, әдәбият укытучысы буларак таныла. Аның мәкаләләре, фельетон һәм очерклары, лирик парчалары, нәсерләре, хикәя һәм повестлары мәгълүм. Ул татар әдәбияты белән генә түгел, рус әдәбияты һәм сәнгате белән, чит ил, аеруча Европа классикларының әсәрләре белән яқыннан таныша һәм аларны өйрәнергә чакыра.

20 йөзнен егерменче еллар уртасында Г.Кутуйның пьесалары дөнья күрә башлый. Аның “Балдызкай” (1926), “Казан” (1927), “Директор Жәмилов” (1926), “Күк күгәрчен” (1927), “Жавап” (1929), “Шатлык җыры” (1936), “Лейтенант Сафин” (тыл оборонасы темасына язылган, 1939) кебек пьесалары мәгълүм. Язучының драма әсәрләре һәркайсы диалект Татар дәүләт академия театрында уйналар. Әмма “Казан”, “Лейтенант Сафин”, “Директор Жәмилов”,

“Жавап” пьесаларын Г.Кутуйның шәхси архивынан табып булмады.

Казанда, Р.Ишморат идеясен хуплап, “Бомба” исемле театр оештырыла. Биредә кечкенә күләмле пьесалар, аерым шигырь укулар, җыр һәм биоләр куялар. Мисал өчен Ә.Мәжитнең “Хупжамал һәм Гаптерәхим”, Г.Толымбайның “Бажайлар”, Р.Ишморатның “Американский Муса”, Г.Кутуйның шигырьләре һәм интермедияләре укыла һәм уйнала. “Бомба” театры татар сәнгатенә үсешендә эз калдырмый, әмма яшәү драматургларыбызның театр сәнгатен үстерү юлында бер мәктәп булып тора.

1925 елларда драматургиядә Г.Кутуй яна герой проблемасын хәл итәргә тырыша һәм асылда гражданнар сугышы елларында ук төп характерлар билгеләре туплаган, ягъни иске-леккә каршы, яңалыкка омтылучы, халык мәнфәгатьләре белән яшәүче, “жәмәгать вазыйфаларына ахыргача бирелгән образны

тудыра. Әмма, күпчелек очракларда, мондый уңай герой бары тик иҗтимагый тормышта гына күренеп, аның эчке, рухи дөньясы, индивидуаль характер билгеләре томаланып калды.

Г.Кутуйның “Балдызкай”, “Күк күгәрчен” пьесаларын тәнкыйть идея-сәнгатьлелек ягыннан зәгыйфь дип бәяли. Чөнки яңа дөньяны төзүче геройларга хас булган сыйфатларны зәгыйфь һәм йомшак күрсәтү, совет чорында “мещанлык” темасын сурәтләү дип карала. “Балдызкай” пьесасында тискәре персонажлардан артист Мөхәммәт һәм аның балдызы Гөлшат торалар. Аларның “күңелле тормыш” турында сөйләшүләре, “культуралы кеше” булып күренергә тырышулары нәтижәсәндә үз-үзләрен фаш итеп, эшлексез, бозык икәнлекләрен раслыйлар. Мөхәммәт беркай да эшләми, хатыны Рабига муенында яши. Аның “ирекле” яшисе килә. “Шәхес иреге” терминын ул Гөлшат кебек үк “ирекле мәхәббәт” сүзләре белән бутый. Мондый типтагы “иреккә” омтылу аларны төпкә утырта. Рабига иреннән аерыла. Ә аның сөяргәләре бер-бер артлы бала китерәләр. Мөхәммәтнең бозыклыгын, җавапсызлыгын күреп, сөяргәләре дә, Гөлшаты да аннан йөз чөөрәләр.

Г.Кутуй комедиясәндә әхлаксыз, амораль геройлар үз җөзасын алалар. Биредә җәмгыятьтә урнашып килгән “ирекле мәхәббәт” кебек күренешләр тәнкыйтьләнә. Р.Нуруллина “Балдызкай” комедиясе турында: “Мещанлыкны, эшләмичә генә “матур” яшәргә теләүчеләрне фаш итүе белән ул бүген дә актуаль яңгырый,” – дип хаклы әйтә [1, 6]. Әлеге типларга Рабига каршы куела. Ул хезмәт сөючән, җәмәгать эшлеклесе. Язучы героинясын кеше характерына хас булган бары тик матур сыйфатлар белән генә бизи. Әмма героиня хезмәт концепциясеннән арына алмыйча схематик сурәтләнә.

Гаилә һәм көнкүреш мәсьәләсе Г.Кутуйның “Күк күгәрчен” пьесасында да күтәрелә. Драма җыр белән башлана. Ул яңа, белемле кешеләр, кадрлар үстерергә кирәк дигән эчтөлекле. Әлеге сүзләр пьесаның лейтмотивы буларак хезмәт ителә. Пьесада Фазыл исемле

персонаж игътибарга лаек. Ул ВУЗда алган белем белән генә канәгатьләнмичә, үзлегеннән укырга кирәк дигән фикердә. Пьесада Талия образы амораль герой буларак күз алдына баса. Кияүгә чыгып та гаилә бөхетен таба алмаган персонаж, күк күгәрчене сыман кәеф-сафа корып яши. Пьесада бу персонажны драматург реабилитацияләргә тырыша, аны аз гына акламакчы була. Шуңа юнәлештә аны заман чире – кешене килеп чыгышына карап кабул итү мәсьәләсе мөнәсәбәтендә ача. Эш шунда ки, Фазылны бай малае дип гаепләп, укый торган

институттан куалар. Фазыл берни дә эшли алмыйча тормышның кызыгын югалта. Ул пассив һәм үз-үзен яклай алмаган герой буларак бирелә. Талия исә аны яклап, үзенә зыян итсә дә, дәрәсә әйтеп, коткармакчы була. Пьесада Талиянең бай кызы икәнлегә, ә Фазылның аларда үсеп, хезмәтче малай булуы ачыклана. Димәк, Талиянең намусы әле бөтенләй югалып бетмәгән дигән нәтиҗә чыга.

Егерменче еллар тәнкыйте әсәрне комедия дип карый. Төп героине итеп Талияне куя. Ләкин Талия (күк күгәрчен) комик герой булудан, тыш драматик герой, дәрәсрәгә, үз урынын таба алмаган герой. Исем-фамилиясен үзгәртеп укырга керүе, институттан куылачагын белеп тә, Фазылны аклап чыга. Мәгълүм булганча, комик герой мондый сыйфатларга ия булмый.

Пьесада Вәли Вәлиевич персонажы игътибарга лаек. Ул татар милләте өчен жан бирергә әзер кеше. Аның фикеренчә, татар милләте әле һаман уянып бетмәгән. Төп максаты шовинистик рухта яңгыраса да, түбәндәгедән гыйбарәт: урысны татар телен укытып татар итәргә, университетта бөтен фәннәрне татарча алып барырга. Әмма, аныңча, барысы да акчага терәлеп кала. Акча булса, бөтен дөньяны татар итеп, ә татарны урыс итеп була. Әлеге геройны матур сүз сөйләүче, ләкин надан, буш куык дип тискәре геройлар рәтенә кертеп карадылар. Аның фикерләре артык мәгънәсез булып яңгыраса да, төп мотивны күреп була: татар милләтенен туган теленә күбрәк игътибар бирү, татар мәктәпләре

ачу, татар матбугатлары булдыру, ягъни татар милләтен үстерү.

“Күк күгәрчен”, “Балдызкай” пьесаларында сурәтләнган уңай геройларны “йомшак характерлы, авырлыкларны жиңеп чыгарга сәләтсез һәм, шуның аркасында, “мещанлыкка бирелүчән”, “көчсез, пассив, сүлпән,” дип бәяләделәр [2, 291]. Мәгълүм булганча, бу – чор үзенчәлегә белән бәйлә, чөнки заман таләбе буенча пьесаларда революцион пафослы, социализм төзүче актив геройлар сурәтләү сорала.

Социалистик реализм методы белән язылган “Жавап” һәм “Шатлык жыры” пьесалары белән Г.Кутуй “чын партияле” әсәрләр ижат итә. З.Усманова искәртүенчә, “Жавап” пьесасы кулъязма хәлендә язучының архивында сакланган [2, 284]. Пьесаның төп идеясе ике лагерьның бәрелешүендә ачыла. З.Усманова билгеләгәнчә, әсәрнең “партиялелеге”, идея кыйммәте шул лагерьларның бәрелешендә, ягъни социализмга каршы чыгучыларның үз позициясендә нык торулары, колхозлашу хәрәкәтенә алдынгы кешеләренә һәртөрле һөжүм ясаулары конкрет тарихи фонда бирелүендә. Гомумән алганда, галимә пьесаны уңай бәяли. Ун ел элек язылган (“Балдызкай”, “Күк күгәрчен”) әсәрләрендәгә уңай геройларыннан аермалы буларак, биредә “тулы канлырак, реаль чынбарлыкка якынрак тора торган образлар” бирелгән ди, әмма “аларга йөкләтелгән идея нагрузкасына якынаю ягыннан Кутуйның үсешен күрсәтсәләр дә... индивидуальләштерү, тел һәм характер үзенчәлекләре ягыннан бу образлар әле шактый зәгыйфь” дип, уңай геройларның сәнгатьчә эшләнеше ягыннан реалистик образлардан ерак торганны да әйтеп уза [2, 291-292]. Татар шагыйре Н.Такташ “Жавап” әсәре сәхнәдә куелгач та: “Кутуйның пьесасын сәхнәдә карап утырганда, пьеса эчендә барган көрәшләргә үзгә катнашкан итеп утырасың. Бу – пьесаның караучыга житүе дигән сүз”, – дип уңай бәяли [3]. Гомумән алганда, әлегә пьесаның геройларын заман геройлары дип, Г.Кутуй ижатының үсә баруын билгеләләр [4, 61]. Әмма Г.Кашшаф: “Пьесада коры сөйләү, хәтта натуралистик сурәтләү, факт һәм детальләренә ничек бар шулай бирусизлә. Әле көрәшнәң төп мәгънәсенә төшенү күренми”, – дип яза [4, 13]. Шулай итеп, тәнкыйть мәкаләләренә таянып кына шуны

әйтә алабыз: пьеса фикер бәхәсен уяткан, совет чоры өчен актуаль булган мәсьәләләренә яктырткан әсәр.

“Шатлык жыры” (1936) драмасында Г.Кутуй хезмәт концепциясен үзәккә куеп, искелеккә каршы көрәштә жиңеп, яңа, социалистик ил төзүдәгә геройларның идеяләре тормышка ашырылуын күрсәтә. Социализм төзелешенә яңа типларын – стахановчыларны, аларның хезмәттән бәхет һәм яшәү мәгънәсен күрүләрен, үз идеяләренә ахыргача тугърылыклы булып калуларын сурәтли, ягъни хезмәт кешене бәхеткә китерә торган шарт буларак бирелә. Мостафа, Гөлсем образларында драматург алга баручы, киртәләренә жимереп, үз максатларына ирешүче яшьләрне гәүдәләндерә. Пьесада үзәк герой буларак Мостафа тора. Ул белемгә омтылучы, яңа методларны тормышка ашыручы комсомол-новатор. Герой, тормыш матурайган саен күбрәк белергә кирәк, дигән девиз белән яши. Шуның өстенә ул яхшы психолог та. Мостафаның туган көнә житү белән әнисенә елавын ул түбәндәгечә аңлата. Әтиләре ерткычларча кыйнап үтерелгән балаларын, газап-михнәт утыннан тартып тәрбия биргән ана, ул вакытларда еламыйча, геройларча узып чыга. Әмма бүгенгә көннең шатлыгы аны елата. Яңа “тормыш яктыра барган саен, әнкәйнең үткәндәгә чабаталы иске заманы авыр һәм коточкыч караңгы, газаплы булып тоела бара”, – дип Мостафа узган тормышны да сыйфатлый [5, 205].

Мостафа һәрьяклап та уңай герой буларак бирелә. Инглиз телен өйрәнү өстенә ул музыка белән дә шөгыйльләнә – пионинода уйный.

Пьесада Мостафа берничә конфликтта ачыла: мәдәният, сәнгать өлкәсендә – аның белән бергә эшләүче Әббән белән; хезмәт өлкәсендә – мастер Грязнов белән; укытучысы Малик белән.

Әббән, эшчеләргә мәдәният таратам дип, драмтүгәрәк оештырып жибәрмәкче була, әмма эше чыкмый. Мостафа аны репертуары сай булганы өчен гаепли: “Син, Әббән, заводка ярамыйсың. Син бит заводта куяр өчен күзенә дә йоммыча “Хат болгатты”, “Помада мәсьәләсе”, “Бәхет кошы” шикелле жыен чүп-чарны тотып киләсең”, – ди [6, 211]. Мостафа фикере аша әлегә пьесаларга язучының мөнәсәбәтен дә күзәтеп була.

Шул ук вакытта Әббән гайбәт сөйләүче,

Печән базарындагы көфер почмагында жыелып яткан “иске” карашлы мулла-ишаннарны хәтерләтә. Әмма катнаш гаилә мәсьәләсендә, ул башкалардан аермалы буларак, дәрәс фикер йөртә: “Хәйчук, имеш. Татар исемнәрен боздырып йөрисез шунда... Хәйчук... совет абзый нишләтә... Алеша... Хәйчук... ә балаларыгыз нинди исемдә йөрер, Мөхәммәт – Ванька... Биби – Марусямы?... Тфу, милләт корткычлары” [6, 214-215]. Әббән, заманны борчыган проблемаларны күтәрәп, татар милләтенә киләчәге турында уйлана. Аныңча, катнаш гаиләләр милләтне юк итүче фактор, халыкны ассимиляцияләштерүче күренеш. Әббән яла ягучы, кеше арасын бозучы буларак гәүдәләнсә дә, милләт язмышы мәсьәләсендә дәрәс фикер йөртә. Шунның өчен дә драматург тормышчан образ тудыра алган. Аның геройлары гел начар һәм гел яхшы булып кына бирелмиләр. Уңай персонажлар үз хатасын күрә беләләр. Мисал өчен, Малик белән Мостафа арасындагы конфликтны күрсәтергә була. Малик Мостафа белән Гөлсемне укыта. Ул фән һәм техника системаны ярата дип эшли. Ул хаклы рәвештә, иң беренче чиратта, станокның мөмкинлекләрен, серләрен белергә кирәк, шуннан соңгына рекорд турында уйланырга, үзгәртүләр кертәргә кирәк, дигән фикердә.

Мостафа, рекорд куям дип станокны эштән чыгаргач, Малик эксперт комиссиясенә сайланып, тикшеренүләр алып бара. Мостафаның гаебе табылмагач, аның хаклы булуын белә, һәм Мостафа “мине өйрәтә ахры” дип, хурланып йөргән вакытын хата икәнлеген аңлый һәм үкенә. Станокның ватылу сәбәбе “иртәгә тикшерербез, иртәгә карарбыз, хәзер вакыт юк” – дип эшләүче мастер Грязновта була.

Мостафа белән Грязнов арасындагы кон-

фликт исә новаторлык белән искелек, ягъни белемлек белән наданлык конфликтна кайтып кала. Мостафа: “Нигә эшчеләргә омтылышын, теләген буып тора торган иске теория, законнар белән килешеп яшәргә? Нигә күп эшләп, яхшы эшләп илебездә баетмаска”, – дип консерваторларга каршы чыга.

Пьесада Мостафаның туган көне мөһим роль уйный. Әсәр башында ук аны үткәргә дигән фикер әйтелә. Әмма пьесадагы вакыйгаларның кульминацион ноктасы һәм чишелеше туган көн житкәч кенә хәл ителә. Хәят ире Алешаның югалган хәбәре бу кичәдә хәл ителә – ул табыла. Мостафа рекорд үтмәгән Гөлсемнең станогын эштән чыгара, шунның өчен аны эштән кумакчы булалар, бу мәсьәләдә уңай хәл ителә, туган көн киеренке настроендә башланса да, аның ахыры конфликтларны чишү белән тәмамлана.

Шулай итеп, “Шатлык жыры” пьесасында берничә мәсьәлә хәл ителә. Биредә Г.Кутуйның геройлары гел тискәре һәм гел уңайгагына аерылмыйлар. Кеше идеаль була алмаган кебек, аның уңай геройлары үсеш-үзгәрештә ачылалар, үз хаталарын танып беләләр. Тискәре персонажлары исә милләтнең язмышы, киләчәге турында дәрәс фикер йөртәләр. Шуңа күрә дә Г.Кутуйның геройлары тормышчан. Хәзерге көн күзлегеннән караганда, алар каршылыклы геройлар.

Йомгаклап, шуны әйтәргә кирәк: Г.Кутуй драматургиясә үзгәрешчәлеккә үсеш кичерә. Драматург уңай заман героен эчкә үсеш-үзгәрештә бирә, аны психологик яктан багытлап омтыла. Күпчелек очракта ул эш өстендә, ижтимагый ясалыкта күренә. Аның төп үзгәрешчәлеккә хезмәт кешесе булу һәм шул ук вакытта ул әхлакый позициядә торып, үз алдына куйган максатларына ахыргача кадәр тугърылыклы булып кала.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Кутуй Г. Илһам. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1982.
2. Усманова З. Гадел Кутуйның “Жавап” пьесасы // Татар теле һәм әдәбияты, – Казан, 1963.
3. Кызыл Татарстан, 1929, 8 декабрь.
4. Әпсәләмов Г. Мәңгелек дан // Совет әдәбияты, 1948, № 5.
5. Кутуй Г. Сайланма әсәрләр. – Казан: Татгосиздат, 1953.

ФӘУЗИЯ БӘЙРӘМОВА ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ПСИХОЛОГИЗМ КҮРЕНЕШЛӘРЕ

Эльвира Хисматова

ЭЛЬВИРА РИНАТ кызы ХИСМАТОВА – 2002 елда Татар гуманитар институтының Тарих, көнчыгыш телләре һәм татар филологиясе факультетын тәмамлый. Бүгенге көндә “Гран-Запад” фирмасында санак программаларын эзерләү буенча инженер булып эшли һәм доцент Алсу Шәмсутова житәкчелегендә “Хәзерге татар прозасында психологизм” дигән темага кандидатлык диссертациясе яза.

Хисматова Э.Р. Элементы психологизма в произведениях Фаузии Байрамовой.

В статье рассматриваются основные приемы психологического анализа, используемые известной татарской писательницей.

“Психологик анализ” (психологизм) – киң мәгънәсендә – кеше характерын, психологиясен тикшерү; тормыш, чынбарлыкны битараф төстә түгел, ә кеше күңеле аша үткәрәп, аның сиземләве, тоюы аркылы гәүдәләндерү. Шуның өчен вакыйгаларның чын хәрәкәте, күренеш-предметларның рәвешә үзгәрергә дә мөмкин. Психологизм әсәрнең сәнгатьлеген, тасвирлау һәм тәэсир көчен арттыра.

Психологик анализның махсус билгеләре бар, аның сурәтләү объекты (өлкәсе) – хис-кичерешләр дөньясы. Монда кешенең халәте җентекләп өйрәнелә, күзәтелә; катлаулы, каршылыклы хис-кичерешләр бербөтен процесс буларак тасвирлана; ниндидер бер нәтиҗәгә, халәتكә, хис-фикергә алып килгән хәрәкәтенең һәр күчеше, борылышы җентекләп сурәтләнә [1,144-145].

Ф.Бәйрәмованың “Болын”, “Күл балыгы”, “Канатсыз акчарлаklar” әсәрләрендә психологизм принцибы махсус кулланылган. Әлеге әсәрләр – өчесе дә бик эмоциональ әсәрләр. Үзәктә кеше җаны, аның хис-тойгылары, эзләнүләре, бәргәләнүләре. Геройларның эчке халәтенең психологик сәбәпләре бар. Әсәрләрнең сюжеты мифологик персонажлар, вакыйгалар, легендалар, эзотерик күренешләр белән уңышлы үреләп бара. Ләкин әсәрләрнең өчесендә ул төрләр дәрәҗәдә бирелгән.

“Болын” әсәренә югары ноктага җиткерелгән эмоциональлек хас. Һәм бу гади эмоциональлек кенә түгел, ул сентиментальлеккә әверелә. Әсәрдә төп геройның – Алсунның – эчке халәтенә, кәефенә игътибар юнәлтелә. Әсәр, Алсунның хис-кичерешләрен яктырту ар-

кылы, укучының аңыннан да бигрәк йөрәгенә тәэсир итүгә ирешә, димәк укучыны Алсунның кайгы-шатлыкларына игътибарсыз калдырмый, күңелнең иң нечкә кылларын тибрәтә, әсәр турында уйланырга этәрә. Ә бу исә сентиментализмга хас сыйфат.

“Болын” әсәре кебек үк “Күл балыгы” да бик эмоциональ әсәр. Ләкин “Күл балыгы”н сентименталь әсәр дип билгеләп булмый, чөнки биредә эчке процесслар гына түгел, ә тышкы вакыйгалар, мөнәсәбәтләр күп урын алып торалар. Һәм эчке процесслар да шул тышкы вакыйгалар нәтиҗәсе буларак өйрәнеләләр. “Күл балыгы”нда уй-фикерләр агышы алгы планга чыгарып куела, сюжет уй-фикерләрнең хәрәкәтенә корыла. Хәтта геройларның үзүләрен тотулары, хәрәкәтләре, мимикалары шулай ук эчке халәтләрен ачуга ярдәм итә.

Әлеге әсәр психологизмның “эчке монолог” төренә нигезләнеп язылган. Психологизмга хас булганча, Ф.Бәйрәмова алгы планга төп геройның – Күл балыгының эчке дөньясын, эчке халәтен куя. Мифик персонажның эчке психологик процесслары, мәхәббәте үзенчәлекле бирелә. Биредә психологизмның “фикер ташкыны”, “хисчәнлек” төрләре дә үреләп китә.

“Канатсыз акчарлаklar” – кеше җаны, аның эзләнүләре, табышлары һәм югалтулары турындагы әсәр. Ул кешеләрне тән турында гына түгел, ә җан турында да кайгыртырга өнди, шуңа өйрәтә. Төшләр, җан сәяхәтләре, жүләрләнү, сәерләнү, югарылыкка омтылу, Аллага сыену вакыйгалары әсәрнең бөтен җирлеген тәшкил итә. Әсәрдә психологизм-

ның яңа бер баскычы күзәтелә, биредә “шизо-анализ” алымы кулланыла, “аңсызлык өлкәсе” процесслары, акылга буйсынмаган “аң уены” ачыла.

Фәүзия Бәйрәмованың без карап үткән бу повестьларында мәхәббәт, кеше күңеленең ялгызлыгы, кеше дигән олы затның мәрхәмәтсезлеге, түбәнлеге, хатын-кыз һәм ир-ат мөнәсәбәтләре, алар арасында рухи якынлык булмау, эчкечелек, тар фикер йөртү, властыка омтылу кебек әһәмиятле мәсьәләләр дә күтәрелә. Аларны да Ф.Бәйрәмова психологизмның төрле алымнары аша яктыртуга ирешә алган.

Ф.Бәйрәмова әсәрләрендә психологизмның “күңел диалектикасы” төрән куллану үзенчәлекле чагылыш таба. Ф.Бәйрәмова Күл балыгының “күңел диалектикасы”н бик оста ача. Психологизмның төп принципларыннан саналган бу принцип – “геройларның эчке дөньясын хәрәкәттә, үсештә өзлексез сурәтләү” дигән сүз [2,124]. Повестьларда “күңел диалектикасы”н ачу күбесенчә эчке монолог алымы аша башкарыла. Биредә эчке монологларның берничә төре кулланыла:

- әсәрләрнең беренче заттан язылу төре;
- уй-фикерләрдән башка геройларның үзләре кичергән хис-тойгыларын да кертү, ягъни психологик үзәнәлиз;
- эчке монологлар барышында төп геройның эмоциональ халәтен эчке сөйләм үзенчәлекләре аша ачу;
- эчке монологларның “фикер ташкыны”на күчүе.

Ф. Бәйрәмова күңел диалектикасын тулысынча ачуга эчке монологлар аша ирешә һәм монологларны ике яктан баета. Бер яктан, эчке монологка, уй-фикерләрдән башка, Күл балыгының үзе аңлаган, анализлаган хис-тойгылары кертелә. Икенче яктан, эчке монологлар барышында төп геройның эмоциональ халәте эчке сөйләм үзенчәлекләрендә чагыла. Шулар ук вакытта әсәрдәге эчке монологлар “фикер ташкыны”на күчеп китәләр. “Фикер ташкыны” (“поток сознания”) – эчке монологларның бер төре буларак, уй-фикерләренң хаотик, тәртипсез хәрәкәт иллюзиясен тудыра [2, 136]. “Фикер ташкыны” алымы Ф.Бәйрәмовага эчке халәтне табигый рәвештә бирүгә булышса.

Әсәрләрдә төрле психологик халәтләрне сурәтләү оста башкарыла – ялгызлык, эгоизм (“Болын”), чарасызлык (“Күл балыгы”) халәтл-

әре, “психологик кома” (“Болын”), “рухи үсеш” (“Канатсыз акчарлаклар”) ижади һәм үзенчәлекле итеп яктыртыла. Әсәрдәге геройларның эчке халәтләре психологик яктан дәрәс, аңларлык дәрәжәдә булулары белән әһәмиятле.

Мәсәлән, “Болын” әсәрендә Алсунның ялгызлыгы сәнгатьчә, хәтта фәлсәфи югарылыкта сурәтләнә.

Ялгызлык, психоген факторлардан берсе буларак, кешенең эмоциональ халәтләренә тәэсир итүче фактор, аның башка кешеләрдән изоляцияләнүе, читләшүе [3, 233].

Ф.Бәйрәмова Алсунның ялгызлыгын бик дәрәс билгели: *“Минем җаным авыру, бу – ялгызлык авыруы, бу – кешесезлек авыруы. Миллион кеше арасында яшәп тә, җанымны аңлый алырлык бер кеше очрамавын һәм очрамаячакын да аңлау – үз-үземне мәңгелек ялгызлыкка дучар итү – мине кешеләрдән читләштерә. Мин миллион кабыкка төрәнгән”* [4, 48].

Реаль тормыштан шулар дәрәжәдә читләшүнең жирлегә, сәбәпләре булырга тиеш, һәм алар бар. Беренче карашка күрәнмәсәләр дә, Ф.Бәйрәмова аларны бик төгәл күрсәтә ала. Бу бигрәк тә Алсунның әнисе, әбисе белән мөнәсәбәтендә күрәнә. Биредә психологизмның тагын бер төре – психологик процессларны ачып бетермәү оста кулланыла. Әлегә алым “подтекст”, “ижади ишарә ясау” формаларында әсәргә уңышлы үтеп керә.

Геройларның эчке халәте әсәрдә тышкы күрәнешләр аша да ачыла: пейзаж, табигать күрәнешләре, портрет, геройларның үз-үзләрен тотышлары, хәрәкәтләре, башка кешеләр белән мөнәсәбәтләре.

Фәүзия Бәйрәмова кеше күңелен табигать аша бирә. Табигать күрәнешләрен (болын, урман, сукмак, җил, кар, күл, таң ату һ.б.), хайваннарны (балык, кош, акчарлаклар) символик образлар дәрәжәсенә күтәрә. Шунның белән бергә суфичылык символларын (нур, төн, яшен яшьнәү һ.б.) да актив файдалана. Язучының символлар белән эш итүен аерым билгеләп үтәсе килә. Б.Рәхимованың “Болын” әсәренә карата язылган мәкаләсендә: “Әсәрдә һәр сүз – символ. Геройның һәр адымы – символ...”, – дигән сүзләрен [5,3] Ф.Бәйрәмованың башка әсәрләренә карата да куллану хаклы булыр иде.

Алсу хыялына авылдагы табигать күрәнешен – чәчәкле болынын күчерә, үзенә күңел

дөньясы буларак кабул итә башлый. Реаль тор-мыштан алынган булуына карамастан, Алсу бу табигать күренешен идеал, матурлык символы итеп, үз дөньясы итеп кабул итә. Болын – гади табигать күренеше, ә аңарда күпме символ яшә-ренгән. Чәчәккә күмелгән болын – Алсуның яшьлек, яшүсмер дәвере символы; ап-ак карлар капланган болын исә – Алсуның мәхәббәте чоры, шул ук вакытта болын өстендә җил уйна-вы үзгәрешләр килүенә ишарә ясый; сөрелгән болын – тапталган күңел икән.

Фәүзия Бәйрәмова әсәрләрендә психоло-гизм алымнары буларак төшләр һәм хатирәләр аерым әһәмияткә ия. Әдәбиятта кулланылган төш алымы “Канатсыз акчарлаклар” әсәрәндә үзенә табигый функциясен башкара – “аңсыз-лык өлкәсе” процессларын, акылга буйсынма-ган “аң уены”н ача [2, 136]. Ф.Бәйрәмова исә төшләр эченә хатирәләргә дә кертеп җибәрә, димәк, ике алым бергә кушыла. Моның аша хатынның “күп гасырлы тарихы” (Юнг терми-ны белән әйтсәк, “коллектив аңсызлык”) күз алдына килеп баса. “Коллектив аңсызлык” өлкәсен К.Г.Юнг барлык кешеләргә дә берлә-штерүче, уртак психик катлам буларак карый. Аның фикеренчә, кеше уртак универсаль фор-ма белән туа, ләкин һәр кеше аны үз “эчтәле-ге” белән тутыра. Бу өлкә, бербөтен система буларак, кешелек турында мәгълүматларны бирә [7, 13]. Кеше аңлы рәвештә үз жанының “тарихы”н әсәрдә бирелгәнчә өйрәнә алмый, бәлки бу бары төшләрдә генә чагылыш таба аладыр. “Канатсыз акчарлаклар” повестенда-гы Җир хатыны жанының сәяхәте белән Арис-тотель һәм төрки бабаларыбызның төшләр ту-рындагы фикерләргә аваздаш. Шулай ук, язучы әсәрдә төшләргә мифологик эчтәлек белән баета. Төшләрдәге вакыйгалар үзләренә эчтә-легә ягыннан рус философы Н.К.Рерихның “Көнчыгышның космик легендалары” кита-бындагы легендаларга бик якын [6, 25].

Гомумән, Фәүзия Бәйрәмова әсәрләрендә мифологик персонажларга, сюжетларга мөрәҗәгать итү алымы үзенчәлекле кулланыла.

Язучы “Күл балыгы” әсәрәндә мифка мөрәҗәгать итү алымы аша укучыны мәһим мәсьәләләр хакында уйландырырга тырыша. Күл балыгының аңы, күңеле аркылы “Кеше” исемле “бөек зат”ның кара уйлары, буыннан-буынга кан, афәт күчүе, табигатькә карата мәрхәмәтсезлегә күрсәтелә.

“Канатсыз акчарлаклар” әсәрәндә мифо-логик сюжетлар да, суфичылык идеяләргә та-бигый рәвештә әсәр тукумасына кертелеп, сюжет сызыгы белән үрелеп баралар. Бу бигрәк тә әсәрдәге тән һәм жан тарихының ике сюжет линиясе буларак сурәтләнүендә ча-гылыш таба. Жан турындагы фикерләр бик кызыклы. Бер яктан, ике жан бергә кушылуга омтыла. Күпме гасырлар дәвамында Ак маң-гай белән Ак йөзгә жаннары бер-берсенә тартылалар. Икенче яктан, Ф.Бәйрәмованың жан тарихы турындагы карашлары суфичы-лык фикерләргә белән дә баетыла.

Жан турында әсәрдәге фикерләр гаять матур һәм кызыклы: *“Тәнебез акчарлакларга әйләнер, ә җаныбыз – Күккә – Җиһанга, алар янына ашыр. Һәм без инде синең белән мәңге-мәңге бергә булыр-быз. Без, кайчандыр, аннан иңгән җаннар, кире үзбездәң мәңгелек йортыбызга кайтырбыз”* [4, 270]. Димәк, Ф.Бәйрәмова әсәрәндә китерелгән жанның күккә омтылуы турындагы фикерләр су-фичылык фәлсәфәсенә килеп тоташа. Суфилар фикеренчә, жан кеше тәнәдә җафалана гына, һәр кешедә жан юксынуы яши, ул жанның тоткын-лыктан котылу теләге белән аңлатыла [8, 94].

Фәүзия Бәйрәмова кешенә “аңсызлык өлкәсе”нә һәм “коллектив аңсызлык”ка үтеп кереп, татар әдәбияты өчен яңа бер алым – “шизоанализ” алымын куллана (шизо – грек-чадан өлешләргә таркату, аерып чыгару дигән сүз). Шизоанализ алымы ниндидер аб-сурд, абстракт, парадоксаль мәгънәләргә ко-рылган сурәтләр чарасы, яңа тел. Шизоанализ алымын кулланыучыларның төп игътибары “аңсызлык өлкәсе”ндә туган галлюцинаци-яләргә, фантазмнарга, сәерлекләргә юнә-телгән була, шулар аша иҗтимагый-тарихи процесс, кешелек дөньясы, җәмгыятьнең һәм, тар мәгънәсендә, кешенә “аңсызлык өлкәсе” ачыла, сурәтләнә [9, 9-10].

Бүгенге көндә әдәбиятка “шизоанализ” төшенчәсенә үтеп керүе кешенә аңсызлык өлкәсендә яшерелгән үзе сизмәгән тойгылар-га, теләкләргә игътибар итүгә бәйле. Фәүзия Бәйрәмова “Канатсыз акчарлаклар” исемле әсәрәндә “интеллектуаль шизофрения”не мах-сус психологик алым буларак куллана.

Фәүзия Бәйрәмова өлгә әсәрдә үз геро-ның рухи үсешен шизоанализ ярдәмендә ача. Аның фантазмнары, сәерлекләргә әсәрнең кайбер урыннарында шизофрения дәрәжәсенә җитә. Ләкин

героиняның вакыт-вакыт “кайлардадыр” булып кайтуы галлюцинация генә дип карала алмый, чөнки ул кичергән вакыйгалар аның хыялындагына да, “аңсызлык өлкәсе”ндә генә дә түгел. Автор героиняның нәкъ менә физик һәм астраль халәтләрән махсус аерып күрсәтә. Хатынның астраль төненә гади кеше күзенә күренә алмаган башка жаннар, затлар белән аралашу, вакытның теге һәм бу ягына карау, аны туктату мөмкинлегенә тудырыла. “Ак маңгай” реаль дөнья белән илаһи дөнья арасына элгә. Димәк, “психоанализ” алымы ярдәмендә Ф.Бәйрәмова ижтимагый-тарихи процессның “аңсызлык” һәм “коллектив аңсызлык” өлкәсен күрсәтүгә ирешә алган” [10, 91].

Фәиз Зөлкарнәй билгеләгәнчә, Ф. Бәйрәмова гипербола алымын бик яратып оста куллана: “Кабарту дигәннән, арттыру, купайту, гомумән, гипербола – Фәүзия ханымның яраткан әдәби алымы. Аның каһарманнары тотса – өзә, әйтсә – тереләй үтерә. Хикәяләү агышы еш кына хыяллылык чигенә аргыгына менә чыгам, менә чыгам дип чайпалып-чайпалып тора. Ары чыккан очракта реаль тормыш күренешләре йә чыннан да хыяллылыкка (“Болын”), йә мифка (“Күл балыгы”, “Канатсыз акчарлаklar”), йә каһкаһәле карикатурага (мәсәлән, “Битлек” повестендагы Рәшидә һәм аның ире, “Канатсыз акчарлаklar”дагы Ир) әверелә. Әсәрләрендә чагылыш тапкан жәмгыяви-инсани күренешләрләрнең асылын ачык итеп күрсәтү өчен, тасвирларының тәэсирлеләгенә ирешү өчен ул һәрвакыт диярлек арттыру, көчәйтү алымына мөрәжәгать итә” [11, 190-191].

Ф.Бәйрәмова ижатының психологик тәэсире әсәрләрнең бүгенгә көндә кешелек жәмгыятендә билгеле булган фәлсәфи-психологик концепцияләргә (суфичылык фәлсәфәсенә, фрейдистик карашларга, Юнг теориясенә, Ассаджиолиның “рухи үлчәнеш психологиясе”нә һ.б.) аваздаш карашларны үткөрүе белән дә кызыклы.

Ф. Бәйрәмованың татар әдәбиятына, беренчеләрдән булып, Аллага сыену мотивын үзенә рухи эзләнүләре, уйлануларының чагылышы рәвешендә алып керүен дә аерым асылларга кирәктер.

Йомгак ясап, шуны да билгеләп үтәсе килә: “Язучының (Ф.Бәйрәмова) әсәрләрендә укучыны ниндидер конкрет тормыш, вакыйга, герой белән таныштыру да, аң-белем бирү дә, нәсыйхәт уку да, хәтта реаль типлардан гыйбрәт эстәү дә төп максат түгел, алар бер сөендереп, бер көендереп, дулкынландырып-төтрәтеп, кирәк чакта елата-елата, кешедәге иң ачы моң тамчысын сыгып, аның уйларын, хис-тойгыларын, димәк, күңелен тәрбиялиләр, сафландыралар” [12, 96]. Ә төп максат – Жанны, аның халәтләрән, адәм баласының фәлсәфи асылын ачу.

Гомумән әйткәндә, “Ф.Бәйрәмова әсәрләре йөрәккә генә дәшеп калмый, ә йөрәк белән Акылы бергә эшләргә мәжбүр итә. Мондый укучы пассив тамашачы ролен генә үти алмый, ә актив эзләнүче буларак та чыгыш ясый башлый” [10, 91], һәм бу Ф.Бәйрәмова әсәрләренәң әһәмиятен арттыра.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Әдәбият белеме сүзлегенә (Төз.-ред. А.Г. Әхмәдуллин). – Казан: Тат. кит. нәшр., 1990. – 238 б.
2. Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы. – Москва: Просвещение, 1988. – 176 с.
3. Свиргин Р. Характер һәм психологик дәрәжә / Татар әдәбияты мәсьәләләре, 7 нче жыентык. – Казан, 1976.
4. Бәйрәмова Ф.Ә. Күңел карлыгачларым: Повестьлар. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2000. – 272 б.
5. Рәхимова Б. Болын сөрелмәскә тиеш // Татарстан яшьләре, 1984, 23 февраль.
6. Космические легенды Востока. – Владивосток: Рубеж, 1993. – 160 с.
7. Ассаджиоли Р. Психосинтез: Теория и практика. – Москва: “REFLbook”, 1994. – 314 с.
8. Хасавнәх А.А. Этико-эстетические воззрения поэта-суфия XIX века Ахметзяна Тубыли: Диссерт. канд. филол. наук. – Казань, 2002. – 201 с.
9. Бәйрәмова Ф. ижаты / 1980-2000 еллар татар әдәбияты (проза һәм драматургия). Программа (Төзүчесе А.А.Шамсутова). – Казан: ТДГИ нәшр, 2002. – 29 б.
10. Шамсутова А.А. Ф.Бәйрәмова ижатының психологизмы / Материалы итоговой научно-практической конференции за 2001 год. – Казань: Изд. ТДГИ, 2002. – 152 с.
11. Зөлкарнәев Ф. Фәүзия Бәйрәмованың ижат биләмәләрендә / Бәйрәмова Ф.Ә. Моң: Повестьлар. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1991.
12. Гыйльманов Г. Фәүзия Бәйрәмова. Күл балыгы. Поэма-фантазия / Заман сүз сорый: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1991.

НИЛ ЮЗИЕВНЫҢ ТОРМЫШЫ ҺӘМ ИЖАТ ЮЛЫ

НИЛ ГАФУР улы ЮЗИЕВ (1931-96) – күренекле тел галиме, филология фәннәре докторы, профессор, ТР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы. 1960-73 елларда Казан университетында эшли. 1973 елдан Тел, әдәбият һәм тарих институтында – башта әдәбият белеме, 1987 елдан кулъязмалар һәм текстология бүлгегә мөдире. Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт бүлгегә лауреаты.

Фәнни хезмәтләре татар поэзиясе тарихына һәм теориясенә, татар әдәбияты текстологиясе һәм чыганаclar белеменә багышланган.

НИЛ ГАФУРОВИЧ ЮЗЕЕВ (1931-96) – видный татарский литературовед, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Академии наук РТ. В 1960-73 годах работал в Казанском университете. С 1973 года в Институте языка, литературы и истории – сначала заведующий отделом литературоведения, с 1987 года заведующий отделом рукописей и текстологии. Заслуженный деятель науки Республики Татарстан, лауреат Государственной премии имени Габдуллы Тукая.

Научные труды посвящены истории и теории татарской поэзии, текстологии и источниковедению татарской литературы.

© Галиуллин Т. Н., 2005

ТЫНГЫСЫЗ ГАЛИМ

Тәлгат Галиуллин

ТӘЛГАТ НӘБИУЛЛА улы ГАЛИУЛЛИН – филология фәннәре докторы, профессор, Казан университетының татар телен һәм әдәбиятын укыту методикасы кафедрасы мөдире. ТР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, атказанган фән эшлеклесе. 20 йөз татар поэзиясе тарихына багышланган фәнни хезмәтләр, истәлекләр, хикәяләр, романнар авторы.

Вакыт аяусыз тегермән икән, санау төймәләрен тартып кына тора. Язу өстәлемне олуг әдәбият галиме, филология фәннәре докторы Нил Юзиевның тау-тау фәнни хезмәтләре, китаплары бизи, ул шуларда яши, безнең гыйльми-эстетик фикеребезгә юнәлеш биреп, эзләнүләребезне дәрәс юлдан, халкыбызга кирәкле, файдалы эздән алып баруыбызны күзәтеп тора кебек. Үзенең арабызда юклыгына инде сигез ел вакыт узган да киткән. Күпчелек хезмәтләрен ул миңа үзе, жылы, мәртәбәле сүзен әйтеп кул тамгасын салып, бүлөк иткән икән. «Шигърь гармониясе» китабына «Тәлгаткә дусларча бер истәлек итеп автордан», «Хәзерге татар поэтикасы»на «Тәлгаткә дуслык һәм ихтирам билгесе бул-

сын дим. Ижат уңышлары теләп», дип язылган, һәр икесенә имза, көн һәм ел куелган. «Татар шигъре» дип исемләнгән, матур милли бизәкләр төшерелгән тышлыклы хезмәтенә ул иренмичә, сүзләрен программа рәвешендәрәк каләменнән төшөргән: «Хөрмәтле Тәлгат Нәбиевич! Бу китабым Казан дәүләт университетында һәм шигърият фәне өлкәсендә бергә эшләгән елларның, бер хезмәтне бергәләп яза башлап та төмамлый алмаган көннәрнең бер истәлегә булсын. Уңышлар теләп. (Имза). 12.Ш.92».

Соңгы язма нык уйландырды. Кызганычка каршы, бергәләп язарга алынган хезмәтнең исемен дә, жисемен дә искә-ятыкә төшерә алмый интектем. Шигъриятебез тарихы, аның

бүгенгесе, киләчәге, нәзари әсаслары турында уйланырга, фикер алышырга жыенганбыз, шәт. Нил Гафур улының якты истәлегенә багышланган ошбу тыйнак хезмәтем үтәлми калган хыялларыбыз өчен булсын.

Янә бер фикер. Галим булырга хыялланып йөргән яшәрәк вакытта һәрбер яңарак сүзне, бигрәк тә теория өлкәсендәге ачышларны сәскан баласыдай авыз ачып сөңдергән заманнарда В.Томашевский, Б.Эйхенбаум, В.Жирмунский, Р.Якобсон кебек шәхесләрнең шигырь һәм, гомумән, язма-басма сүз турындагы фикерләрен «бездә кайчан шундый шәхесләр күтәрелер икән» дип, көнләшеп укый, үзләштерә идек. Бәй, үзебездә дә шигырьне тормыш үзәнненән килеп, шул ук вакытта аны яшәешнең үзенчәлекле тармагы итеп бәяли, эчке хасиятләрен матурлык кануннарыннан чыгып, теоретик һәм гамәли, төпле һәм ышандырырлык мәртәбәле өйрәнгән, «тегеләрнекеннән» һич кенә кайтыш булмаган галимбез булган һәм бар икән. Ул – Нил Юзиев. Аның тормыш һәм иҗат юлына кыскача гына булса да сәяхәт кылып карыйк.

Биографиядә – шәхес язмышы

Галимнең тормышы турында язу фәнни гамәл саналмаса да, студентларга, укучы яшьләргә ярдәмлек язмага Нил Юзиев узган тормыш баскычларын искә төшереп үтү артык булмас.

Нил Гафур улы 1931 елның 10 гыйнварында Башкортстанның Яңавыл районы Ямады авылында дус, тату, әдәбият рухы белән яшәгән укытучылар гаиләсендә туа. 1938-48 еллар арасында туган авылында гомуми урта белем ала, ял айларында колхозда учетчик, табельщик булып эшли, өлкән сыйныфларда укыганда үзен мәктәпнең пионервожатые итеп билгелиләр. 1948 елда күптәнге хыялы аны Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә алып килә. Бик яхшы билгеләренә генә укыган өчен аңа Габдулла Тукай исемендәге стипендияне бирәләр. Тарих-филология факультетын кызыл дипломга тәмамлаган егетне (1953) татар әдәбияты кафедрасы каршындагы аспирантурада калдыралар.

Нәкъ шул елларда М.Жәлил иҗаты халыкка кайта, аның исеменнән «сатлыкжан» дигән ялган, уйдырма тамга алып ташлана. Егет шагыйрьнең сугышка чаклы иҗат ителгән поэма-

ларын тикшерү үзәгенә ала да берничә ел эчендә «Муса Жәлил поэмалары» дигән темага кандидатлык диссертациясе язып, 1958 елда аны уңышлы яклай. Аспирантураны тәмамлагач (1956), Нилны Татарстан язучылар берлеге журналы «Совет әдәбияты»на (хәзерге «Казан утлары») эшкә чакыралар һәм тиздән җаваплы сәркәтип итеп билгелиләр.

Нил Юзиев тормыш иптәше Дамира ханым
һәм уллари Айдар, Ильяс белән

1960 елда аны Казан дәүләт университетының татар әдәбияты кафедрасына ассистент итеп алалар, 1962 елда доцент итеп сайлалар. «Муса Жәлил поэмалары» (1960) исемле фәнни хезмәте белән Нил Юзиев теоретик яктан әзерлекле, белемле, татар телен яхшы тоемлаучы, катып калган йолалардан баш тартып, яңача фикерләүгә омтылучы тәнкыйтьче һәм галим буларак ачыла. Мирасы һәм исеме халыкка илленче еллар уртасында гына кайтарылып, «Моабит дөфтәрләре» белән дөньяны сискәндергән, немец әсирлегендәге батырлыгы тетрәндергән Муса Жәлилләнең эпик поэзиясен Нил Юзиев яңабаштан тикшерә, бигрәк тә, «Хат ташучы», «Алтынчөч» кебек әсәрләренә халык иҗаты, мифология белән бәйләнешен фәнни нигездә исбатлый, шагыйрьнең 30нчы елларда ук татар поэзиясе үсешенә алып килгән яңалыгын ачып сала.

«Тормыш поэзиясе» (1961) әдәби-тәнкыйть мәкаләләре җыентыгында Хәсән Туфан, Сибгат Хәким, Әхмәт Фәйзи, Нури Арсланов, Гамил Афзал, Шәүкәт Галиев кебек татар поэзиясе үсешенә җитди өлеш керткән шагыйрьләр иҗатын тикшерә, әдәби осталык, традицияләр һәм яңачалык, жанрлар, өслүбләр хәрәкәте, тасвирлау чаралары үзгөрү, яңару кебек төшенчәләргә киң тукта-

ла. Беренче фәнни китабында аналитик фикирләүгә ия галим булып танылса, «Тормыш поэзиясе»ндә чарланган каләмле, кызыксыну-чан рухлы, шигърият үсешенә сизгер тәнкийтьче буларак күз алдына килеп баса.

Алтмышынчы елларда Нил Юзиев жите-леккән, киң колачлы галимнәрнең, үткен фи-керле тәнкийтьчеләрнең алгы сафында, аның күзәтү офыгы киңәя, тикшеренү алымнары байый, чарлана. «Традицияләр яңарганда» (1966), «Сугыштан соңгы еллардагы татар со-вет поэзиясе» (1971) китапларында Һади Так-таш, Шәйхи Маннур, Әнвәр Давыдов, Зыя Мансур ижатларын тәфсилле анализлай, реал-изм белән романтизм, осталык, нәфисләү ча-раларын баету мәсьәләләрен калкытып куя, сугыштан соңгы елларда татар поэзиясе ки-чергән озынлык, сорылык, күпсүзлелек, өстән кушканны үтәргә тырышу кебек күлгәлә як-ларны да әйләненеп үтми.

Озак еллар дәвамында Казан университе-тында студентларга татар әдәбиятын укытуы, галимнәр, язучылар белән аралашу теоретик карашларының киңәюенә, фикерләвенә хәрә-кәтчән, эзләнүчән рухта үсүенә ярдәм итә.

«Сәнгатьчә матурлык һәм осталык» (1969) хезмәте киң жәмәгатьчелеккә аны әдәбият фәнен яңартырга, эзләнүләренә офыгын киңәй-тергә омтылучы әдип буларак таныта. Биредә ул үзен поэзия белән генә чикләнми: Гомәр Бәши-ров, Мирсәй Әмир, Фатих Хәснәи, Атилла Расих, Гариф Ахунов хакында дөртләнәп, дулкынла-нып яза, Мәжит Гафуриның «Кара йөзләр»ен мәктәптә укыту методикасын тәкъдим итә.

«Шигърь гармониясе» (1972), «Хәзерге та-тар поэтикасы» (1973) исемле гамәли-нәзари мо-нографияләрендә Нил Юзиев татар поэзиясенә эчкә үсеш кануннарын ачу юлына чыга, эчтәлек белән тышкы калып, бирелеш рәвешә арасын-дагы ярашу һәм каршылык, рифма, аһән, татар шигърьә төзелеше хакында уйлана, бай матери-алга таянып, киң гомумиләштерүләр ясый. Бу тикшеренүләрендә ул ижатының яңа югарылы-гына күтәрелә. Шулай икән китабы өчен Нил Юзи-ев 1974 елда Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт бүләгенә лаек булды. Бу олы бүләккә ия бердәнбер галим – Н.Юзиев.

«Татар совет поэзиясенә поэтикасы» дигән темага докторлык диссертациясе әзерли һәм 1974 елда аны уңышлы яклай, шулай чорда татар әдәбиятынан филология фәннәре док-

торы дигән гыйльми дәрәжә алган иң яшь га-лим була.

1973 елда аны Г.Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм тарих институтының әдәбият бүле-генә мөдир итеп билгелиләр. Өлгер, житез, хәрәкәтчән, тиз аралашучан холыклы Нил Гафур улының күпьяклы оештыру сәләте, зәвыгы аны жәмһүриятебезнең күренекле кешеләре белән бер рәткә куя. Аерым алганда, аның житезчелегендә әдәбият тарихыбызның алты томлыгы әзерләнә, биш китабы басылып та чыга. Классикларыбыз-ның мирасын барлау һәм халыкка кайтару юнә-лешендә зур эшләр башкарыла. Жәмләдән, Г.Иб-раһимов, Һ.Такташ, М.Жәлил кебек әдипләренң томлыклары әзерләнә һәм дөнья күрә. Муса Жәлилнең дүрт томлыгы СССР халык хужалыгы казанышлары күргәзмә комитетының көмеш ме-даленә лаек була.

Ижтимагый шөгыйльләр вакытны күп алса да, галим төп эшен – татар поэзиясе тарихын, бүгенгесен, сурәтле фикерләү хәрәкәтен, баш-ка әдәби төрләр белән бәйләнешен, тирән һәм нечкә серләрен өйрәнү юнәлешендәге бурыч-ларын онытмый. Аның әдәби хәрәкәтебезгә керткән өлеше бөхәссез. Житмешенче еллар башында бер-бер артлы «Шигърь гармония-се», «Хәзерге татар поэтикасы», сонрак

Сулдан уңга: 1-рәт – Р.Имамова, Н.Юзиев, Ф.Ибраһимова;
2-рәт – М.Әхмәтжанов, Ф.Кадыйрова, А.Сабирова;
3-рәт – Н.Исмәгыйлев, З.Рәмиев, Ф.Яхин

«Әдәбият хәзинәләре», «Татар шигърьә» исем-ле саллы, тирән эчтәлекле хезмәтләре дөнья күрә. 1981 елда «Татарстанның атказанган фән эшлеклесе» дигән мактаулы исемгә, ор-денга һәм башка бүләкләргә лаек була [1].

Вафатына чаклы Н.Юзиев Г.Ибраһимов исемендәге ТӘТИнең текстология секторы белән житезчелек итә, бай мирасыбызны туп-

лау, жентекләп өйрәнү белән беррәттән, аны бәяләү, фәнни әйләнешкә керту, авторлыкны билгеләү, язучыларның кушаматын, тәхәллүсен ачыклауның методологиясен һәм методикасын эшләп калдырырга ашыга, бу юнәлештә берничә жыентык чыгарып калдыруга ирешә. Хәзер аның белән бергә эшләгән М.Әхмәтжанов, З.Рәмиев кебек фидакар галимнәр ул башлаган изге гамәлләрне уңышлы дәвам итәләр.

«Тәнкыйть – кирәкле шәйдер»

Г. Тукай

Күпчелек әдәбият галимнәре кебек, Нил Юзиев та ижат юлын агымдагы әдәби процесска, дәрәжәгә, күңеленә, жанына якин шигърияткә караган тәнкыйть мәкаләләре белән башлый. Х.Туфан, С.Хәким, С.Баттал, Ш.Маннур, Ә.Фәйзи кебек шул чорда яшәп ижат иткән өлкән буын хакында уйланулары белән чыга, күбесенә шигърь китапларына, жыентыкларына кереш сүзләр яза. Мәсәлән, «Ш.Маннур кешенә күңел нечкәлекләрен, хис дулкыннарын ачкан матур лирик шигърьләр, җырлар ижат итте... Кешенә кыйммәтен һәм шәхесенә кабатланмас үзенчәлеген күрсәтергә, күңел түрләренә үтеп керергә булыша торган традицияләренә генә юлдашы итәргә омтыла», – дип яза ул [2,203-204]. Татар әдәбиятының «баш бирмәс», күпмедер

гы урынын төгәенләгән мәкаләсен язып чыга. «Татар поэзиясенә Салих Батталы бар дибез икән, ул әдәбиятыбызда Салих Баттал ачкан үзенчәлекле бер рухи дөнья бар дигән сүз... С.Батталның шагыйрь буларак аерылып торган үз йөзә, үз стиле бар. Аны башкалар белән бутагы кыен» [2,206, 210].

Үзенчәлекле шагыйрь, публицист Ә.Давыдов ижатын «Нурлы поэзия» дип атап, ул мәкаләсенә исемендә үк шигъриятенә төп үзенчәлеген тотып ала. «Әнвәр Давыдов үзенә характеры белән үк шагыйрь табигатьлә кеше. Нечкә күңелле, хисчән кеше. Үзендә – күңелендә нәрсә булса, аның телендә, шигърьләрендә дә шул» [2,217]. Шагыйрьнең холкы, үз-үзен тотышы, тирәлеккә мөнәсәбәте белән шигърият арасында тулы тәңгәллек, ярашу таба тәнкыйтьче. Бу инде шагыйрь бар, шигърият яши дигән сүз.

Нил Юзиев классиклар, фронтовик шагыйрьләр һәм замандашларына игътибарлы булу белән беррәттән, чорының яшә каләмнәре хакында онытмый. Жөмләдән, тәнкыйтьче Р.Харис поэзиясенә яңачалыгын, үзенчәлекле, кабатланмас сыйфатларын күрәп ала һәм, шагыйрьнең «Уйлы туйра» исемле яңа жыентыгына таянып, ижат портретын тудыра. «Р.Харисның хәзер энергиясе ташып торган, дәүләт хезмәтендә һәм ижатта жигеләп эшләгән жегәрле чагы. Ижатына гомуми күз ташлау шуны күрсәтә: шагыйрь поэзиясенә төп юлыннан атлый, халык һәм ил сулышы белән яшәргә, заман адымыннан һәм ритмыннан артка калмаска тырыша» [2,311]. Р.Харис һаман да татар поэзиясенә алгы сафында атлый, укучысын лирикасының яңа юнәлешләре, берсеннән-берсе камил поэмалары белән шатландыра тора.

Н.Юзиев гомумән үз чорының шигъри адымнары турында төпле һәм акыллы мәкаләләре белән чыга. Аерым алганда, язучылар берлегенә бишенче һәм тугызынчы съездларында поэзия турындагы докладларны аңа тапшыралар. Ул аларны «Хәзерге шигърият илендә» дигән бер бүлеккә урнаштырып, «Язучылар съездында әйтелгән сүзләр» дигән ачыкламыш белән бирә. 1963 елда ясалганы «Традицияләренә баюы, яңаруы» дип аталса, 1979 елда укуыганы «Үсеш тенденцияләре» дип исемләнә. Бу чыгышларында тәнкыйтьче татар поэзиясенә колачлы инди, өлкән буын ижатын тиешле бәяләү белән беррәттән, әле шигърияттә беренче адымнарын

Яңа китап белән танышу

дәрәжәдә диссидент вәкиле, шуңа күрә коммунистлар фиркасе тарафыннан кагылган, сугылган С.Баттал ижатын үзәккә алып, югары бәясен бирүдән куркып тормый. 1972 елда ул «Тибә генә түгел, җырлый йөрәк» дип аталган, С.Баттал поэзиясенә татар әдәбиятында-

ясаган яшь үрентеләрне күрәп ала, төпле гамәли һәм нәзари киңәшләрен әйтә, Х.Туфан, С.Хәкимнәргә алмашка килүче Зөлфәт, М.Әгъләмов, К.Сибгатуллин, Х.Әюпов иҗатларына тукталып үтә, гомуми характердагы күзәтүләр ясый. «Безнең поэзиядә егерменче еллардан алып алтмышынчы елларгача (Һ.Такташ, М.Жәлил, Ш.Маннур, Ә.Исхак, Ф.Кәрим, Ш.Мөдәррис, С.Хәким һ.б.) күпчелек очракларда лирик шигырь кичереш-образ буларак ачылды. Теориядә дә ул шулай, кичереш, хис лирик шигырьнең төп хасияте буларак карала. Әмма поэзия бу рамкаларга гына сыймый. Мондый тип шигырьләр белән генә чикләнми. Элек тә сыймаган чаклары булган (мәсәлән, Акмулла, Тукай, Гафурилар)... Н.Арсланов, Р.Харисов, Р.Фәйзуллин шигырьләрендә дә йөрәк эчкәрәк, акылга табарак авышты, фикер шигърияте алгарак чыкты. Поэзиянең артка китүеме, нәсихәтле-хикмәтле шигырь чорларына кайтуымы бу? Бу – үткәнгә әйләненеп кайту түгел, ә үткәннең тәҗрибәсен яңа югарылыкта файдалану» [2,169-170].

Галим тормышны берьяклы, тәэсири, хисси кабул иткән шагыйрьләрдән бигрәк, акыл белән тойгыны, хис белән уйны табигый куша алуга ирешкән шагыйрьләр иҗатына өстенлек бирә, татар поэзиясенең килчәген шунда күрә. Үз чоры шигъриятенәң житешсезлекләренә, күләгәле якларына тукталып, тәнкыйтьчә анда шәхси тәҗрибә һәм башлангычның житмәвен, шунның нәтижәсендә чынбарлыкны, кеше рухын өстән-өстән генә сурәтләүне сиземли. Уңай мисаллар житәрлек икән. «Тукай, Гафури, Рәмиевләрдә шагыйрьнең шәхси тормыш-язмышлары гаять зур урын били» [3,116].

Галим «буржуа язучылар» рәтендә йөргән бик күп исемнәренә «аклауга» зур өлеш керткән, үзенә күрә каһарманлык, кыюлык үрнәгә күрсәткән, татар әдәбиятының иң беренче профессорларыннан булган Мөхәммәт Гайнуллинның фидакарлыгы алдында баш ия, татар журналистика фәнен күтәргәнә һәм, бигрәк тә, якин дуслы Муса Жәлилне «халык дошманы», «сатлык» дип авыз чайкаган дөвәрдә дә гайбәткә ышанмаган, аның акланасына, пакылегенә үзенә авырлык килгәндә дә инанган Гази Кашшафка рәхмәтен белдерә, «Жаваплылык» һәм «Әдәбиятка олы мәхәббәт белән» мәкаләләрендә фән докторлары Хатип Госман һәм Гали Халитлар турында дәлил, фәнни ышандырылык, төпле мәкаләләрен

язып чыга [4,127-171]. Соңгы икесе хакындагы очерклар татар әдәбияты тарихының алтынчы томында да урын алганнар [5].

Сулдан уңга: Г. Арбуд, Н. Юзиев, Г. Минский, Г. Дәүләтов

Бу әдипләр татар әдәбияты майданын гөрләткән заманнарда яшәрәк буын тәнкыйтьчә-галимнәр рәтендә йөргән әлегә мәкалә авторына да Нил Гафурович игътибарлы булды, татар поэзиясенең халык иҗаты белән күпьяклы багланьшларын өйрәнүгә багышланган монографиямә гаять тәфсиллә һәм төпле, «Иҗат серләрен эзләүчә галим» дип исемләнгән саллы кереш мәкаләсен язды. Бу эшкә дусларча, үзе теләп алынды һәм тикшеренүгә югары бәя бирде. Ул көнчелек, хөсетлек, мин генә булмый кебек тар хисләренә белмәде, каләмдәшләренең уңышларына ихластан сөенә, абынуларына көенә белде. Юзиев Нил үзен татар әдәбиятының дирижеры итеп сизде һәм үз эшен югары дәрәжәдә башкарды.

Кыскасы, алтмышынчы-туксанынчы елларда татар әдәбиятының әзерлекле, объектив, табигый сәләтле һәм шигъри жанлы тәнкыйтьчәсе – ул Нил Юзиев иде.

М.Жәлил – горурлыгыбыз

Гадәттә, мәгълүм бер жанрны өйрәнүчә галимнең аны магнит кыры кебек үзенә тартып, илһамландырып, эзләнүләренә колач һәм куаныч биреп торган бер әдибә – шагыйрә, прозаигы, драматургы була. Әйттик, Г.Халит өчен ул Тукай, Х.Госман өчен Такташ булса, Н.Юзиевне житди әдәбият галиме дәрәжәсенә күтәргән шәхес – шагыйрь Муса Жәлил. «Муса Жәлил поэмалары» исемле беренче монографиясеннән алып, гомеренең соңгы көннәренә чаклы Н.Юзиев шагыйрь мирасын якты маяк итеп алды, әледән-әле иҗатына әйләненеп кайтты, аның поэтик алымнарын,

шигъри лабораториясен, сурәтле фикерләү ысулларын, ритм-рифмасын, сүз-тел байлыгын өйрәнүне дәвам итте. «Әдәбият хәзинәләре» исемле китабында М.Жәлил ижатына янәдән әйләнәп кайта, аның тормышын һәм поэтикасын тирәнрәк өйрәнү юнәлешендә кызыклы күзәтүләр ясый, башкалар өчен файдалы перспектив юлларны шәрехли, шагыйрь мирасын даими өйрәнәп торган фәнни үзәк булырга тиеш, дигән фикерен калкытып куя. Нәзари уйлануларына таяныч итеп тә еш кына М.Жәлил ижатын ала. «Үтәшартлылыкның әдәби әсәрне оештырудагы хасиятләрен конкретрак күз алдына китерү өчен, М.Жәлилнең «Алтынчәч» поэмасына тукталып үтәбез», ди һәм әсәрнең чыганаclarына, язылу һәм сәхнә тарихына киң туктала. Галимнең нәтижәсе ышандыра: «...шагыйрь соңгы вариантларда (М.Жәлил «Алтынчәч»нең берничә вариантын изжат итә. – Т.Г.) фантастик-хыялый деталь-күренешләргә тагы да киңрәк урын бирә һәм фантастика белән реаль тормышны бергә оста итеп кушуга ирешә» [3,127].

Шигърийят – мөҗизалар дөнъясы

Нил Юзиевне гомере буена борчыган, уйландырган, кыю эзләнүләр юлына алып чыккан төп проблема – татар шигъри теориясен заманча югарылыкта эшләп калдыру булды. «Шигърь гармониясе» (1972) һәм «Хәзерге татар поэтикасы» (1973) исемле иң җитди нәзари рухтагы хезмәтләрен нәрсә ул шигърь, аңа нинди үзенчәлекләр хас, кайсы сыйфатлары белән поэзия әдәбиятның башка төрләреннән аерылып тора кебек күптөрле сорауларга җавап рәвешендә язды, поэтиканы өйрәнү тарихын, бүгенге торышын, киләчәктә туачак мәсьәләләрен калкытып куйды.

Шагыйрь шөхесе һәм аның ижат лабораториясе, шигърьнең төзелеше («Шагыйрь – ритм иясе», «Шигърь гармониясе һәм рифма» бүлекләре), аның эчке һәм тышкы (субъектив һәм объектив) хасиятләре, башка жанрлар белән бәйләнешләре мәсьәләләре хезмәтләрдә куелып кына калмый, проблемаларны өйрәнүдә ачышлар, мөһим күзәтүләр ясала.

Жөмләдән, галимнең шигърь туу процессын күзаллаган уйлануларын алыык. Иң әүвәл төрле тормыш күренешләре, мохит белән бәйләнештә, хыялый уйланулар, чагыштыру, капма-каршы куюлар ярдәмендә, шулар аша

башлангыч фикер шагыйрь миендә, аңында туа. Ошбу беренчел шигъри орлыкларны галим «уй-ният» (рус әдәбият белемендә «замысел») дип атый. «Ижади уй-нияткә кадәр дә шагыйрьдә аерым күзәтүләр булырга, детальләр, сурәтләр туарга мөмкин, һәм аларның әсәр тукумасында урын алулары да ихтимал. Боларын – әдипнең үзә өчен теркәп барган тормыш детальләрен – уй-ният белән тинләү дәрәс булмас иде», чөнки «уй-ният»тә инде шигърьнең эчтәлекле калыбы, сәнгатьчә бөтенлегә сизмәленә. Беренчел шигъри табышларны галим «шигърь орлыклары» дип атый. «Уй-ният шигърь орлыгыннан шагыйрьнең ижат концепциясен чагылдыруы белән аерыла. Ягъни уй-нияттә, гибрид фермасында булса да, язучының сәнгатьчә уе-фикерләве күренә» [3,24-25].

Кыскасы, шагыйрь күнәлендә, рухында туган орлык акрынлап бөреләнә, уй-нияткә үсә, соңгысы үзенә аһәң, ритм, рифма, үзгә тел-сурәт чараларын таләп итеп, төгәлләнгәнрәк төсмер ала.

Әдип шигърь туу процессын яратып, беләп, язучының ижат лабораториясенә үтеп, әсәрләренң вариантлары, хатлар, көндәлекләр, интервью һәм сорауларга бирелгән җаваплар ярдәмендә ачып бирә. Шагыйрь күнәлендә, йөрәгендә, хисендә барган эзләнүләрнең катлаулыгына басым ясала. Яхшы шигърьнең үзәгендә уй һәм хис, фикер һәм тойгы, табылган тәгълиматка тин сурәтле фикерләү алымнары торырга тиеш. Бу эзләнүләрен автор Г.Тукай, Һ.Такташ, Х.Туфан, М.Жәлил, Ә.Фәйзи, С.Хәким, Ш.Галиев, Г.Афзал һ.б. шагыйрьләр ижаты мисалында раслый, аларның эзләнү, уйлану катыш газәплану мизгелләрен шәрехләп бирә.

Галим, шигърьне оештыруда ритмның әһәмиятенә басым ясап, ритмны оештыручы компонент-факторларга киң туктала: фонетик (бер төрле тартыкларның һәм сузыкларның кабатлануы), грамматик-синтаксик, музыкаль-интонацион (басымнарның урыны, кабатлануы) һ.б. Ритмга игътибар бирүнең сәбәбе ачык: аннан башка шигърь оеша алмый, чөчмә әсәр булып кала. Милли тел үзенчәлекләре, шул ук ритм, ассоциация һәм хыял көче, символик сурәтләр белән бәйлә рәвештә галим шигъри аһәң төшенчәсен киң куллана, әсәрнең эчке бөтенлеген, тирән күзәнәкләрен оештыручы, яңгырашны билге-

ләүче әһәмиятен ачып сала, аһәңне эчтәлек белән форманы бәйләп килүче әдәби-эстетик күренеш буларак бәяли.

Галим шигъриятне дәрәя уртасындагы ут-рау итеп карамый, аны сурәтле фикерләүнең башка тармаклары, юнәлешләре белән тыгыз элемәтдә, үзара бәйләнештә, рухи кыйммәтләре белән уртаклашып яшәгән үзенчәлекле төре буларак тикшерә. Шигъриятне кино, рәсем, театр һәм музыка сәнгатьләре белән чагыштырмалы өйрәнү аның яңа кыйтгаларына, әлегәчә күзгә чалынмаган сыйфатларына үтеп керергә мөмкинлек бирә. Татар сәнгәтендә яңа төрләрнең үсеп китүенә күпмедер күләмдә Тукай мирасы нигез-таяныч булган икән. Татар профессиональ музыкасы «Тукай поэзиясенә, халык күңелендә ул ачкан байлыкка һәм шул байлыкны сурәтләү алымнарына таянды», «Тукай бүгенге көндә дә композиторларга остаз, укытучы» [6,6-7]. Тукайны, «халык титаны» дип зурлап, аның поэзиясенә рәссамнар, театр әһәлләренә, драматургларга ясаган шифалы тәэсирен күптөрле мисаллар аша дәлил-ли. Татар балет сәнгәтенә тажы «Шүрәле» нигезендә халык мифологиясе, Тукай хыялы тудырган әсәр ятканны искә төшерә. «Шүрәле», «Таз», «Эш беткәч уйнарга ярый», «Теләнче», «Печән базары яхут Кисекбаш», «Су анасы», «Япон хикәясе», «Кәжә белән сарык әкиятә» әсәрләрендә исә нинди театраль картиналылык! Үтәдән-үтә хәрәкәт аларда шулкадәр оста оештырылган – үзләре үк

Мираслы халык – үлемсез

Сиксәннәнчә еллар ахырында – туксанынчы еллар башында Н.Юзиев вакытлы матбугаттан, агымдагы тәнкыйтьтән, әдәби процесстан, кайнар сүздән беркадәр читләшә. Сәбәпләре төрле. Бер яктан, зур фәнни тәҗрибәсе, әдәбият тарихын, теориясен тирәнтен үзләштерүе аны яңа эзләнүләр юлына алып керә, яшә олыгая бару хәрәкәттәге поэзия проблемаларыннан читкөрәк алып китә. Әмма иң мөһиме: илдә туган демократик үзгәрешләр, мирасны түкми-чәчми, барлык катламнарын объектив өйрәнү мөмкинлеге туу аны әдәбият хәзинәләрен фәнни нигездә барлау юлына алып чыга. 1978 елда «Әдәбият хәзинәләре» исемле китабы басылып чыга. Ул анда, башка проблемалар белән беррәттән, әдәбият фәнненең гыйльми нигезле, камил методологиясен булдыру мәсьәләләрен көн тәртибенә куя. «Хәзерге фәнни-техника революциясе чорында фәннәрнең бөтен тармакларында методология мәсьәләләренә игътибарның көчәюе очраклы түгел: һәр өлкәдә фәнни фикерләүнең нәтиҗәле, ышанычлы, отышлы ысулларын эзләү бара. Әдәбият фәне методологиясен камилләштерүне дә хәзерге тормыш бөтен кискенлегә белән көн тәртибенә куя» [6,81].

Шул ук хезмәтендә галим әдәбият тарихын яңача өйрәнү мәсьәләләрен күтәрә. «Әдәбият тарихы – тәнкыйтьнең тылы. Ә корал искергән булып, тыл ныклы булмаса, фронтта сугышуы авыр икәнлегә – мәгълүм хакыйкәт» [7,175].

Әдәби мирасны өйрәнүнең фәнни нигезләрен ул классиклар, аерым алганда – Тукай ижатын өйрәнү барышында күтәрә. 20 гасыр поэзиясе титаны Тукай поэзиясе һәр жәһәттеннән өйрәнелгән дип саналса да, аның мирасында да ачыклауны таләп иткән «ак таплар» житәрлек икән. Бу яктан Н.Юзиевнең «Тукай шигырьләреме?» исемле хезмәте дикъ-кәткә лаек. «Соңгы елларда Тукайның фәнни басмаларына урнаштырылмаган әсәрләрен барлау һәм аларны матбугатта чыгару белән мавыгу күзгә ташланып торган бер тенденция рәвешен алды» [8]. Бөек шагыйрь ижатын яңача өйрәнү заруриятен яклап, үткәндәге казанышларны кире кагу, аның мирасын ясалма рәвештә, башка шагыйрьләренә әсәрләре исәбенә тулыландыруга галим кискен каршы чыга. Тукай мондый реверансларга мохтаж түгел. Кайберәүләр, ышанычсыз чыганакларга таянып, Тукайныкы дип тәкъдим ителгән

Сулдан уңга: 1-рәт – И.Надиров, А.Әхмәдуллин, Б.Урманчы, Х.Бегичев; 2-рәт – Ш.Асылгәрәев, А.Арысланов, Н.Хисамов, М.Илһамов, Н.Юзиев

инсценировкага, сәхнәгә, тамашага сорап тора-лар!» [6,21]. Сәнгатьнең арадаш төрләрен поэзиягә бәйләп, үзара байлык алышу ноктасыннан өйрәнү теорияне бапта, эзләнүләр офыгын киңәйтә.

«Коръән укысам» шигыренәң Н.Думаи тарафыннан язылган булуын исбатлый. Галим «Кадер кич», «Доносчы колагына хор белән әйтелер», «Йолдыз һәм кояш» шигырьләрен тәгаен Тукайныкы дип раслау белән килешмәвен белдерә, әлегә ошбу әсәрләр «текстологларны уйландыра, эзләндерә торган шигырьләр рәтендә генә йөри алалар» [8,45].

Н.Юзиев сәясәт үзгәрү, Тукайның яңа әсәрләре табылу, беришесенәң чын авторлары ачыклану белән бәйлә рәвештә, шагыйрьнең дөнья фәне таләпләренә җавап бирердәй академик басмасын бастырып чыгару хыялы белән яшәде. Галимнең гамәлгә ашмый калган бу хыялын исәннәр – шәкертләре тормышка ашырырга тиеш.

Нил Юзиев хәленнән килгәнчә халыкның

азатлык, мөстәкыйльлек өчен көрәшендә катнашты, милләтенең тарихи дәүләтчелеген торгызуга омтылышын хуплап яшәде. Ул фани дөньяны алтмыш биш яшендә ташлап китте. Җиһандагы соңгы көннәренә чаклы татар әдәбияты, мәдәнияте өчен янып-көеп яшәде, бәйләү сәләтен, фикерләү өлгерлеген елдан-ел арттыра барды. Ифрат тырыш, эшчән вә тумыштан сәләтле булуы аны акыллы һәм үткен тәнкыйтьче, әдәбиятчы галим; текстологияне, мирасханә дигән юнәлешне гыйльми нигезләргә салган үткен тикшеренүче ясый һәм Тукай турындагы фәннең алгы сафларына чыгара. Нил Гафур улының бай мирасы һаман хәрәкәттә, искерми, тутымый торган рухи байлык буларак халкына хезмәт итә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Нил Юзиев – шигъри жанлы иясе. – Казан: МастерЛайн, 2000. – 320 б.
2. Юзиев Н.Г. Шигърият дөньясы. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1981. – 312 б.
3. Юзиев Н.Г. Хәзерге татар поэтикасы. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1973. – 352 б.
4. Юзиев Н.Г. Әдәбият хәзинәләре. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1978. – 192 б.
5. Татар әдәбияты тарихы. Алты томда. 6 том. – Казан: Раннур, 2001.
6. Юзиев Н.Г. Сәнгатьчә матурлык һәм осталык. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1969. – 272 б.
7. Юзиев Н.Г. Әдәби чыганаclar белеме: әдәби мирасны җыйнауның, өйрәнүнең теоретик һәм гамәли мәсьәләләре. – Казан: Фикер, 1998. – 176 б.
8. Тукай һәм XX гасыр мәдәнияте. – Казан: Фән, 1997. – 416 б.

© Мәхмүтов Х.Ш., 2005

ӨЛКӘН ХЕЗМӘТТӘШ, ЯРДӘМЧЕЛ ДУС

Хуҗиәхмәт Мәхмүтов

ХУҖИӘХМӘТ ШАҖИӘХМӘТ улы МӘХМҮТОВ – танылган фольклорчы, филология фәннәре докторы, ТАССРның һәм РФнең атказанган мәдәният эшлеклесе, Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты.

Бүгенге көндә Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында баш гыйльми хезмәткәр.

Нил Юзиевне күрәп белүем 1953 елның көзеннән башланды. Мин Казан университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга кердем. Ә ул, шул елны укуын тәмамлап, аспирантурада калган икән. Студентларның иҗат түгәрәге утырышларында, “Әдәби сүз” стена газетасын чыгаруда, өлкән каләмдәш, остаз буларак, Нил Гафур улы да еш катнаша иде. Торган саен безнең танышлык тирәнәя барды. Күрешкән чакларда ул миңа: “Шигыреңне укыдым. Рецензияң белән

таныштым”, – дип, хуплау сүзләре әйтә, кайбер киңәшләр дә бирә иде.

Аспирантураны бетергәч, Нил Юзиев “Совет әдәбияты” (хәзер “Казан утлары”) журналында җаваплы сәркәтип булып эшли башлады. 1956 елның көзгә бер көнәндә ул университетка килеп мине тапты да, кечкенәрәк форматлы бер китап сузып: “Менә моңа рецензия яз әле. Аннан миңа редакциягә китерерсең. Ләкин бик ашыгыч кирәк”, – диде.

Китап “Жыр һаман яңгырый” дип атала иде. Ул Бөек Ватан сугышында батырларча һәлак булган яшь татар шагыйрьләренең сайланма әсәрләре җыентыгы булып чыкты. Аны матбугатка Әбрар Кәримуллин һәм Нил Юзиев әзерләгән икән.

Рецензияне тиз һәм рухланып яздым. Күрәсен, объективлык өчендер, Нил Гафур улы аны үзе укыгач, әле тагын бер хезмәткәр хөкеменә тапшырды (тәнкыйтьче һәм очерк остасы Малик Хәмитов кебек хәтердә калган). Ул унай фикерен әйтте, һәм яшь автор өчен күләмле генә бу рецензия “Совет әдәбияты”ның шул елгы 12нче санында басылып та чыкты. Шулай итеп, Нил Юзиев мине бу мөһтәбәр журналга житәкләп диярлек алып керде. Берәздән миңа төгәл 30 сум гонорар бирделәр. Кассадан чыккач, Матбугат йортының беренче катындагы китап кибетенә кердем. Киштәдә орнаментлап бизәлгән яшел тышлы, зур форматлы, гадәти булмаганча калын басма – “Татар поэзиясе антологиясе”! Бәясә нәкъ минем кесә “калынлыгында” – 30 сум! Алдым. Бу антология китапханәмдә әле хәзер дә саклана. Ул миңа Нил Юзиев белән бәйлә истәлек буларак та бик кадерле.

Университеттан соң мин 7 ел чамасы Буа район газетасында эшләдем һәм 1966 елда СССР Фәннәр академиясе Казан филиалының Тел, әдәбият һәм тарих институтына (бер елдан соң аңа Г. Ибраһимов исеме бирелде) халык ижаты белгечлегә буенча аспирантурага кердем. Фәнни житәкчем – танылган фольклорчы Илбарис Надиров. Алар Нил Юзиев белән бажалар, бик якын дуслар, ике имза белән күп кенә мәкаләләр бастырган автордашлар. Бу вакытта Нил Гафур улы университетта укыта иде. Ул Илбарис Нурислам улы янына еш кереп йөрде. Ара-тирә “мальчишниклар” да булгалый, аларда мин дә катнаша идем. Юзиевлар гаиләсен Ирек майданы якынындагы яңа фатирга күчерү дә күңелле бер вакыйга булып истә калган. Әлбәттә, безнең аралашу күбрәк фәнни эш белән бәйләнгән иде. Конкрет әйткәндә, Нил Гафур улыннан мин кандидатлык диссертациям буенча күп киңәшләр алып тордым.

1973 ел. Аен-көнән анык хәтерләмим. Минә – Институтның профком рәисен – директор М.К. Мөхәммәтовка чакырдылар. Кабул итү бۆлмәсендә әдәбият секторы мөдире Хәсән Хәйрине һәм Нил Юзиевне күрдем. Икесенен

СССР Фәннәр академиясенең 250 еллыгы:
3-рәт – сулдан 4нче Нил Юзиев; 4-рәт – сулдан 4нче Илбарис Надиров,
5нче Хужичәхмәт Мәхмүтов, бичы Әбрар Кәримуллин

дә йөзләрендә житдилек һәм канәгатьлек.

– Менә, секторны Нилгә тапшырып йөрим, – диде Хәсән ага. Нил Гафур улы бер сүз дә әйтмәде, раслагандай башын гына иеп куйды.

Бераздан директорыбыз Мидхәт Кәримович Институт активына яңа мөдирне тәкъдим итте. Хәсән Хәйригә хезмәтләре өчен зур рәхмәт әйтте, аның үзенә әйбәт алмаш табыуна канәгатьләнүен белдерде. Хәсән аганың бу адымы чыннан да ихтирамга лаек иде. Үзе теләп мөдирлектән китсә дә, ул әле алга таба да фөнгә озақ хезмәт итте, күп санлы мәкаләләр, китаплар язып бастырды.

Институтка күчү Нил Юзиевкә бөтен көчән фәнни эшкә тупларга мөмкинлек бирде. Яңадан-яңа темалар һәм проблемалар күтәргән житди монографияләре бер-бер артлы дөнья күрә торды. Аның житәкчелегендә күптомлык “Татар әдәбият тарихы” языла башлады һәм шактый өлеше гамәлгә ашырылды. Әдәбият классикаларыбызның 40 томыннан артык “Әсәрләр”е югары гыйльми-текстологик дәрәжәдә бастырып чыгарылды...

Студент чакта башланган “традицияне” дәвам итеп, мин Нил Гафур улының кайбер

хезмәтләренә рецензияләр яздым: “Гармония стиха” (“Советская тюркология”, 1973, №3), “Нигез мәсәләләр” (“Социалистик Татарстан”, 1979, 18 март), “Күп кырлы хезмәт” (шунда ук, 1978, 5 декабрь) һ. б. 1974 елда галимнең “Хәзерге татар поэтикасы” һәм “Шигырь гармониясе” исемле монографияләре Г. Тукай бүлегенә тәкъдим ителгәч, “Шигырь теориясенә яңа өлеш” дигән мәкалә белән фикер алышуларда катнаштым (“Социалистик Татарстан”, 1974, 24 март). Ә “Алгы сызыкта” дигән язамда (“Татартсан яшьләре”, 1981, 10 гыйнвар) Нил Юзиев эшчәнлегенә гомуми планда бәя бирелә.

Әлбәттә, Нил Гафур улы турында олырак белгечләрнең күләмлерәк хезмәтләре дә күп басылды. Әмма ул миңа да гел игътибарлы һәм рәхмәтле булды. Жылы, эчкерсез автографлар язып, һәр яңа китабын бүләк итеп барды. Менә “Шигърият дөньясы” жыентыгындагы язма:

“Хуҗиәхмәт дус!

Бу китап безнең байтак еллар дәвамында бергәләп эшләүнең һәм дусларча яшәүнең бер кечкенә истәлеге булсын.

Зур ихтирам һәм изге теләкләр белән

Нил Юзиев.

7.VI. 82.”

Мондый фактлар китереп, истәлегемнен исемендә “дус” сүзе кулланып, мин һич тә ике арадагы мөнәсәбәтләрне әшнәләрчә яки, рус әйтмешли, “панибратский” итеп күрсәтергә жыенмыйм. Ул зур талант иде, “дистанция”, “тәкәллеф” дигән нәрсәне мин һәрвакыт истә тотам. Гәрчә яшь аермаларыбыз зур булмаса да, аңа “Нил Гафурович” дип кенә мөрәҗғәгать итә идем.

Нил Юзиевнең тагын бер зур игеләген мин 1995 елда докторлык диссертациясе яклаганда күрдем. Ул чакта әле Казанда фольклор буенча яклаулар юк иде. Алмааты һәм Ташкент – инде чит илләр башкалалары. Бәхеткә, ВАК минем диссертацияне генә яклату өчен үзөбезнең Институтта “разовый совет” төзәргә рәсми рөхсәт бирде. Алга күп кенә оештыру мәшәкатьләре килеп басты. Табигый инде, Нил Гафур улы янына кердем.

– Мине ничек файдаланырга мөмкин, шулай файдалан! – диде ул. Болар аның төп төгәл үз сүзләре.

Мәскәү гыйльми даирәләрендә, ВАК каршында зур абруйлы бу шәхесне советка оппонент итеп чакыру иң дәресе булачак дигән ка-

НИЛ
ЮЗИЕВ

Шигърият
дөньясы

Хуҗиәхмәт дус!

Бу китап безнең бай-
так еллар дәвамында
бергәләп эшләүнең һәм
дусларча яшәүнең
бер кечкенә истәлеге
булсын.

Зур ихтирам һәм
изге теләкләр белән

Нил Юзиев

7. VI. 82

парга килдек. Нил Гафур улы ризалыгын бирде. Алга таба эшнәң ничек булганын белү өчен, киң колачлы әдәбият галиме, Институтның хәзерге директоры, Нил Юзиевның бик якын хезмәттәше Нурмөхәммәт Хисамовның “Хәтер сагында” дигән китабыннан бер өзек белән танышып үтү кызыклы булыр (Казан: “Мәгариф”, 2004, 363-364 битләр):

“Үзенәң юмор талантын ул (Нил Юзиев. – Х.М.) бер диссертация яклау вакытында тулы хәрәкәткә китерде. Үткен мәзәкче Хужиев Мөхмүтов афористик жанрлар турында докторлык диссертациясе яклады. Оппонентларның берсе – Нил абый Юзиев. Ул, яклау тарихында булмаганча, беркетмә традициясеннән читкә чыгып, үзенәң текстын тулысынча шаян метафо-

рага корды. Афористик жанрларның жыйнама термины – паремия. Оппонент диссертатны Паремия ханымга гашыйк ир итеп сурәтләде. Шул ханым белән урта тел табуын, кичләрен аның аркасында өйгә соңлап кайтуын, ахырчик хатынының да Паремия белән аңлашуын һәм аны гафу итүен сөйләде. Зал шаркылдап-шаркылдап келде. Күрәсәң, үткен язылган бу бөяләмәне Югары аттестация комитетында да ошатканнар – диссертация тиз расланды”.

... Нил Гафур улы гомеренәң соңгы айларына – мәкерле авыру аны кинәт кенә түшәккә екканчыга кадәр – мөлаем яшә чырайлы, чем-кара чәчле, эшлекле, өлгер, башкаларга ярдәмчел кеше булып калды. Минем күңеләмдә аның шундый сурәте саклана.

* * *

ЧӘБИЯ-ЧҮРЧИ ЕГЕТЕ - МАРКИЗ, РЫЦАРЬ ҺӘМ АКАДЕМИК*

Нил Юзиев

Солдат һәм академик булып Әбрар Кәримуллин дөньяның күп нокталарын гизгән шәхес, Чәбия-Чүрчи, мөгаен шуларның Әбрар өчен иң газизе, иң кадерлеседер. Сүземне Чәбия-Чүрчидә шушы елның май ахырларында булып узган истәлекле очрашудан башлап китәсе килә.

Кеше үзенәң табигате белән мөгъжиза ярата. Ул аны күңелә белән дә, күзләре белән дә эзли, табарга омтылып яши, таба алмаса – уйлап чыгара. Күбрәк ул аны Күктән, башка планеталардан эзли. Тирә-юнендөгесен исә кайвакыт мөгъжиза итеп тә кабул итәргә өлгерми... Ә ул безнең көндәлек тормышта да очрый тора.

Чәбия-Чүрчи авылында 27 майда булып үткән очрашуны – шушы авылда моннан 70 ел элек туып, 47 ел элек налоглар күплегеннән аны ташлап качарга мәжбүр булган, соңыннан исә, китап һәм фән дөньясында гизеп, татар халкының мәшһүр улы булып танылган, Гуманизм һәм гаделлек өчен көрәш буенча халыкара рыцарьлар конфедерациясе парламенты дәүләт секретаре һәм илчесе, Туран маркизы булып күтәрелгән Әбрар әфәнде Кәримуллинның райондашлары һәм авылдашлары белән очрашуын мин бер караганда гади дә, икенче караганда әнә шундый

мөгъжизага тиң вакыйга дип санар идем. Эссе, кояшлы май көнендә шөһрәтле маркиз яшәгән нигезгә 40-50 йортлы кечкенә авылының бөтен кешеләре – карт-карчыклары, яшьләре, бала-чагалары жыйелды. Бу очрашуны, мөгаен, беркем дә тыныч күнел белән карый алмагандыр. Көтелмәгән очрашудан күнел тулудан туган яшә тамчыларының кояшта җемелдәүләре шул турыда сөйли иде. Бу тантана Чәбия-Чүрчи белән генә чикләнеп калмады, ул бөтен Саба районының бәйрәме булып әверелде һәм атна буенча диярлек дөвам итте. Бүген исә без Сабада башланган шушы тантананы Академия залында Республика күләмендә дөвам итәбез.

Маркизлар, рыцарьлар Мамадышта-Әлдәрмештә туса табигыйрәк тоелыр иде кебек. Ә менә, ни язмыштыр, маркиз Мамадыштан түгел, Чәбия-Чүрчидән чыкты. Әлдәрмештә «Мамадыш-Париж» белән рифмалашып тора. Бөтенләй билгесез булган Чәбия-Чүрчидән шундый иргетнең – маркизның чыгуы гайрә табигый кебек тоела. Бу авыл исеме моңа кадәр башка авыл-шөһәрләрдән серлелеге, сөрелгә белән генә аерылып торды. Хәзер инде ул Әбрар Кәримуллин исемле академикны, шөһрәтә җиһанга мәгълүм галимне, гаделлек өчен көрәшүче рыцарьны дөньяга бирүе белән Кембридж университеты чыгарган дөньяның атаклы шәхесл-

* Нил Юзиевның архивында сакланган бу мәкаләне редакциягә галимнең тормыш иптәше Дамира ханым тапшырды. Матбугатта беренче тапкыр басылды.

әре тупланган биографик сүзлектә башка атаклы калалар белән тигезләшеп китә: Рио-де-Жанейро, Лондон, Истамбул һәм Чәбия-Чүрчи. Могъжиза түгелмени?

Чәбия-Чүрчи могъжизасын, Саба феноменын ныграк аңлар өчен галимнең туган нигезенә – Саба якларына, Чәбия-Чүрчинең үзенә сәяхәт итәргә кирәктер. Мине иң әүвәл бу сәяхәттә Саба якларында чишмәләренң күп булуы, тау буйларынан да, авыл эчләреннән дә чишмәләренң тулышып агулары гажәпләндерде, шундый матур табигатьтә бай рухлы кешеләр яшиләрдер дигән уй Саба кешеләре һәм аларның тарихы белән ныклап танышкан тулысы белән расланды.

Чәбия-Чүрчигә, әнисе Суфия апага һәм әтисе Гыйбадулла абзыйга менә шуның өчен – халкыбызның кыю ир-егетен – алып егетен дөньяга биргәнә өчен без мең тапкыр рәхмәтлебез! Шуңа да без Әбрар Кәримуллинның әти-әниләренң якты рухлары алдында баш иябез!

Әти-әнисе малайга Әбрар дип исем кушкан. Бу үзе гарәптән кергән сүз икән. Сүзлекләрдә аның мәгънәсе «яхшылык кылучы, намуслы, дәрәслекне яклап көрәшүче кеше», һәм «тәкъвә, диндар кеше» дигән төсмерләре белән аңлатылган. Бу исемне житмеш ел буге хужасында сынаганнан соң хәзер инде ачыктан-ачык нәтижә ясап була: Әбрар исеме кушып әти-әнисе ялгышмаганнар икән – исемнең «тәкъвә, диндар» дигән мәгънәсе генә туры килми. Ул туганда, үскәндә чоры бит дингә каршы көрәш рухы белән сугарылган була, шуңа да Әбрар тәкъвә кеше булып китми. Ул милләтне, телне саклауда диннең олы миссиясен аңлаган, хәтта бик тә авыр вакытларында, бигрәк тә сугыш эчендә – миналар яуганда – Ходайны искә төшереп, Аңа мөрәжәгать итеп, исәнлек сораудан баш тартмаган романтик һәм идеалист рухлы материалист булып формалаша. Рыцарьларга бирелгән төре сурәтле орденны тагуы да аның тәкъвәлегенә шик төшерә. Ә асыл мәгънәсендә исеме жисемәнә бик тә туры килеп, ярашып тора. Әбрар Кәримуллин бөтен яшәеше белән үзен милләттәшләренә изгелек теләүче, яхшылык кылучы, гаделлекне яклап көрәшүче шәхес итеп танытты. Тик кызганыч, улларының шундый шөһрәт тавына күтәрелүен ата-аналары күрә алмый кала. Суфия апа улына биш яшь тулмастан үлеп китә, яшь укучыны колхозлашу елларында колхоз төзүгә каршы чыкканнар агулап – чәенә агу салып үтерәләр. Әтисе, Ватан сугышынан яраланып кайтканнан соң, колхозда агроном булып эшләгәндә озак та үтми вафат була. Әбрарны әтисенң апасы тәрбияли. Истанбул университетын төмамлаган бабасы Гатага, әтисе Гыйбадуллага һәм аның улы Әбрарга, гомумән, 20 гасырның 1нче яртысында яшәгәннәргә, тор-

мышның жилле-давыллысы, язмышның ачысы, тарихның катлаулысы, заманның шактый авыры туры килә. Чөнки кеше туганда әти-әнисен сайлый алмаган кебек, яшәячәк чорын да сайлаудан мәхрүм. Аңа тик язмыштан бирелгән тарихи чор эчендә кешечә матур тормыш кору өчен яшәү, көрәшү һәм үсү мөмкинлегенә генә бирелә.

Икмәкнең нинди сыйфатлы булып чыгуы арыш-бодайның нинди туфракта житлегенә, аны ничек тәрбияләүгә бәйле булган кебек, Әбрарның шәхес буларак формалашуын да без Саба туфрагынан, Чәбия-Чүрчи нигезеннән, аның әти-әниләре генынан, бунтарь рухлы, шәрыкча укымышлы бабасы Гата Исхаков токымынан, сабалыларга хас эшкә, хезмәткә мөнәсәбәтләреннән – аларга хас тырышлыктан, булдыклыктан, житмеш төрле һөнәр үзләштерүгә омтылышның, көрәштән курыкмау тойгысының гаять тә көчле булуынан аерып карый алмыйбыз. Характерының бик тиз кызып китүчән, гыйсьян рухлы булуын Әбрар үзе дә бабасы характерына бәйли.

Әбрарны тормышның катлаулы өермәләре эчендә юлдан адаштырмыйча бүгенге тантаналарга китереп житкергән хасиятләренң иң әһәмиятлеләре итеп мин аның әнә шул тамырларының – туфрагына, нигезенә бәйле тамырларының тирән булуларын саныйм. Менә шушы тирән тамырлар һәм үзәгенң ныклығы аны сугыш афәтләрен узганда да, фән крепостыларын яулаганда да төзәмичә һәм төзәп атылган уклардан, узгынчы циклоннардан, караңгы жыллардан саклап калырга булышалар. Кечкенә генә Чәбия-Чүрчи авылынан шөһрәткә ия галимнең чыгу серләрен әллә нинди тылсымнардан да, тормыш очраклыгыннан да түгел, әнә шул тирән тамырлардан эзләргә кирәктер. Саба жире – ул татар халкының борынгыдан ук килгән традицияләрен югалтмыйча саклап килүче жир. Татарның милли рухы бу төбәк кешеләренң жаннарында, күрәсен, тирәнгәрәк яшерелгән булгандыр. Шуңадыр да, узгынчы караңгы жыллар ул тамырларны күпмедер какшатсалар да, корыта алмаганнардыр. Мөмкинлек туу белән ул хисләр-тойгылар, халык талантының чагылышы, йә Әбрар Кәримуллинчарак, йә Шөкәт Биктимеровчарак, йә Аллаһияр һәм Хәснулла Вәлиуллиннарчарак, йә Тавил Хажиехмәтовчарак ачыла торгандыр.

Шуңа да без татар жанлы, хезмәт сөючән, булдыклы һәм талантлы Саба халкына Ватан сугышында үзен каһарман солдат итеп таныткан, гыйлем дотларын шундый ук төвәкәллек һәм батырлык белән яулаган милли һәм Ватанпәрвәр рухлы Әбрар исемле ир-егет үстерүе өчен мең рәхмәтлебез!

Әбрар Кәримуллинның фән үрләренә менә шактый урау, бормалы юллар аша бара. Хәзер

кабул ителгән кысалардан, хәзерге идеаль схемадан – мәктәп, вуз, аспирантура, фәнни институт, докторантура – бик нык аерылып тора. Моңы чорының шундый булуы белән – тарихи-социаль сәбәпләр белән аңлатып була. Фән заманы түгел, милли талантлар үстерү чоры түгел, империячел державаларның көч сынашулары заманы, тоталитар режимның куәт алган заманы, кешеләрне винтик ролендә сынау заманы.

Фән буразналарын ерганчы Әбрарга шактый бай тормыш тәҗрибәсе тупларга, әнә шундый авыр чорның катлаулы тормыш университетларын үтәргә туры килә. Язмыш аны төрле сынаулары белән сыный, өйрәтә, акылга утырта. Аңа карата, мөгаен, «тормыш артсабагын укыта» дигән тәҗәбир ныграк туры киләдер. Тормыш аны байлык, рәхәтлек, жиңеллек белән түгел, ә авырлыктар жибәрәп сыный. Урта мәктәпне тәмамлаган елны Ватан сугышы башланып китә. Әтисе шул ук елны сугышка китә, Әбрар исә тылда хезмәт юлын башлап жибәрә. Тормалый, сукалый, ашлыгын суга, урманын кисә, хисапчы да, укытучы да була. Әнисез үткән балачагы, үсмерчагы аны бик иртә тормыш итәргә, крестьян серләренә төшенергә өйрәтсә, Ватан сугышы аның ир-егет буларак житлеген тагы да тизләтә. 1943 елны үзе теләп фашистларга каршы яу кырына китә, фронтның алгы сызыгында намус белән Ватанпәrvәр буларак батырларча сугыша. Исеменә «гаделлекне яклап көрәшүче» дигән мәгънәсе Туган Ватанын, дөньяны, халкын фашизмнан саклап көрәшү мәгънәсендә ачыла бу елларда. Сугыш кырларында фидакярләрчә сугышуы өчен ул 1944 елны Коммунистлар партиясе әгъзасы итеп алына. Солдат булып – разведчик, автоматчы, минометчы булып авыр һәм озын фронт юлын уза. Курск дугасы сугышларында, Украинаны, Румынияне, Венгрияне, Чехословакияне азат итүдә, японнарга каршы сугыш хәрәкәтләрендә катнаша. Әбрарның әбрарлыгы, ягъни гаделлек өчен намус белән батырларча көрәшүе үт эчендә сынала. Намуслы һәм курыкмый торган солдат булганы өчен дә аны һәр даим разведкага жибәрәләр, намуслы солдат булганы өчен дә ул яраларын төзәтеп бетермәс борын санчастьтән алгы сызыктагы взводуна кача. Шулай итеп ул боерганны гына түгел, боермаганны да үтәргә өйрәнә. Бу сыйфаты аның фән юлына кергәч фән өчен бигрәк тә кирәкле, әһәмиятле сыйфатка әйләнәп китә. Аның өч тапкыр яралануы, бер тапкыр контузия алуы да, 1947 елны гына яралары аркасында демобилизацияләнүе дә ветеранның сугыш дөһшәтләрен бөтен тулылыгында кичерүе турында сөйләп тора. Әйе, сугышта татар халкы күп корбаннар бирде, күп каһарман улла-

рын югалтты. Шуңа да ветеранның бүген сугышны рәнжү белән кабул итүе аңлашыла. Орден-медальләрен такмыйча, көндәлек тормышында сугышта өч тапкыр яралануы турындагы билгесимволны даими тагып йөрүе дә Әбрарның сугышны, аның нәтиҗәләрен үзенчә – яралы күнел белән – рәнжү белән кабул итүе турында сөйли. Ветеранның сугыш нәтиҗәләренә үзенчә бәясен аңлап кабул итү белән бергә, без Әбрар Кәримуллинның шул чордагы уй-хисләрен дә аңлап, «Изге Ватан өчен!», «Сталин өчен!» дип үлемнән курыкмыйча атакага ташлануларын хөрмәтләп искә алабыз. Милли Мәҗлес депутаты, милли рухлы бүгенге тынгысыз Әбрар безгә кадрле булган кебек, без солдат-коммунист Әбрарның да ул чактагы Ватанпәrvәрлеген, ул чактагы хисләренә изгелеген һәм ихласлыгын ихтирам итәбез. Тарихны бүгенге көнгә, бүгенге хисләргә яраштырып түгел, ә тарихи агышында аңлату хәерлерәктер, дөресрәктер.

Сугыш гел каннан-уттан гына тормый. Анда жан да, йөрәк тә, аң да, хыял да катнаша. Сугыш Әбрар өчен дә олы тормыш мәктәбе була. Аның характеры чыныга, мөстәкыйль фикер кыюлыгы арта, күрү офыгы киңәя, тормышы тирәнәя. Чәбия-Чүрчи егете Көнбатышта «татар» сүзеннән куркунуы да, армиядә «татарва» дип сүгүләренә дә күрә, ишетә. Болар барысы да аңа киләчәктә фән дотларын яулаганда, сәясимилли карашларын үстергәндә, «татар» атамасына караганда «болгар» этнонимын яклап күтәрелгәндә бик тә кирәк булчак әле. Жинүче солдат итеп тою хисе аны тормышта да кыю һәм төвәккәл булырга, авыл малайлары хыялланырга да батырчылык итмәгән гыйлем сарайларына юнәлгә, фән йортларында үз хокукын солдатларча көрәшәп яуларга этәрә.

Сугыш юлларында солдат Әбрарда матур бер хыял туа. Сугыша-сугыша ул үзенә шундый канлы мөхшәрдә дә исән каласына, аны ниндидер көчнә саклап килүенә һәм саклаучына, күрәсәң, ышана башлый. Күп шөһәрләренә, Европаның, Азиянең күп илләрен күргән егеттә тагын да күбрәк жирләренә, илләренә күрү, аларны өйрәнү теләге туа. Географ булу хыялы уяна. Шушы хыял аны 1948 елны Казан дәүләт университетының география факультетына алып килә. Ул вакытларда мәктәпне тәмамлаганда да, вузга алганда да төп билгә итеп рус теленә карыйлар иде. Аның 36 хаталы иншасына комиссия әгъзалары «икеле» билгесе куя. Егетнең хыялы чөлпәрәмә килеп уала. Ул, исеменә тутрылык саклап – гаделлек өчен көрәшчә бит – юристлар хәзерли торган мәктәпкә укырга керергә жыена. Әмма ул чакта комиссиянең җаваплы секретаре булып эшләгән Е.П. Бусыгин аны университетта

1944 елда гына оешкан татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга керергә үгетли – татар халкының тарихын, мәдәниятын, әдәбиятын өйрәнүче кадрлар кирәк, ди. Егет ризалаша, гаризасын үзгәртеп яза. Татар теле һәм әдәбияты бүлегенә имтиханнар тапшыра, студент итеп кабул ителә. 1948 елдан Әбрар өчен бөтенләй яңа бер дөнья ачыла: фән дөньясы, аның да гуманитар өлкәсе.

Ул чакта факультет тарих-филология факультеты дип атала һәм анда татар бүлеге студентлары тарих бүлеге, рус филологиясе, классик филология, логика, психология бүлекләре студентлары белән бергә лекция тыңлыйлар, философия, тарих һәм филология фәннәре буенча гаять киң күләмдә мәгълүмат һәм белем үзләштерәләр иде. Шуңа да татар бүлегендә укучы студент үзенң белем дәрәжәсенң түбән булуыннан һич тә зарлана алмый иде. Күпме сәләтең, мөмкинлегең бар – өйрән генә, үзәң сәндәр генә. Өстәвенә, татар теле һәм әдәбияты буенча да күренекле галимнәр (Р.Хәкимова, Л.Жәләй, Б.Яфаров, Х.Ярми, Х.Госман һ.б.) дәрәс бирә. Әбрарның тарих, тел, әдәбият буенча киң эрудицияле галим булып китүенң нигезләре шушында – университетта остазлары тарафыннан салына. Ул бик тырышып остазларының бөтен дөнья мәдәнияты буенча өйрәтүләрен үзенә сәндәрә бара. Һәм ул фәннәргә ныграк үзләштергән сәен аңарда «Ә татар тарихы, аның мәдәни казанышлары кайда соң?» – дигән сорау туа.

Университетны ул күп белем белән һәм әлегә сорау белән тәмамлый. Дәүләт комиссиясә аны Чистай районына укытучы итеп билгели.

Әбрар тормышының шушы урынында тагын бер сәер очраклылык белән очрашабыз. Тагын дим, чөнки моңа кадәр дә шундый көтелмәгән очраклар аның тормышында гел очрый торды. Сугышта төзәп аткан пулялар нигәдер аны читләтеп үтте, үтерерлек яралардан да ул исән калды, якында гына шартлаган мина, янәшәдә бергә торган иптәшләрен һәлак итсә дә, кыйпылчыклары аңа кагылмый үтте. Боларны, әлбәттә, бөхетле очраклылык, бөхетле язмыш дип атамыйча булмыйдыр. Бу юлы да көтелмәгән очраклылык аның тормыш юлын икенче юнәлешкә борып жибәрә – ул Казан университетының Лобачевский исемендәге фәнни китапханәсенә өлкән китапханәче булып эшкә урнаша. Шунда сектор мөдире, директорның фәнни эшләр буенча урынбасары булып унбер ел эшли. Шунда ул үзенң сорауларына җаваплар эзли башлый, төп белгечлеген – китап дөньясы белән бәйлә юлын ачыклай, татар китабын үзенң иҗат стихиясә, жан төрәгә итеп билгели, Үзенң бөтен тормышын туган халкының тарихи көзгәсә вазыйфасын үтәгән татар китабын өйрәнүгә һәм пропаганда-

лауга багышлай. Кешелекнең бөтен акыл хәзинәсен туплаган китап дөньясы исә серлә дә, катлаулы да, мабыктыргыч кызыклы да, сәясәткә-идеологиягә бәйлә яклары белән куркыныч та булып чыга.

Әмма китапның куркыныч яклары аны куркытмый. Бу юлда, сәяси атмосферада үзгәрүчәннән төрлө каршылыклар тууына һәм көчәюенә карамастан, ул Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият, тарих институтына 1964 елны эшкә күчкәч тә бөтен эшчәнлеген шул тылсымлы китап дөньясын өйрәнүгә багышлай. Каршылыклар алдында баш имәү – Әбрар Кәримуллин характерының бер үзгәрмәс хасияте. Икенче бер кеше булса, китапка бәйлә эшчәнлегә өчен шөһләләр алгач, карьерасына куркыныч янаганын белгәч, эштән куылгач, кулын сөлтәп жинелрәк юлдан киткән булыр иде. Ә галим, киресенчә, үжәтлек белән китап дөньясына – диңгезенә чума. Дәрәсрәгә, китап диңгезә аны саклап кала.

Әбрарның фәнни карьерасы шушы ике оешма – Казан университетының Лобачевский китапханәсә һәм Фәннәр академиясенә Г.Ибраһимов исемендәге институты белән бәйлә булды. Университет китапханәсә аңа китап мөгҗизасына күзен ачты. Аны үзенң искиткеч бай хәзинәләр тупланган мирасханәсенә кертеп, андагы байлыклар белән, китап серләре белән танышырга мөмкинлек тудырды. Аны күренекле библиограф һәм китапханәче итеп танытты. Ул шушында татар милли китабының томаланып яткан битләрен ачты, аларны укучыларга билгелә итте – каталоглар, тасвирламалар аша, библиографик күрсәткечләр аша.

Тел, әдәбият, тарих институты исә аның фәнни эшчәнлеген тагы да киңрәк һәм тирәнрәк жәелдерергә мөмкинлек тудырды, Ул инде Казан китапханәләре һәм архивлары белән генә чикләнми: СССРда татар китаплары турында материаллар тупланган барлык архивларга, китапханәләргә йөри торган булып китә. Библиографик күрсәткечләр төзү аңа шундый юл ача. Бигрәк тә ул Ленинград, Мәскәү архивларының фондларынан татар китабы тарихына караган гаять әһәмиятле чыганаclar таба, аларның үзара тарихи бәйләнешләрен эзли. Бу эзләнүләр аны китап белемә өлкәсенә күтөрелмәгән чирәмнәренә алып чыга. Ул, шулай итеп, китап тарихчысы да, китап теоретигы да булып китә. Эзләнүләр аны хәтта Америка индеепләре кабиләләренә дә китереп чыгара.

Институтта эшләгәндә ул татар китабы тарихы буенча кандидатлык һәм докторлык диссертацияләре яклы, фольклор секторының кече фәнни хезмәткәр вазыйфалары башкаручысын-

нан – ижтимагый фикер тарихы бүлегенәң өлкән фәнни хезмәткәре, кулъязмалар һәм текстология бүлегенәң баш гыйльми белгече, Татарстан Фәннәр академиясенәң академигы булуга кадәр күтәрелә. Шуңа да университетка да, институтка да рәхмәтле дип уйларга кирәк.

Институтта эшләгәндә аның фәнни өйрәнү өлкәләре тагы да киңәя. Могъжизалы китап аны тарихның могъжизалы серләре эченә алып кереп китә. Китап артыннан китап языла. Аларның саны хәзер утыздан артып китте. Басылырга чират көткәннәренәң саны да биш-алтыга житә. Галимнең эшли алу сәләте сокландыра: әйтерсең лә ул үзе Институт. Китап белеме институты... Галим китапны күтәрә, китап үз чиратында Әбрарны биеккә күтәрә.

Фән – ул үзе көрәш кыры. Биредә катюшалар, минометлар, гаубицалар түгел – фикерләр, идеяләр көрәшә. Пуля, миналарны биредә фактлар, яңа табылган чыганаclar алыштыра. Фактларның һәм дәлилләүнең яңалыгы фән дотларын яулап алырга булыша. Әбрар да фәннең әнә шундый утлы өлкәсенә – искергән фикерләр белән яши торган, аның да тоталитар режим белән якланылган, хаким идеологиягә турыдан-туры хезмәт итә торган плацдармына – татар китабы һәм мәдәнияты тарихына ташлана.

Татар китабын патша хөкүмәте дә, Совет чорындагы большевиклар идеологик көрәштә кискен корал итеп файдалалана. 50-60 еллардагы партия идеологлары татар халкының үткәндәге бай рухи тарихын юкка чыгарып, халыкны наданга калдырып, Октябрь инкыйлабыннан соң гына татар мәдәнияты үсеп киткән итеп күрсәтәләр. Әбрар Кәримуллинның барлык туплаган чыганаclarлары, фактлары менә шушы олы ялган белән каршылыкка керә. Ул татар китабының бай тарихы булуын ача – революциягә кадәр татар телендә 12 меңнән артык исемдәге китап 50 миллион тираж белән басылып чыккан икәнлеген архив чыганаclarына таянып дәлилләп күрсәтә. Китап басу буча татарлар руслардан гына артта барганнар, латыш һәм әрмән китабы белән рәттән торганнар икән. Татар халкы тоташ надан булмаган икән ләбаса! Ул китабы белән башка төрки халыкларга да ярдәм итеп килгән икән, казакъ, төрекмән, кыргыз, комык китапларын чыгарган, аларның мәдәниятларын саклап калырга булышкан. Мондый фикерләр сәяси рәсми фикерләүдән нык кына аерылу гына түгел, ә аның белән капмакаршы позициягә басуны аңлата. Рәсми карашта торучы китап белгечләре һәм сәясәт әһелләре, әлбәттә, жиңел генә жиңеләргә теләмиләр – шуңа да Әбрарның докторлык диссертациясен яклау процессы шактый авырлыklar белән бара. Әмма хакыйкать барыбер жиңеп чыга – система корган

олы сәяси ялган, татар халкының наданлыгы турындагы сәяси мистификация юкка чыгарыла. Татар мәдәниятының тарихын ялганнарда чистарып, аны объектив чынлыгында торгызучы – Әбрар Кәримуллинның иң зур фәнни ачышы, иң олы гражданлык батырлыгы булды.

«Башкаларга буйсынмау – тормышымның төп мәгънәсе», – ди Әбрар үзе яшәвенәң төп мәгънәсен аңлатып. Минемчә, галим берәз гына ялгышадыр: дәрәс, буйсынмавы бар инде аның, әмма анысы аның характер сыйфаты. Тормышның төп мәгънәсе исә – газиз халкына буйсынып, аның милли рухына буйсынып, хәтта аны төп кыйбласы һәм юлы санап, аңа хыянәт итмичә биреләп-көрәшәп хезмәт итү. Урындагы аерым кешеләргә буйсынмаса тырышса да, характеры усал һәм чөнечкеле булса да, дөньядагы бөтен күренешләргә татар милләте карашыннан гына карау фикерләвендәге үзгәлекләргә китереп чыгарса да, ул үзен милләттән өстен көч итеп санамый, авырлыklar кичерсә дә «милләтем хыянәт итте» дип көенми, халык белән хакимиятнең тәңгәл түгеллеген яхшы аңлый. Туган халкы турында аерым ижтимагый көчләр тарафыннан хәрәкәткә китерелгән олы ялган белән көрәшәп яшәү, халкының рухи азатлыгына омтылу – аның тормышының мәгънәсе шундадыр. Ул коммунистлар партиясен дә, Хрущев, Табеевларны да, президент Ельциннарны да аталарының жиде бабаларына үткәзеп сүгәргә мөмкин. Әмма әлегә аның ике исемгә тел-теш тидергәнә юк. Берсе – Алла, икенчесе – Халык.

Чәбия-Чүрчигә кәргәндә тау буйларында агып яткан бик күп чишмәләр белән очрашуыбыз турында әйтеп узган идек:

– Егет чакта санап караган идек – 22 чишмә ага икән авылыбыз тавында, – дип әйтеп куйды Әбрар.

Хәзер дә ким түгелдер, кая карама – анда чишмә сулары...

Сибгать ага Хәким «Бер тауда ун чишмә» дигән шигырендә:

*Бер тауда ун чишмә,
Унысы ун төстә,
Югыйсә бер үк тау,
Югыйсә, бер үк эсир, юлы бер...
Бер тауда ун чишмә,
Тынмыйлар бер кич тә, –*

дип язган иде. Әбрарның күп тармаклы эшчәнлеген мин менә шушы тынмый аккан мул сулы Чәбия-Чүрчи чишмәләренә охшатам. Әбрарның үзен Чәбия-Чүрчи тавы итеп, 22 чишмәсен аның төрле тармактагы эшчәнлегә итеп күз алдына китерәм.

Гуманитар фәннәр өлкәсендә аның кулы тимәгән нинди генә тармак бар икән – мөгаен,

юктыр. Кайберләренең исемнәрен генә санап үтик. Кызык: алар да 22 булып чыга: 1) Китап белеме; 2) Татар басма китабы тарихы; 3) Татар кулъязма китаплары; 4) Татар китапханәләре белеме; 5) Татар нәшриятлары тарихы; 6) Татар типографияләре тарихы; 7) Татар матбугаты тарихы; 8) Татар тарихы; 9) Библиография белеме; 10) Татар фольклоры белеме; 11) «Татари́ка»; 12) Татар театры; 13) Татар әдәбияты; 14) Әдәбият белеме һәм тәнкыйть библиографиясе; 15) Әдәби тәржемәләр, бәйләнешләр; 16) Язучы һәм галимнәрен шәхси библиографияләре; 17) Татар китаплары кодикологиясе; 18) Археография; 19) Кулъязмаларны фәнни тасвирлау; 20) Этногенез һәм этноним; 21) Татар теле һәм төрки тел белеме; 22) Борынгы илләренң, халыкларның аралашулары.

Бер тауда 22 чишмә, бер галимнәң 22 өлкәдәгә эшчәнлегә дә шулай.

Телгә алынган фән тармаклары да Әбрарның киң эрудицияле галим булуын сөйләп торалар. Шәхсән ул үзе дә фәнне шундый тип галимнәр үстерүен таний, «чын галим бер генә өлкәдә эшли алмый», – дип әйтергә ярата. Бу – аның үз ижат кредосын гомумиләштерүе. Әлбәттә, галимнәренң чынлыгын аларның күп тармакларда эшләрүләре белән генә бәйләү төгәл үк булмас иде. Гомере буге бер өлкәдә генә эшләр, шул өлкәдә олы ачышлар ясаган галимнәр дә бар бит! Һәм алар шактый күп. Әбрарның һәр мәсьәләдә үз карашы бар һәм ул еш кына кабул ителгән карашлардан, рәсми фикерләүдән нык кына аерылып тора. Фәнни проблемаларның да әһәмиятен ул аның ни дәрәжәдә милләт язмышына бәйлә булуыннан чыгып карый. Шуннан чыгып, ул сүз тезмәләре, ижеклар кебек тар мәсьәләләр тирәсендә генә шөгыйльләнүче галимнәргә дә үз итеп бетерми. Әлбәттә, темаларның актуальлегә төрлечәдер – хәзергә көн куйган бурычлар яктылыгында караганда аларның төрле дәрәжәләре бардыр. Галимбездә дә әнә шул изге милли ноктадан карап фикер йөртәдер. Шулай да... фундаменталь фәнне андый кысалар эченә генә сыйдырып бетереп булмыйдыр. Әйттик, сүз тезмәләре, сүзләр, ижеклар, авазлар телебезнең күп хосусиятләрен, хасиятләрен ачарга булышалар. Бу өлкәдә дә әле күп чишмәләр ачасыбыз бар.

Моңысы инде – икенче мәсьәлә, сүз бит әле Әбрар Кәримуллинның 22 чишмәсе турында бара иде. Аксыннар алар, тынмасыннар... Халкыбызның рух чишмәләре булып аксыннар.

Гомумән, Әбрар өчен 22 саны ничектер аерым бер әһәмияткә ия шикелле. Әнисе Суфия апа 22 яшендә кияүгә чыга. Әбрар 22 ай әнисенәң күкрәк сөтен имә дә, берничә ай туктап торгач, тагын 22 ай – әнисен кулаклар үтергәнчә – әнисенң күкрәген ташламый. Үзләреннән 22 чакрымдагы Сабада урта мәктәбен тәмамлый һәм 22 яшендә инде олы, канлы сугыш юлларын тәмамлап, Чәбия-Чүрчигә кайта, 22 яше тулгач 22 төрле налог авырлыгын ташлап, Казан университетына юл тотта. 22 ел үткәннән соң – ижатының аңа дан китергән беренче китабын – «У истоков татарской книги» хезмәтен тәмамлый. Тагын 22 ел үтә (1991), нәкъ шул елны ул Татарстан Республикасының Г.Тукай исемендәгә бүлгәнә лаек була, шул ук елны Рыцарь итеп кабул ителә, 22 ай үткәч Туран маркизы исемен ала. Ниһаять, туганнан соң 22 ай 40 тапкыр кабатлангач, академик булып, лауреат булып, маркиз булып, туган халкының Рухи Алыбы булып Чәбия-Чүрчигә кайтып баш ия!

Рухи Алып атамасын Рух каһарманы мәгънәсендә бездә беренче буларак Х.Туфан файдаланды. Әбрар Кәримуллин үзенң кыю Рухи Алып булуын бөтен тормышы, көрәше белән раслады – бу сүз аңа маркиз һәм Рыцарь титулына караганда да ныграк туры килә, отышлырак яңгырый.

Бер дә юкка гына әнисенң күкрәк сөтен Әбрар биш яшьлек малай булганчы иммәгән икән – әнисе сөте аша аңа талисман булып туган туфрагының жылысы – гүзәл гамь ингән икән, әнисе аңа талисман итеп халкына булган олы мәхәббәтне сәндәргән икән. Бу мәхәббәт аны 70 ел буге кара һәм караңгы көчләрдән саклап килгән икән!

Бар булуың, кысаларга сыймаган шундый Әбрар булуың өчен, шулай яшәвең һәм көрәшүең өчен, вакыт-вакыт безне сискәндереп чаң сугуың өчен – кыскасы Әбрарлыгың өчен мең рәхмәтле без сиңа!

Киләчәктә дә ижат чишмәләрең мул булып, ургылып аксын!

31 май, 1995.

© Хисамиев Г.Г., Мусина Л.Т., Никитина Л.Е., 2005

ХИМИЯДӘН БЕРДӘЙ ДӘҮЛӘТ ИМТИХАНЫ ҺӘМ АҢА ХӘЗЕРЛЕК

Галим Хисамиев, Линара Мусина, Лилия Никитина

ГАЛИМ ГЫЙЛЬМЕТДИН улы **ХИСАМИЕВ** – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт медицина университетының гомуми һәм органик химия кафедрасы доценты, химия фәне буенча татар телендәгә дәреслек, мәсьәләләр җыентыгы, сүзлекләр авторы.

ЛИНАРА ТӘБРИС кызы **МУСИНА** – медицина фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт медицина университетының әзерлек курслары башлыгы. Фәнни хезмәтләре микробиология өлкәсенә карый.

ЛИЛИЯ ЕВГЕНЬЕВНА НИКИТИНА – химия фәннәре докторы, Казан дәүләт медицина университетының гомуми һәм органик химия кафедрасы мәдире. Яңа дарулар синтезлау өстендә эзләнүләр алып бара, химиядән татарча имтиханнар кабул итә, химия фәнен татар телендә укыту белән кызыксына.

Хисамиев Г.Г., Мусина Л.Т., Никитина Л.Е. Единый государственный экзамен по химии и подготовка к нему.

В статье рассматриваются перспективы внедрения ЕГЭ в систему образования вообще и в систему национального образования в частности.

Бүгенге чорда Россия мәгариф системасында Бердәй дәүләт имтиханы (БДИ) – Единый государственный экзамен (ЕГЭ) аякка басып килә һәм шул уңайдан күчеш һәм төрле рәвештәге тестлар (эксперимент) үткөрү чорына бәйле буталчыклыklar чыгып тора. Бу хәл РФнең элеккеге Мәгариф министрлыгы тарафыннан 5 төрле тест үткөрелү – БДИ, Үзәкләштерелгән тестлау, “Телестинг” буенча компьютерда тестлау, Үзәкләштерелгән компьютерларда тестлау, дистанцион өйрәтүле “1С: Телестинг” тестлавы белән бәйләдер, шәт.

Үзәкләштерелгән тестлау (ҮТ) РФнең элеккеге Гомуми һәм һөнәри белем бирү министрлыгы приказы буенча соңгы 10 ел дәвамында үткөрелеп килә. Ул түләүле, үз теләген белән үткөрелә. Аның нәтижеләре Үзәк сертификатта күрсәтелә һәм, укучы теләге белән, гомуми белем бирү оешмаларында (мәктәпләрдә, гимна-

зия һәм көллиятләрдә), рус әдәбияты, алгебра һәм анализ башлангычларыннан тыш, барлык фәннәр буенча чыгарылыш һәм югары уку йортларына керү сынавы билгеләре итеп саналырга мөмкин. Югары уку йортлары бу сертификатны алырга ирекле. БДИ үткөрелгән һәм үткөрелмәгән төбәкләрдәгә югары уку йортлары элгәрәк укучыларны шушы сертификат буенча кабул иттеләр. Хәзерге вакытта БДИ үткөрелгән төбәкләрдәгә уку йортлары БДИ үткөрелергә тиешле юнәлешләр һәм белгечлекләр (аларның күләме гомуми белгечлекләрнең 50%ын тәшкил итә) буенча ҮТның сертификатын кабул итмәскә, ә БДИ нәтижеләрен генә исәпкә алырга тиешләр.

Компьютерда “Телестинг” тесты 1997–2000 елларда укучы теләге буенча түләүле рәвештә үткөрелгән. БДИ эксперименты башланганнан бирле үткөрелми. Мәгариф мини-

стрлыгы мәгълүматы буенча, аның методик күрсәтмәләре БДИны компьютерлаштырган-да кулланылып дип уйланыла.

Үзәкләштерелгән компьютерларда тестлау 1999 елдан үткәрелә. Бу очракта ҮТ кысаларында эшләнгән тест вариантлары компьютер аша бирелә. Ул теләк буенча һәм түләүле рәвештә март ахырында үткәрелә.

Дистанцион өйрәтүле “1С: Телетестинг” тестлавы – БДИ кысаларында компьютерларда тест биреп карау – репетиция генә. Аның нәтижәләре буенча беринди таныклык бирелми.

Бердәй дәүләт имтиханы эксперимент үткәрелә торган төбәкләрдә июнь-июль айларында бушлай үткәрелә. Аның нәтижәләре буенча таныклык бирелә. БДИ нәтижәләре эксперимент үткәрелә торган төбәкләрдәге югары уку йортларына кергәндә мәжбүри рәвештә исәпкә алынырга тиеш. Мәгариф министрлыгы мәгълүматлары буенча, алар икенче ел рәттән эксперимент үткәрелмәгән төбәкләрдә дә (950 югары һәм 1150 махсус һөнәри уку йортларында) исәпкә алынган. БДИда катнашмаган укучылар гадәти имтихан бирә. БДИ Россиянең барлык төбәкләрендә 2006-08 елларда гамәлгә кертәп бетерелергә тиеш.

БДИның нинди сәбәпләр аркасында кертелүе һәркемгә мәгълүмдер. Аларның иң мөһимнәре – киләчәктә түләүле уку системасына күчү, мәктәпне тәмамлаучыларда психик тетрәнүләргә киметү, Россиянең бөтен масштабында бердәй стандарт – белем бәяләү системасын булдыру, югары уку йортларына кергәндә һәркемгә тигез мөмкинлек тудыру, ришвәтчеләкне киметү, Европа стандартларына якынлашу, объектив контроль һәм БДИны бирү нәтижәсенә карап Россиядә белем сыйфатын арттыру, югары уку йортына максатчан әзерләүгә – репетиторлыкка киртә кую, эшне аз вакыт эчендә, компьютерлар кулланып, объектив бәяләү һ.б. Аның артында белемсезлекне киметеп күрсәтү, Россиядә бер генә телдә белем бирү, милли телләрдә белем бирүне юкка чыгару яки милли телдә белем алган белгечне шушы төбәктә генә беркетеп калдыру торганлыгы да ачык сизелә. Моңы Мәскәү тарафыннан билгеләгән 9-10 фәннән (рус теле һәм әдәбияты, тарих, математика, география, физика, химия, биология һ.б.) БДИны милли телдә бирү тыелганлыгы да раслый кебек.

БДИ гамәлгә кергәннән соң белем бирү

системасын реформалаштыруның икенче этабы башланырга тиеш. Ул кайбер төбәкләрдә эксперимент рәвешендә үткәрелә инде. Аның максаты – уку системасын түләүле итү. Монда сүз Исемле дәүләт финанс йөкләмәсе (ИДФИ) – Государственное именное финансовое обязательство (ГИФО) турында бара. Аның буенча, БДИ нәтижәсенә карап, дәүләт югары уку йортына укучы исеменнән күпмедер күләмдә акча күчерелергә тиеш. БДИны “5”легә бирүче югары уку йортында бушлай укырга (ягъни, аны укытырга кирәкле акча тулысынча дәүләт тарафыннан түләнәргә), “4”легә бирүче – өләшчә, ә калганнары тулаем түләргә тиеш. Әмма ИДФИ үткәрелгән төбәкләрдә бу әле сүздә генә кала бирә. Аннары, югары уку йортларында еллык түләү “5”легә укучы исеменә ИДФИ тарафыннан күчергән акчадан 2-3 тапкыр артык булуын, ә “5” һәм “4”легә укучыларга күчерелгән акча да ике тапкыр күбрәк булуын истән чыгармыйк. Бу аерманы кем түләргә тиеш? Бүгенге көндә моңа әле җавап табылмаган.

РФ Мәгариф һәм фән министры А.Фурсенко фикере буенча, БДИ, бүгенге көндәге житешсезлекләренә карамастан – безнең балаларыбызның киләчәгә, заман таләбе ул. Шуңа күрә без БДИга әзерлекне күптән башларга тиеш идек. Бу бигрәк тә милли мәктәпне тәмамлаучыларга карый. Аларны ни көтә? Милли мәктәпне тәмамлаучылар югары уку йортларына керә алырлармы? Бу милли мәгарифне аяктан екмасы? Бу фикерләр аның кирәклеген бүген үк шик астына куя түгелме? Моңа киләчәктә татар халкы да җавап алып, әлбәттә.

БДИның төбәкләрдәге белем бирү идарәсе органнары тарафыннан үткәрелүен исәпкә алып, БДИ үткөрү эшенә җиң сызганып тотынырга, аның механизмын тизрәк камилләштерергә кирәк. Бәлки, Татарстан Республикасы Мәгариф министрлыгына лицензия алып, БДИны республика буенча ике телдә, Россия Федерациясә белән бер үк вакытта (сәгәтьләрдә) үткәрергә, ә моның өчен БДИ биремнәрен әзерләү, аны үткөрү өчен Республика Үзәген оештыру кирәктер. БДИның кирәклеге-кирәкмәслеге турында бәхәс үткөрү урынсыз гамәл, бәлки зыяндыр да. Ә без, үз чиратыбызда, халкыбызга ярдәм итәргә тиеш. Чөнки бүгенге көндә мәктәпне тәмамлаучы-

ларның белем дәрәжәсе шактый түбән. Мәсәлән Белем биру һәм фән өлкәсендә Федераль күзәтү хезмәте житәкчесе В.Болотовның 2004 елда БДИ кертү буенча эксперимент нәтижәләренә багышланган Бөтенроссия киңәшмәсендәгә чыгышыннан күренгәнчә, бу елда БДИда 50 төбәктән 28045 кеше катнашкан. Аларның 14,86%ы химиядән имтиханны “2”ле (0-29 балл), 39,21%ы – “3”ле (30-51 балл), 29,64%ы – “4”ле (52-69 балл) һәм 16,3%ы – “5”ле (70-100 балл) билгеләренә язган. 22 кеше генә 100 балл җыя алган. Россия буенча уртача балл 50 тирәсен тәшкил иткән.

Шул сәбәпле, укытучылар алдына яңа бурыч – балаларны имтиханга әзерләү бурычы килеп баса. БДИ сораулары һәм югары уку йортларындагы уку-укыту программалары белән таныш булган кеше мәктәптә алган белем белән студенттан таләп ителә торган белем арасының шактый аерылганлыгын яхшы аңлый. Билгеле булганча, югары уку йортында укыганда студент төрле фәннәр буенча зур күләмдә мәгълүмат үзләштерергә тиеш. Әмма моның өчен вакыт аз бирелә, ягъни мәктәптә алып житкерелмәгән белемне студент үзлегеннән шөгыльләнеп алырга тиеш булып чыга. Ә Россиядә мондый алым кәгазьдә генә каралган, гамәлдә ул эшләми. Гомумән, бездә үзлегеннән хәзерләнү өчен мөмкинлек тә (кичләрен һәм ял көннәренә китапханә, методик кабинетлар, лабораторияләргә керү мөмкинлегенә һ.б.) юк, балада андый сәләт тәрбияләнми дә диярлек. Моннан студент булганчы белем туплау мөһимлегенә туа. Әмма моны бүгенге мәктәп системасы үзәгенә тәэмин итә алмаячак. Димәк, югары уку йортлары каршында һәм (яки) махсус юнәлешле мәктәпләрдә әзерлек курслары (бүлекләре) ачу, ягъни законга нигезләнеп, чын максатчан репетиторлык оештыру; киләчәктә төбәк олимпиадаларында җиңүчеләренң югары уку йортларына конкурсыз керә алуын исәпкә алып, төрле фәннәр буенча Республика олимпиадаларын уздыру акылга ятышлы (моны булдырмау – күләгә “репетиторлык” дип аталган күренешнең киң таралуына китерәчәк).

Химия һәм биология фәннәренә табигый, провизорлар һ.б. медицина хезмәткәрләре хәзерләүдә роле бик зур. Бу урында күп кенә фармацевтларның, мәсәлән, табигый-ятрохимик Т.Парацельсның, З.Праут, И.Ф.Гмелин, Ф.Ф.Рейс, Г.И.Гесс, Т.Е.Ловиц, К.К.Клаус һ.б.ның химия белгечләре булуын күрсәтеп узу

да җитәрдер. Шуңа күрә медицина уку йортлары программасында неорганик, органик, биофизик, биологик, аналитик, фармацевтик химия кебек фәннәренә өйрәнү, ә алар нигезендә биология, физиология, фармакология, дарулар җитештерү технологиясе кебек фәннәренә төп төрләр үзләштерү каралган. Моның өчен химик фикерләү булдыру таләп ителә. Моңа нигез әзерлек курсларында салына.

Шул максаттан Казан дәүләт медицина университетындагы әзерлек бүлегенң эш тәҗрибәсе белән таныштырып үтик.

Казан дәүләт медицина университеты каршында әзерлек бүлегенә 1998 елда оештырыла. Монда, нигездә, химия һәм биология буенча комплекслы (8 ай), кичке (4 ай), ял көнгә (8 ай), читтән торып уку (ел буена) һәм кыска вакытлы (жәй көннәрендә) курслар оештырыла һәм эшлөп килә. Дәресләр фән кандидатлары һәм докторлары тарафыннан үткәрелә. Бу курслар төрле күләмдә химиянең төп төшенчәләре һәм законнары, неорганик матдәләренң төп класслары, эрүчәнлек һәм эремәләр, электролитик диссоциация һәм гидролиз, оксидлаштыру-кайтарту реакцияләре, эремәләр электролизы, химик реакцияләренң гомуми закончалыклары (кинетика, термодинамика һәм тигезләнеш), атом һәм матдә төзелеше, периодик закон һәм элементларның периодик системасы, элементлар (водород, галогеннар, кислород һәм күкерт, азот һәм фосфор, углерод һәм кремний, селте һәм селте-жир металллары, цинк, алюминий, тимер, хром, марганец, көмеш, бакыр) һәм аларның кушылмалары химиясе, органик кушылмалар төзелеше теориясе нигезләре, углеводородлар, углеводлар, спиртлар һәм феноллар, карбонил кушылмалар, карбон кислоталары, аминок- һәм нитрокушылмалар, биоорганик кушылмалар химиясе һәм алар арасындагы бәйләнешләр кебек темаларны үз эченә ала.

Дәресләрдә абитуриентларны теоретик материал, темага кагылышлы мәсьәлә үрнәкләре белән таныштырудан тыш, күнегүләр башкарыла, тест материаллары анализлана, мәсьәләләр чишелә. Дәрес тест язу белән тәмамлана. Бу уңайдан, берничә еллык тест вариантларының тупланып, җыентык рәвешендә чыгарылуын һәм үзлегеннән эшлөү өчен укучыларга бирелүен әйтеп узыйк.

Һәр тест сораулардан һәм аларга бирелгән дүрт җаваптан тора. Җавапларның берсе генә

дәрәс (элегрәк күпжаваплы тестлар да кулланылды). Безнең карашка, мондый алым отышлырак кебек, чөнки ул укучыда анализлау, фикерләү сәләтен көчәйтә һәм тәрбияли (әмма, БДИны исәпкә алганда, бу буталчылыкка, фикер каршылыгына китерергә мөмкин). Тестлар БДИ рәвешендә төзелгән, ягъни алар өч өлештән – дүрт җаваптан берне (дәрәсен) сайлап алудан, күнегү башкарудан һәм мәсьәлә чишүдән гыйбарәт. Агымдагы тест 7-10 биремнән тора һәм 10 балл белән бәяләнә. “3”ле билгесенә – 6, “4”легә – 7-8, “5”легә 9-10 балл туры килә. Бу тестны башкару өчен 30-40 минут вакыт бирелә. Соңыннан тестларга анализ үткәрелә.

Бу урында тестларны еш үткөрү балада көчәнешне, дулкынлануны киметүен беләм алу да алгарышны бәяләргә мөмкинлек тудыруын әйтеп үтәргә кирәк. Ул укучының игътибарын билгеле бер темаларга, тема бүлекләренә һәм юнәлешләренә, аерым бер сорау-моментларга юнәлтергә һәм көчәйтергә, уку планын яхшырак үзләштерергә ярдәм итә. Моңы комплекслы әзерлек курсларына йөрүчеләрнең 80-90%ының, ял көнгә курсларга йөрүчеләрнең 40-60%ының студент булып китүе дә раслый сыман.

Курс өч бүлектә – гомуми, неорганик (элементлар химиясе) һәм органик химиягә бүлпәйрәнелә. Һәр бүлек буенча зур контроль эш каралган. Курс дүртенче бүлек – гомуми контроль эш белән тәмамлана. Әгәр беренче өч контроль эш университет галимнәре тарафыннан төзелеп үткәрелсә, соңгысы бәйсез рәвештә, Мәскәү дәүләт университеты һәм И.М.Сеченов исемендәге Медицина академиясе, Түбән Новгород, Әстерхан югары уку йортлары галимнәре тарафыннан төзелә һәм алар катнашында үткәрелә. Зур контроль эшләр 20 балл белән бәяләнә, алар буенча абитуриентның рейтингы билгеләнә, соңгылары укучыда беләм арттыру мотивациясен көчәйтә. Шул нисбәттән, түбәндә гомуми химия буенча тест вариантын тәкъдим итәбез һәм ул химияне үзләштерүдә, имтиханга хәзерләнүдә ярдәм итәр дип өметләнәп калабыз. Контроль эшнәң А өлешендәгә һәр сорау 0,5; В өлешенәгә беренче ике сорауы 1әр, өченче һәм дүртенче сораулар 2шәр; “С” өлешенәгә беренче мәсьәләсә 2, калган мәсьәләләр 3әр балл белән бәяләнә. 8,5-12 балл жыйган эшкә “3”ле, 12,5-18 балл жыйган эшкә “4”ле, 18,5-20 балл жыйган эшкә “5”ле куела.

Гомуми химия буенча контроль эш
билеты үрнәге

А өлеше

А өлешенәгә һәр биремнә дүрт җавап бирелгән. Аларның берсе генә дәрәс. Сайлап алган җавапка туры килгән хәрәфне күрсәтегез. Җавапны түбәндәге таблица рәвешендә бирегез.

№ вопроса	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Ответ												

1. Түбәндә китерелгән процесслардан кайсысы химик процесс булуын күрсәтегез:

а) смог ясалу, б) күмер яну, в) спиртны ректификацияләү, г) һавадан азот аерып алу.

2. Нитрат ионында үзәк атомның гибридлашу төре:

а) sp , б) sp^2 , в) sp^3 , г) sp^3d .

3. Кайсы рәттәгә барлык нигезләр нигез (гидроксо-)тозлар хасил итә алмыйлар?

а) $Mg(OH)_2$, $Ba(OH)_2$, $Al(OH)_3$, NH_4OH ;

б) $Al(OH)_3$, $RbOH$, $Ca(OH)_2$, $Be(OH)_2$;

в) $Zn(OH)_2$, $Cr(OH)_3$, $Al(OH)_3$, $Be(OH)_2$;

г) $TiOH$, $RbOH$, $LiOH$, $CsOH$.

4. $^{209}_{83}Bi$ изотобын α -кисәкчекләр белән бәрдергәндә тотканда нинди изотоп хасил була?:

а) $^{209}_{81}Tl$, б) $^{210}_{85}At$, в) $^{212}_{84}Po$, г) $^{207}_{82}Pb$.

5. Газфазалы $2SO_2 + O_2 \leftrightarrow 2SO_3$ реакциясә өчен тәэсир итешүче массалар законы кайсы тигезләмә аша тасвирлана:

а) $uu = k \cdot C^2(SO_2) \cdot C(O_2)$, б) $uu = k \cdot C(SO_2) + C(O_2)$,

в) $uu = k[C(SO_2) + C(O_2)]$, г) $uu = C^2(SO_2) \cdot C(O_2)$.

6. $SO_{2(r)} + Cl_{2(r)} \leftrightarrow SO_2Cl_{2(ж)}$ + 96,8 кДж реакциясендә тигезләнәш кире реакция ягына таба кайчан авыша:

а) температура төшкәндә,

б) басым артканда,

в) хлор өстәгәндә,

г) температура күтәрелгәндә.

7. Калий хроматы һәм дихроматында хромның оксидлашу дәрәжәсә нинди:

а) +6, +6; б) +3, +6; в) +6, +3; г) +3, +3.

8. $H^+ + OH^- = H_2O$ дип кыскартылган ионлы тигезләмә кайсы реакциягә туры килә:

а) $CuCl_2 + 2KOH = Cu(OH)_2 + 2KCl$,

б) $H_2SO_4 + 2KOH = K_2SO_4 + 2H_2O$,

в) $H_2SO_4 + Ca(OH)_2 = CaSO_4 + 2H_2O$,

г) $H_2SO_4 + Zn(OH)_2 = ZnSO_4 + 2H_2O$.

9. Судагы эремәләре метилоранжны кызыл төскә кертүче кушылмаларның ($KHCO_3$, $NaNO_3$, $CuSO_4$, $AlCl_3$, $MgSO_4$, KCl) санын күрсәтегез:

а) 2, б) 3, в) 4, г) 5.

10. Формаль берәмлеге өч элемент атомыннан торган матдә – ул натрий ...

- а) гидрофосфаты, б) карбонаты,
в) гидрокарбонаты, г) гидросульфиты.

11. Бор хлориды молекуласының геометрик формасы ...

- а) сызыкча, б) өчпочмаксыман,
в) тетраэдрик, г) тригональ пирамида.

12. Әгәр бакыр үрнәк ... белән капланган (йөгертелгән) булса, коррозиягә бирешчәк:

- а) никель, б) алтын, в) сөрмә, г) цинк.

В өлеше

1. Жавапны хәрефләр тезмәсә рәвешендә бирегез.

Матдәгә караган кристаллик чөлтәрне күрсәтегез.

- а) калий оксиды ... А) молекуляр чөлтәр,
б) барий ... Б) ионлы чөлтәр,
в) графит ... В) атомар неметаллик чөлтәр,
г) бром ... Г) атомар металллик чөлтәр.

2. Жавапны хәрефләр тезмәсә рәвешендә бирегез.

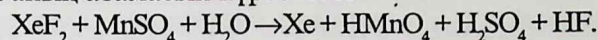
Электролитның судагы эремәсә һәм аның электролизы продуктлары арасындагы бәйлә-нешне күрсәтегез:

- а) хром (III) нитраты А) H_2, Cl_2 ;
б) хром (III) хлориды Б) Cr, O_2 ;
в) сульфат кислотасы В) Cr, Cl_2 ;
г) калий хлориды Г) H_2, O_2 .

3. Жавапны саннар (матдә формуласы алдындагы коэффициент) һәм сүзләр (химик атама) белән

бирегез.

Оксидлашу-кайтартылу реакциясе тигезләмәсендә коэффициентларны куегыз. Оксидлашу һәм кайтартылу процессларының электронлы схемаларын төзегез. Оксидлаштыргыч алдындагы коэффициентны һәм аның атамасын күрсәтегез:

4. Жавапны саннар белән (реакция тигезләмәсендә коэффициентлар суммасы рәвешендә) бирегез.

Магний хлориды һәм калий гидросульфитының судагы эремәләрен кушканда баручы реакциянең тигезләмәсен языгыз, коэффициентларны куегыз.

С өлеше

1. Көчле ($\alpha=1$) бернигезле HNO_3 кислотаның 8%-лы эремәсенен ($\rho = 1,2$ г/мл) 5 мл-да $4,816 \cdot 10^{21}$ ион бар. Кислотаның формуласын билгеләгез һәм исемен атагыз.

2. Никель пластинкасын 600 мл 1,15 М бакыр (II) нитраты булган савытка төшергәннәр. Реакция туктатылганнан соң пластинка массасының 0,75 граммга үзгәрүе ачылган. Калган эремәдәге бакыр (II) нитратының моляр концентрациясен исәпләгез (исәпләүләрдә күләм үзгәрми дип санагыз, $M(Cu) = 64$ г/моль, $M(Ni) = 59$ г/моль дип алыгыз).

3. 54 г алюминий оксидлашканда 1675,5 кДж жылылык, ә алюминий белән 38 г Cr_2O_3 тәсир итешкәндә 133,55 кДж жылылык аерылып чыга. Хром (III) оксидының ясалу жылылыгын исәпләгез.

© Мифтахова Н.Ш., 2005.

ТАТАР МӘГАРИФЕНЕҢ ЯҢАРЫШЫ ЧОРЫНДА БАСЫЛЫП ЧЫККАН ЛИНГВОДИДАКТИК ӘДӘБИЯТ

Нурия Мифтахова

НУРИЯ ШӘЙХЕЛИСЛАМ кызы МИФТАХОВА – химия фәннәре кандидаты, Казан дәүләт технология университетының неорганик химия кафедрасы доценты. 1992 елдан алып беренче курс студентларына химия фәне буенча татар һәм рус телләрендә белем бирә. Русча-татарча химия терминнары сүзлекләре һәм югары уку йортлары өчен ике телдә басылып чыккан күп кенә методик кулланмалар авторы.

Мифтахова Н.Ш. Лингводидактическая литература, изданная в период обновления татарского просвещения.

В первой части статьи анализируется химическая терминология на татарском языке, представленная в «Полном русско-татарском словаре, с дополнением из иностранных слов, употребляемых в русском языке как научные термена» (1892) выдающегося просветителя татарского народа Каюма Насыри.

1. Каюм Насыриның «Рус хоруфы һижасы үзрә мәрәттәб лөгаты китабы»нда (1892) бирелгән татар теленең химик терминологиясе.

Мәгърифәтче К. Насыриның «Рус хоруфы һижасы үзрә мәрәттәб лөгаты китабы»

(«Полный русско-татарский словарь, с дополнением из иностранных слов, употребляемых в русском языке как научные термена») татар халкына табигать фәннәре терминнарын ана телендә өйрәтү буенча беренче юл күрсәтүче булды. Сүзлек 1892 елда Казанда «Император уни-

верситеты типографиясе” ндә нәшер ителә [1].

Ижади эшчәнлегенә һәр чорында К. Насыйрины татар теле терминнары мәсьәләсе борчыган. Бу хакта 1894 елда ул үзенә бер хезмәткә болай дип яза: *“Һәр бер фәннең үзенә махсус истыйляхы (термины) бардыр вә үзенә махсус теле бардыр. Безнең телемездә кадимнән бу фәннәр языла килмәгәнлек сәбәпле, урынына моафикъ вә килешә торган сүзләргә табуы читеп. Кемдә табыг сәлим бар ул беләдер ки, ләгәт (сүз) белән истыйлях арасында, әлбәттә бер галәка кирәктер. Ичбер мөнәсәбәтсез бер сүзгә истыйлях ясап булмый”* [2, 3].

К. Насыйриның сүз белән термин арасындагы тәңгәллек турындагы фикерләрен раслау өчен 1961 елда Ф.С. Фасеевның “термин” һәм “сүз” төшенчәләре турында әйткән сүзләрен искә төшереп китик. Мәсәлән, ул болай ди: *“...термин* является обобщённо-словесным выражением результатов познания научно-технических понятий, предварительно разграниченных от смежных и бытовых ассоциаций для того, чтобы правильно усвоить и употреблять их в научном общении. Разумеется, термин и обычное слово не отделены друг от друга непроходимой пропастью, поскольку оба являются словом. Слово по объёму шире, чем термин, так как включает в себя и “обычное слово” и “термин” [3, 13].

Татар телендә химик терминологиянең барлыкка килүенә, беренчеләрдән булып, энциклопедист-галим К. Насыйри нигез сала. Бу проблема аның *“Рус хоруфы һижәсы үзрә мәрәттәб ләгәт китабы”*нда чагылыш таба. Мәгърифәтче-галимнең әлегә сүзлегә ике кисәктән тора. Беренче кисәген гомуми характердагы икетелле сүзлекләр принцибына нигезләнеп төзелгән тулы сүзлек, ә икенче кисәген фәннең төрле өлкәләрендә кулланыла торган чит тел сүзләре кергән терминологик характердагы өстәмә сүзлек тәшкил итә. Сүзлекнең гомуми күләме 20 меңгә якын сүзгә берләштерә. Шуларның өч йөзгә якыны химия өлкәсенә карый.

К. Насыйри сүзлегендә химия фәне, термин буларак, “алхимик”, “алхимия”, “галохимия”, “металлохимия”, “органическая химия”, “химия” (кимия) кебек төшенчәләр белән бирелгән. Теге яисә бу терминның химия өлкәсенә мөнәсәбәте татар телендә аңлатылган. Мәсәлән, ул химия белән бәйләнешле махсус савыт “колба” турында: *“Бер карурәдер ки, ки-*

мия гәмәлендә истигъмәль кылырлар”, – дип яза. Үзенчәлекле эш урыны саналган “лаборатория” шулай ук “химия” төшенчәсенә бәйләп аңлатылган: *“Кимияви нәрсәләр ясалына торган гәрханәдер”*.

Химиянең төп термины булган “металлоид” сүзен аңлатканда К. Насыйри бу сүзгә химик төшенчә булуын ассызыклай: *“Кимия хисабынча басыйт әҗисемнәрдер ки, мәгъдән дәрәҗәсенә кермәс”*. Галим кайсыбер матдәләргә химик кушылма дип конкретлаштырып та барган. Мәсәлән, “адский камень (ляпис)”, “фосфор”, “алкали” шундыйларга керә. Дөрес, К. Насыйри химия теленә гарәпләрдән кергән, ә русчага В.М. Севергин тарафыннан “щёлочь” яисә “щелочная соль” дип тәрҗемә ителгән (“Словарь химический, содержащий в себе теорию и практику химии...” (1810)) “алкали” сүзенә төгәл аңлатма бирмәгән, аның турында бары тик: *“Бер кимияви нәрсәдер – алкали”*, – дию белән генә чикләнгән.

К. Насыйри сүзлегенә химиягә бәйле фәннәр исемнәреннән: “металлохромия”, “гальванопластика”, “кораллиография”, “магнетология”, “макробиотика”, “макросмология”, “минералогия”, “минералургия”, “пиротехния” кергән.

Сүзлектә русча терминнар алфавит тәртибдә рус алфавитының гражданнар шрифтында, ә аларның татарчага тәрҗемәләре гарәп графикасы нигезендә бирелгән.

Галим, терминны русчадан татар теленә тәрҗемә иткәндә, рус сүзенә эквиваленты булган бер яисә ике сүздән (сүзтәзмәдән) файдаланган, мәсәлән: “глина” – *балчык*, “железняк” – *тимер үлән*. Кайбер очракларда сүзлекнең русча өлешендәгә терминны бердәй мәгънәле ике татар сүзгә белән аңлаткан: “кремень” – *ут ташы, чакматаш*.

Сүз татар теленә турыдан-туры тәрҗемә ителмәгән очракта сүзлектә терминга җыйнак кына аңлатма бирелә. Мәсәлән: “алюминий” – *бер мәгъдәндәр, ачу таштан алыныр*; “азбест” (асбест) – *тау әҗитенә дигән бер таштыр. Бәгъзе мәнсүҗәт эшләнәдер. Утта әҗәнмайдыр. Каралса, утта әҗуалар*.

Андый аңлатмалар, кагыйдә буларак, рус теленә чит телдән кергән сүзләргә карый, мәсәлән: “алюминий” – латин теленнән, ә “асбест” грек теленнән алынган. Авторның чит телләрдән кергән терминнар турында шушылай фикер йөртүе бу терминнарны үзгәртмичә

татарча куллануга, яисә киләчәктә әлеге сүзнең эквивалент тәржемәсе табылуына ышанычы булуга бәйле булгандыр, мөгаен. Ә менә грек теленнән кергән “малахит” сүзен татарчага тәржемә итү өчен К. Насыйри мөмкинлек калдырмаган. Ул термин үзгәрешсез-нисез, аның аңлатмасы белән генә татар теленә кергән: “малахит” – *малахит, бер мәгъдәндер ки, җәиз вә бакыр андан хасил булып.*

К. Насыири сүзлегендә чит телләр сүзләре-
нең татарча фонематик вариантлары да сак-
ланган. Мәсәлән, француз теленнән кергән
“бронза” сүзенең татарча варианты – *прунж*.
“Купорос” термины – *куфараз*: “медный купо-
рос” – *яшел куфараз* формасында тәкъдим
ителә. Шул ук вакытта *зәң* дигән гарәп тер-
мины да файдаланыла: “медный купорос” –
зәң нөхас, “цинковый купорос” – *зәң тутыя*.
“Тимер купоросы” сүзлектә тимерне күрсәт-
мичә генә бирелгән: *куфараз, зәң*. Аны гарәп
алхимиклары яшәгән заманнарда ук шулай
атаганнар. Урта гасыр фарсы алхимигы Ар-
Рази (IX-XII) хезмәтләрендә *зәң* “гомумән ал-

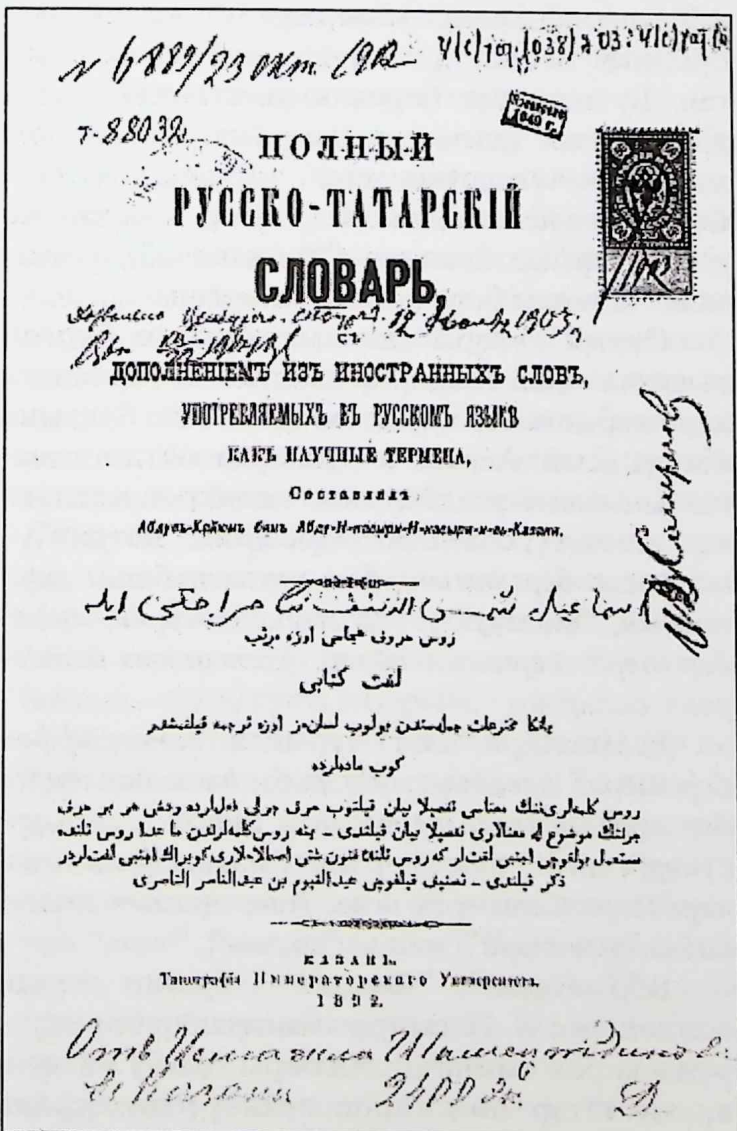
ганда барлык купоросларны, ә инде атап әйткәндә тимер купоросын” аңлаткан дип күрсәтелә.

К. Насыйри сүзлегенен тагын бер үзенчө-
леге шунда: бер үк сүз тулы сүзлектө –
көнкүрөш сүзө (Ф.С. Фасеев билгеләмәсе бу-
енча “гадәти сүз”), ә өстәмә сүзлектө фәнни
термин буларак йөри. Мәсәлән, “графит”
сүзен алыйк. Бу сүзнең көнкүрөштөгө
мәгънәсе – *сызмак* булса, “фәнни” аңлатмасы
графит, *кара таштыр*. Моннан тыш, сүзлектө-
гө аңлатмада графитны кайда куллану ту-
рында конкрет әйтелгән: “*Балаларга язарга
такта ясыйлар һәм таш каләм белән язалар.
Карандаш һәм ошбудан ясаладыр*”.

Сүзлектө, химик матдөлөрнөң татарча атамалары белән беррәттән, XIX гасырда иске татар телендә йөргән гарәпчә атамалар да бирелгән. Гарәп телендәгә күп кенә химик матдөлөрнөң атамалары урта гасырда яшәгән гарәп телле алхимиклар заманыннан ук үзгәрешсезнәсез яшәүләре турында да әйтеп үтмичә мөмкин түгел. Болар, нигездә, табигатьтә барлыкка килгән гади һәм катлаулы матдөлөрнөң тривиаль атамалары. Аларга металллар, неметалллар, тозлар, тозларның кристаллогидратлары, асыл һәм ярымасыл ташлар керә.

Химик кушылмаларның тривиаль һәм систематик атамалары була. Химик матдөләрнең составын һәм төзелешен тасвирламаган очраклы атамаларны тривиаль яисә эмпирик атамалар дип йөретәләр. Аларның кайберләре матдә табылган урынга бәйле. Мәсәлән, “магний” металлы (элементы) атамасы “Магнесия ташы.” (Магнесия – грек шөһәре исеме) дигәнне аңлата. Башка атамалар матдөләрнең үзенчәлекле билгеләрен (төсен, исен, төмен, яну-янмавын, тере организмга тәэсир итүен һ. б.) чагылдыралар. Мәсәлән, “бурый железняк” – *коңгырт тимерташ*, “красный железняк (кравик)” – *кызыл тимерташ* атамалары минерал төсенә бәйле рәвештә барлыкка килгән.

Алхимиклар кристалларны төсе буенча купоросларны биш төргә (ак, сары, яшел, кызыл һәм кара) бүлгәннәр. Иске татар телендә “бакыр купоросы”ның матдә төсе белән бәйләнешле берничә эквиваленты булган. Мәсәлән, *яшел куфараз*, *бакыр күге*, *күк куфараз*. *Яшел куфараз* – иске татар телендә әлеге матдәнең кристалл төсләрен төгәл чагылдырмаган бакыр купоросы атамасы. Рус телендә ти-

мер купоросын яшел купорос дип йөрткәннәр. Гарәп телле алхимиклар заманыннан ук иске татар телендә тимер купоросын бер сүз белән генә атаганнар: *куфараз* (*заж*). Энциклопедист-галим Г.С. Ибраһимов (Шнаси) үзенә бер китабында кызыклы фикер әйтә. Аның фараз итүенчә, *куфараз* сүзе яшел төсле күксенә аңлатучы *куф* сүзеннән барлыкка килгән. “Купорос” сүзе металл исемнән дә барлыкка килергә мөмкин. Чөнки сиргит (бакыр) атамасы, үз чиратында, борынгы заманнарда металл табылган Кипр утравына барып тоташа.

Икеле тозларның русча “квасцы” атамалары “квас” сүзеннән алынган; “кислое”, “киснуть” дигәнне аңлата. Татар телендә “квасцы” ачу *таш*, ачы *таш* (горький камень) дип йөртелә. “Азот”ның януны тоткарлавы һәм терек организмнарга суларга ярдәм итмәү үзлеген аның борынгыдан килгән – *мөтәгаффән һава* (буылдыргыч һава) дигән атамасын дәлилләде.

Кайбер химик матдәләрнең тривиаль атамалары хәзерге заман кешесенә һич көтелмәгәнчә сәер яңгырый. Мәсәлән, “крепкая водка” (куәтле арагы) – *нитрат кислотасы*, “купоросное масло” (купорос мае) – *сульфат кислотасы*, “божественная соль” (ходай тозы) – *аш тозы* һ. б.

Кушылмаларның систематик атамалары, күбесенчә, химик элемент атамаларына нигезләнеп төзелә. Химик сүзлекләрнең бай эчтәлекле булуы, химик элемент атамаларын, аларның гади һәм катлаулы матдәләрен ни дәрәжәдә колачлавында күренә.

Билгеле булганча, К. Насыйри сүзлегенә нәшер ителгәнче (1892), Д.И. Менделеев тарафыннан периодик закон (1871) әйтелә һәм химик элементка заманча билгеләмә бирелә [4,30]. 1869 елда төзелгән 63 элементтан торган периодик системага тагын 12 элемент өстәлә.

Әмма, К. Насыйри сүзлектә “химик элемент” төшенчәсен бирмәгән, шуңа күрә “гади матдә” һәм “элемент” терминнары арасында да аерма юк. Моңа гажәпләнәсе юк, чөнки ул заманда рус телле әсбапларда бу төшенчәләргә куллануда кыенлыктар очрап торган. К. Насыйри сүзлегенә нәшер ителгәннән соң, 1898 елда дөнья күргән Э.Ф. Гарлицкийның химия дәрәс-легендә: “Простые тела принято в химии называть элементами” диелә. Бу дәрәслектә ике мәгънәле төшенчә очрый: “простые тела” (“элементы”) – “гади матдәләр” (“элементлар”).

К. Насыйри үзенә терминологик эшкәртмә

әсәндә “элемент” терминының өч эквивалентын тәкъдим итә: *асыл*, *матдә*, *гонсыр*. “Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлегенә”ндә *асыл* сүзгә “*төп*, *тамыр*, *нигез*” мәгънәләрен белдерә [5]. *Матдә* сүзенә татарчага тәржемәсе “*әйбер*, *материя*” һәм “*состав өлеше*” төшенчәләренә туры килә. Безгә *гонсыр* терминын прибор һәм аппаратларны, мәсәлән, гальваник элементны билгеләү өчен файдаланулары да билгеле. К. Насыйри сүзлегендә бирелгән “элемент” термины, химик мәгънәгә караганда, күбрәк фәлсәфи мәгънәгә иядер, мөгаен. Борынгы фәлсәфәчеләр “элемент” терминын (латинча *element* терминының русчасы – “стихия, первоначальное вещество”) барлык жисемнәрнең иң гади, таркалмый торган состав өлеше дип аңлаганнар.

Сүзлектә К. Насыйри 26 гади матдәгә тасвирлама биргән. Шулардан 17се металл, ә 9ы неметалл. Тулы сүзлектә “металл” терминының гарәпчә ике эквиваленты китерелгән: *филиз* һәм *мәгъдән*. К. Насыйри сүзлегендә “*мәгъдән*” термины берничә мәгънәдә кулланылган: металл, файдалы казылма, минерал, матдә. Өстәмә сүзлектә “металл” фәнни термин буларак алынган. Бу терминга бирелгән аңлатмада метал-лынң физик үзлекләре (авырлык, электр һәм жылылык үткәрүчәнлегенә) турында әйтелә. Сүзлектә неметаллик матдәләр төшенчәсә өлешчә файдаланылган (“металлоид”), “неметалл” термины бөтенләй кертелмәгән.

Сүзлек авторы гади матдәләргә биргән кыскача аңлатмаларда матдәнең металлга керү-көрмәвенә, аның нинди төстә булуына басым ясый. Аерым очракларда матдә чималының исеме аталган, яисә конкрет матдәгә хас үзлек күрсәтелгән. Мәсәлән: “натрий” – *ак төсле бер мәгъдәндәр, тозның башы мон-нандыр*; “висмут” – *бер мәгъдәндәр ки, андан бер төрле кершән ясайлар. Хатын-кыз битлә-ренә сыларлар*.

К. Насыйри “азот” турында “*мөтәгаффән бер төрле һавадыр... Әгәр бу һава бар йиргә бер җанлы нәрсә керсә, шул хиндә үләр – ут сүнәр*”, ди. Ә “фосфор”ны “*мәгъруф кимияви нәрсәдәр. Сарымсак исле. Һава тәсәев кылса, кабынырга тора*”, дип тасвирлый.

Борынгыдан билгеле булган гади матдәләргә К. Насыйри аңлатмалар биреп то-руны кирәк тапмаган. Ул бары тик бу матдә-ләрнең татар һәм гарәп телләрендә бердәй

тәржемәләрен китерү, яисә сүзне ике телдә дә сызык аша бирү белән чикләнгән. Мәсәлән, “медь” – бакыр, “сера” – күкерт, “углерод” – мәвалиделфәһем, “железо” – хәдид, тимер, “золото” – зәһәб, алтын һ. б.

К. Насыйри сүзлеген терминологик анализлау анда гади матдәләр (металл һәм неметаллар) атамалары гына түгел, ә табигый һәм химик юл белән табылган катлаулы матдәләр атамалары булуын да күрсәтте. Аларны минералларга, асыл һәм ярымасыл ташларга, эретмәләргә, буягыч матдәләргә, майларга, гади һәм катлаулы тозларга (ачуташлар, купорослар), кислоталарга, оксидларга һ.б.га бүлгә мөмкин. Боларның һәммәсен дә бер нәрсә: аларның элек-электән көнкүрештә кулланылуы берләштерә. Автор сүзлегенә минераль химик кушылмалардан кеше тормышында киң кулланыла торган, “асбест”, “апатит”, “асфальт”, “воск” (балавыз), “гипс”, “гуттаперча”, “железняк” (тимерташ), “глина” (балчык), “графит”, “известняк” (известьташ), “каменный уголь” (ташкүмер), “канифоль”, “кремень” (чакматаш), “кварц”, “корунд”, “мел” (акбур), “мрамор” (мәрмәр), “нефть”, “песок” (ком), “смола” (сумала), “тальк” кебек матдәләргә һәм материалларны керткән.

Русча “мел” матдәсен татар телендә акбур дип йөрткәннәр. Аның төп составын кальций карбонаты (CaCO_3) тәшкил итә. Әмма кальций сульфатыннан (CaSO_4) торган “гипс”ны да акбур дип, кайчак бур дип атаганнар. Химик күзлектән караганда составлары төрле булган бу ике матдәне бер төрле атау дәрәс түгел. Шуны истә тотып, К. Насыйри “гипс” терминын түбәндөгечә аңлата: “Хамизе кибрит мәга зәрних” (сульфат кислотасы белән кальций карбонаты, димәк $\text{H}_2\text{SO}_4 + \text{CaCO}_3$). Сүзлектә “гипс” термины сульфат кислотасының акбурга тәэсир итү нәтижәсендә барлыкка килгән продукт дип алынган. Моңа өстәп, автор “гипс”ның тагын бер эквивалентын – кәрж сүзен китергән.

Сүзлектә асыл һәм ярымасыл ташлар дип йөртелгән минерал төркемнәре (17 атама) турында шактый нигезле мәгълүмат бирелгән. Бу очраклы күренеш түгел. Болгар-татар зөркенчеләре элек-электән үзләренә әйберләрен “агат”, “алмаз” (алмас), “аметист” (кызыл якут, аматис), “берилл” (бәллүр), “бирюза” (фирүзә), “горный хрусталь” (бәллүр), “жемчуг” (инжә, энжә), “изумруд” (зөмред, зөбәржәт), “коралл” (мәржән), “малахит”,

“опал”, “перламутр” (садәф, сәдәп), “рубин” (ләгыль), “топаз” (сары якут, тапас, зөбәржәт Һинди), “янтарь” (гәрәбә, кәһрәбә), “яхонт” (якут), “яшма” (яшем ташы) дигән асылташлар белән бизәгәннәр.

Металл эретмәләре зөркенчеләр, бакыр коючылар, тимерчелек эшләре белән шөгыльләнүчеләр өчен кирәкле материаллардан санала. К. Насыйри да сүзлегендә XIX гасыр осталары киң кулланган металл эретмәләрен искә ала. Мәсәлән: “амальгама”, “бронза”, “жёлтая медь” (сары бакыр) яки “латунь” (жиз), “лионское золото” (лион алтыны, ягъни бакыр һәм цинк эретмәсе), “сталь” (корыч), “томпак”.

Буягыч матдәләрдән К. Насыйри үзенә хезмәтендә “ализарин”, “индиго”, “лазурь” га урын биргән. Борынгы буягычлар турында аңлатканда автор игътибарын аларның чыгышларына юнәлтә. Мәсәлән, “ализарин” дигән буяу марена дип аталган үсемлектән алына, ә “индиго”ны (кыйммәтле карасу-зәңгәр буяу) Һиндстанда үсүче үсемлектән ясыйлар. “Лазурь” турында: “Лазурь – ләжжүрд, кыйммәтле күк буяудыр”, – ди.

Майлардан К. Насыйри сүзлектә бәлзәм, кастор, киндер, житен, мөк, макасар, розмарин майларын һәм олифны керткән.

Гади һәм катлаулы тозлар классы көнкүрештә борынгыдан кәргән кушылмалар сыйфатында тәкъдим ителә. Аларга: жәһәннәм ташы (“ляпис”), бура, көл, таш тоз, әче таш (ачу таш), (тимер, бакыр, цинк) купорослары, нашатырь, поташ, селитра, сода, сулема, натрий хлориды керә.

Русча “соль” терминын билгеләү өчен ике сүздән – гарәпчә милех һәм татарча тоз сүзләреннән файдаланылган. Шуның нәтижәсендә “таш тоз” табигый кушылма атамасының татарча милех мәгъдәне, мәгъдән тоз дигән вариантлары барлыкка килгән.

“Кислота” терминының да гарәпчә-татарча тәржемәләре бар. К. Насыйри хезмәтендә бу терминның хәмүзә, хәммаз, хамизе – ачылык кебек тәржемәләрен очратырга мөмкин. Сүзлектә өч төрле кислота атамасы кертелгән: “лимонная кислота” (хәммаз лимун), “серная кислота” (хамизе кибрит), “крепкий уксус” (куәтле, үткен серкә). “Солёная кислота” атамасы куфараз мае дип ялгыш тәржемә ителгән, чөнки куфараз мае (купорос мае) – сульфат кислотасының тривиаль атамасы ул.

К. Насыйри “оксидлар”ны билгеләү өчен хәмүзә терминның керткән. Ләкин сүзлектә “оксидулы” (ачы) дигән атама да очрый.

Сүзлектә, югарыда санап үтелгән терминнардан тыш, табигый һәм синтезланган химик матдәләрнең атамалары да күзгә ташлана. Бу атамаларның күбесе көнкүреш өлкәсенә карый. Аларга түбәндәгеләр керә: аммиак, глазурь, камфара, каучук, крахмал, магнезия, нашатырь спирты, дары, пыяла, фарфор, фаянс, бәллүр, цемент, эмаль һ. б.

Сүзлектәге без карап үткән терминнар химия өлкәсендә генә түгел, көнкүреш терминологиясендә дә кулланыла. Шулай ук вакытта К. Насыйри сүзлегендә бары тик бер генә фәнгә, мәсәлән, гальванотехникага караган терминнар да очрый. Гальванотехника тематикасы К. Насыйрини аеруча кызыксындырган. Аңа кадәр фәннең бу өлкәсендә термин уйлап табучы булмаган.

“Рус хоругы һиҗасы үзрә мәрәттәб ләгат китабы” егермегә якын гальванотехник терминны үз эченә алган. “Гальванизм”, “гальваническая цепь”, “гальванопластика” кебек төп терминнарда К. Насыйри татар телендә аңлатма биреп киткән, ләкин тәңгәл килердәй (эквивалент) терминологик тәржемәләрен күрсәтмәгән. Мәсәлән, сүзлекнең бер матдәсендә “*Бер төрле кәһребаиядер ки, мондан мөкаддәм 90 еллар чамасында Галфан дигән бер мөдәррис ихтираг кылмыштыр*”, диелгән. Бу сүзләр “гальванизм” төшенчәсен ачыклап килә.

К. Насыйри аңлатмаларынан күренгәнчә, “гальванопластика”ның асылы түбәндәгедән гыйбарәт: “*Галфан гамәле белән нәрсәне ал-*

тынламак, көмешләмәк мөмкин, хәтта мәгъдән өстенә мәгъдән үстерергә мөмкин, бу гамәл тәсмия кылыныр”.

“Гальваническая цепь” төшенчәсе астында гальваник электр агымы үткөрү өчен бакыр һәм цинк пластиналардан эшләнгән гальваник элемент жайланмасы күз алдында тотыла: “*Галфан васыйтасы белән кувәи кәһребаия истихраҗ кыла торган аләт бакыр вә тутыя такталардан мөрәккәбдер. Ул такталарны изгән куфараз маена батырып югары башиларын тимер чыбыкка беркетәләр*”.

Сүзлектә бирелгән гальванотехник терминнар арасында “ток” (зарбә) һәм “электричество” (кувәи кәһребаия) билгеләмәләренә бәйлә төшенчәләр дә очрый. Болардан тыш сүзлектә тагын гальванотехник жайланмаларга мөнәсәбәтле терминнар да урын алган.

Күргәнебезчә, мәгърифәтче-галим К. Насыйри беренчеләрдән булып гальванотехника өлкәсендә куллану өчен терминнар тәкъдим иткән. Ләкин бу терминнар арасында гарәп сүзләре бик күп һәм алар татар телендә эшкәртелмәгән. Чөнки К. Насыйри яшәгән һәм иҗат иткән чорда китап стиле телендәге терминнарны ясау өчен гарәп, фарсы, төрек һәм борынгы төрки сүзләргә нигез итеп алганнар. Автор сөйләм телендә кулланыла торган татар сүзләрен, нигездә, теге яки бу терминга аңлатма биргәндә файдаланган. К. Насыйри фәнни-әдәби татар телен төрек һәм гарәп алынмаларынан арындыру ягында торган. Ул бу эшенең чын тарафдары булган һәм татар телен халык сөйләм теленә якынайтырга тырышкан. Моның нәтижеләре аның алдагы хезмәтләрендә чагыла.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Насыри А.-К. А.-Н. Полный русско-татарский словарь, с дополнением из иностранных слов... – Казань: Тип. Имп. Уни-та, 1892.
2. Насыйри К. Ысуле җәгъграфия кәбир. Азия кыйтгасы. – Казан: Ун-тның б-ханәсе, 1894. – 206 б.
3. Фасеев Ф.С. Способы образования терминов в татарском литературном языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1961. – 40 с.
4. Трифонов Д.Н. Периодическая система элементов. История в таблицах. – М.: МП ВХО им. Д.И. Менделеева, 1992. – 48 с.
5. Махмутов М.И., Хамзин К.З., Сайфуллин Г.Ш. Арабско-татарско-русский словарь заимствований. Т.1. – Казань: Иман, 1993. – 448 с.

(Дәвамь бар.)

© Нигамаева Л.З., 2005

ТАТАР ТЕЛЕНДӘГЕ ПЕДАГОГИКА ТЕРМИНОЛОГИЯСЕН РУСЧА АЛЫНМАЛАР БЕЛӘН БАЕТУ

Лия Нигамаева

ЛИЯ ЗӨФӘР кызы НИГАМАЕВА – КДУның Татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләре факультетын, Г.Ибраһимов исемендәге ТӘТИ каршындагы аспирантураны тәмамлый, 1996-97 елларда Алабуга ДПИнда, 1997-2003 елларда Пермь өлкәсенең Мәгариф хезмәткәрләре белемен арттыру институтында милли мәктәпләр буенча методист булып эшли. Хәзерге вакытта академик Мирфатых Зәкиев житекчелегендә “Татар телендәге педагогика терминологиясе” дигән тема буенча кандидатлык диссертациясе өстендә эш алып бара.

Нигамаева Л.З. Обогащение педагогической терминологии татарского языка за счёт русских заимствований.

Рассмотрен один из методов образования педагогических терминов в татарском языке путем их заимствования из русского языка.

Хәзерге чорда милли телләрдә терминнар булдырганда нигездә ике чыганактан – эчке ресурслардан, милли телнең үз мөмкинлекләреннән һәм башка телләрдән алынмалардан файдаланалар. Милли телдә төшенчәгә караган термин булмаган яки аны шушы тел нигезендә төзеп булмаган очракта, аны чит телдән алу кирәклеге туа.

Бүгенге көндә алынма терминнар арту һәм аларның актив кулланылы нәтижәсендә терминнарны сайлап алу, шул исәптән педагогика терминнарын алу мәсьәләсе үзенә игътибар итүне таләп итә. Шуңа күрә, безнең карашка, бай һәм гамәли материалга – педагогика фәне терминнары мисалында шушы күренешне һәрьяклап анализларга кирәк.

Татар теленең педагогик терминологиясе үзенә мәгълүмати һәм башка функцияләрен башкару өчен рус теленнән алынмалар куллана. Монда, рус теленнән алынган терминнар дигәндә, саф рус терминнарыннан тыш рус теле аша кергән чит тел терминнарын да истә тотарга кирәк.

Рус теленнән педагогик терминнар ике юл белән алына. Беренчесе – рус теленнән үзгәрешсез алына, ягъни рус орфографиясендә кабул ителә һәм үзләштерелә. Икенче юл – терминнан аффикс алына яки кушыла, рус суффиксы татар телендә эквиваленты белән алыштырыла, ягъни термин өлешчә үзгәртеләп үзләштерелә.

Педагогика терминологиясе системасында [1, 2] беренче юл белән алынган терминнарның өлеше күбрәк. Мондый алым күбесенчә исем терминнарына хас.

Исем терминнары суффикслы һәм префикслы һәм ансыз, кушымча яки нуль флексияле сүзләргә аерыла. Гадәттә, гади, катлаулы, катлаулы кыскартылган сүзләргә аңлатучы терминнар алына, мәсәлән: **вуз, методика, методист, логопед, педпрактика, педучилище, практикум, мониторинг, валелогия, коллектив** һ.б.

Татар теленә алынма терминнарда аффикслар сакланалар. **-изм, -ация, -ия, -тор, -иум, -ат, -ка** һ.б. суффикслы һәм **-логия** кушымчалы алынма исем терминнары үзгәрешсез диярлек кабул ителәләр, мәсәлән: **академизм, акмеология, аттестат, аудитория, дидактика, коллоквиум, консультация, куратор, ректор, синергетика** һ.б.

Барлык алынма терминнар аны кабул итүче телнең грамматик төзелешенә яраклаштырыла: исем терминнары фигыл, сан, ия, сүзтөзегеч аффиксларны кабул итә. Мәсәлән: *Теориянең практика белән бәйләнеш принцибы укытуны оештыруның төрле формаларында укыту материалларында, тәҗрибә участогында, укыту – производство комбинатларында һәм турыдан-туры авыл хуҗалыгында эшләгәндә чагылыш таба...*

... Укыту билгеле бер закончалыкларга – гомуми фәлсәфи методологиягә буйсына... [3; 74, 61].

Педагогиканың исем терминнарын, рус суффиксларын татар аффиксларына алыштырып алганда рус терминнары татарча морфологик күрсәткечләр белән алына:

а) русча абстракт, конкрет булмаган **-ность, -ство** суффикслары бер **-лык/-лек** яки **-лылык/-лелек** аффиксы белән алыштырыла, мәсәлән: *активность* – **активлык**, *агрессивность* – **агрессивлык**, *идейность* – **идеялелек**, *инициативность* – **инициативалылык**, *коллективность* – **коллективлык** (күмәклек), *лапидарность* – **лапидарлык**, *лидерство* – **лидерлык** һ.б.

б) **-ование** суффиксы **-лау/-ләү, -лашу/-ләшү, -лаштыру/-ләштерү** аффикслары белән алыштырыла, мәсәлән: *абстрагирование* – **абстракташтыру**, *моделирование* – **модельләштерү**, *схематизирование* – **схемалаштыру**, *тестирование* – **тестлау**, *формирование* – **формалашу, формалаштыру** һ.б.

в) **-ация, -изация** кушымчалы терминнар предмет (шәй) һәм гамәл мәгънәләренә ия булырга мөмкин. Предметны аңлатучы терминнар үзгәрешсез алыналар, мәсәлән: *акселерация, артикуляция, дедукция, интуиция, консультация, коррекция, конференция, лекция* һ.б. Әгәр термин предмет һәм гамәл (хәрәкәт) мәгънәләренә ия булса, ике мәгънәдә тиндәш рәвештә татарча аффикслар белән бирелә, мәсәлән:

адаптация – **адаптация** (предмет мәгънәсендә), *адаптацияләшү* (гамәл мәгънәсендә);

квалификация – **квалификация** (предмет мәгънәсендә), *квалификацияләү* (гамәл мәгънәсендә);

политехнизация – **политехнизация** (предмет мәгънәсендә), *политехникалаштыру* (гамәл мәгънәсендә);

стандартизация – **стандартизация** (предмет мәгънәсендә), *стандартлаштыру* (гамәл мәгънәсендә).

Төшем юнәлешендәге гамәл мәгънәсен тасвирлаучы терминнар катлаулы **-лаштыру/-ләштерү** аффикслары белән кулланыла, мәсәлән:

активизация – **активлаштыру, активлашу**; *объективизация* – **объективлаштыру, объективлаштырылу**;

специализация – **специальләшү, специальләштерү** һ.б.

Рус суффиксларын татар аффиксларына алыштыру терминнар фондын алынмалар ис-

әбенә тулыландыруга һәм татар теленә кайбер сүзьясагыч аффиксларын куллану өлкәсе киңәюгә китерә.

Педагогик сыйфат һәм фигыль терминнарын алу процессы исә катлаулырак.

Терминнар ясалунуң бу өлкәсендә алынма фигыльләр аз кулланыла һәм мәжбүри рәвештә эшкәртелә. Алынма нигезендә фигыль ясалганда аннан рус аффиксы алып ташлана һәм алынма исемгә фигыль ясагыч татар аффиксы өстәлә, мәсәлән: *активизировать* – **актив+лаштыру**, *анализировать* – **анализ+лау**, *конспектировать* – **конспект+лау**, *планировать* – **план+лау**, *тестировать* – **тест+лау**, *формировать* – **форма+лаштыру** һ.б. Еш кына алынма нигезенә өстәмә татар фигыле кушыла: *анализировать* – **анализ ясау**, *конспектировать* – **конспект төзү**, *консультировать* – **консультация бирү**, *планировать* – **план кору** һ.б.

Фигыль терминнары, алынма исем терминнары кебек, телнең синтаксис системасында үз урынын табалар, сүзьясагыч фигыль, зат, вакыт килеш һ.б. аффиксларын кабул итәләр, мәсәлән: *актив+лаш+тыр+ырға* – **активизировать**, *анализ+ла+ячак* – **проанализирует**, *план+лаш+тыр+а+лар* – **планируют**, *форма+лаш+тыр+ыл+ган* – **сформированный** һ.б.

Ике тел бәйләнеше нәтижәсендә татар теленә педагогик терминологиясе, компонентлары рус сүзләреннән гыйбарәт булган күп кенә терминнар – сүзтезмәләр исәбенә байый башлады. Телдә терминнарның яңа төзелеше күзәтелә. Кушма сүзләр алынганда беренче (сыйфат) компоненты үзгәртеп үзләштерелә, ул морфологик яктан шактый үзгәртелә, рус суффикслары кыскартыла яки алыштырыла.

1) **-ный/-ная, -ное/-ные**га бетүче русча сыйфат термины татар теленә кушымчасыз кабул ителә: рус суффиксы һәм кушымча алып ташлана, калган өлеш сыйфат рәвешендә кулланыла, ә аның артыннан килүче исем, гадәттә, III зат тартым аффиксын кабул итми: *практик эшчәнлек* – **практическая деятельность**, *индивидуаль үзенчәлекләр* – **индивидуальные способности**, *факультатив курс* – **факультативный курс**, *педагогик осталык* – **педагогическое мастерство**, *традицион дәреслекләр* – **традиционные учебники**, *эксперименталь тикшеренүләр* – **экспериментальные исследования** һ.б.; яки **-лы/-ле**, сирәк кенә **-лык/-лек** татар

аффиксларына алышыналар: *проблемалы дәрес* – проблемный урок, *модульле укыту* – модульное обучение, *эффектлы метод* – эффективный метод, *кандидатлык диссертациясе* — кандидатская диссертация һ.б.

2) *-ск/-ческ,-ическ* суффикслы сыйфат татар теленә *-ик* формасы белән бирелә һәм бу очракта *ч/к* тартыклары чиратлаша. А.Н. Кононов [4; 153] фикеренчә, зат кушымчаларының киселеше алынма сыйфатларның үзләштерелү ысулы булып тора һәм моның нәтижәсендә төрки телләрдә интернациональ (*-ик, -ив, -ион* һ.б.) аффикслар барлыкка килә: *педагогик эшчәнлек* – педагогическая деятельность, *эстетик тәрбия* – эстетическое воспитание, *догматик метод* – догматический метод, *дефектологик белем* – дефектологическое образование һ.б.

3) Кайбер очракта татарча терминнан – кушма сүз компонентыннан рус суффиксын алып ташлаганда *-ы/-е, -сы/-се* III зат күрсәткече хасил була һәм бу күренеш изафет төзелешкә хас, ягъни татар терминологик сүзтөзмәләрендә беренче компонент исем аша бирелә: *анкета методы* – анкетный метод, *гуманизм педагогикасы* – педагогика гуманизма, *дидактика принциплары* – принципы дидактики, *класс системасы* – классная система, *спорт физиологиясе* – физиология спорта һ.б.

4) Сыйфат итеп алынганда катлаулы терминның һәр компоненты аерым рәвештә алына һәм татар теленә грамматик законнары нигезендә төзелә: *экспериментально-генетический метод* – генетик экспериментлар методы, *системно-структурный подход* – системалы-структуралы алым, *экскурсионно-туристическая детская станция* – балалар-

ның экскурсия-туризм станциясе һ.б.

5) Сыйфат фигурасы итеп алынган очракта кушымча алып ташлана, ә *-ован-, -еван-* суффикслары татарча *-лы/-ле* сыйфат аффикслары белән алыштырыла: *дифференциацияле укыту* – дифференцированное обучение, *программалы укыту* – программированное обучение һ.б.

Татар теленә педагогик терминологиясендә терминнар-сүзтөзмәләр, компонентларның чыгышына карап, берничә төркемгә бүленә:

1) ике компоненты да рус теленнән алынган терминнар-сүзтөзмәләр: *дидактик принциплар, педагогик этика, психологик характеристика, тематик экскурсия, педагогик эксперимент* һ.б.

2) беренче компоненты рус теленнән алынган, ә икенчесе татарча сүз булган терминнар-сүзтөзмәләр: *дидактик таләпләр* – дидактические требования, *индивидуаль үзенчәлекләр* – индивидуальные особенности, *диплом эше* – дипломная работа, *профессиональ хәзерлек* – профессиональная подготовка һ.б.

3) беренче компоненты татар сүзе, ә икенчесе – алынма сүз булган терминнар – сүзтөзмәләр: *ата-аналар комитеты* – родительский комитет, *халык педагогикасы* – народная педагогика, *мәктәпкәчә гигиена* – дошкольная гигиена, *кереш лекция* – вступительная лекция, *мәктәп советы* – школьный совет һ.б.

Шулай итеп, татар теленә педагогик терминнар системасындагы алынма сүзләрне һәм терминнарны анализлау, алынма терминнарның фонетик структурасы кабул итүче телдә саклануын яки аз гына үзгәртүен, алынма терминнарның шушы телнең, аерым алганда татар теленә грамматик системасына морфологик яраклашуын күрсәтә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Горохов В., Касимов А., Хангильдин В. Русча-татарча психология һәм педагогика терминнары сүзлег. – Казан, 1950. – 156 б.
2. Ханбиков Я.И., Ханбикова Ш.С. Русча-татарча педагогика һәм психология терминнары сүзлег. – Казан, 1985. – 232 б.
3. Хужиевметов Ә.Н. Педагогика. – Казан, 2000. – 427 б.
4. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского языка. – М.-Л., 1960. – 446 с.

(Мәкалә Галим Хисамиев тәрҗемәсендә бирелә)

СҮЗ ҺӘМ МӘГЪНӘ

Зәрия Хәбипова

ЗӘРИЯ ГАБДУЛЛА кызы ХӘБИПОВА – Казан дәүләт университетының механика-математика факультетын тәмамлаган. Әлмәттә яши, “Татнефть” системасында инженер-программист булып эшли. Татар фәлсәфәсе һәм тел язмышы белән кызыксына. Журналыбызда урын алган бу мәкалә аның фәлсәфи эзләнүләренә тагын бер әтрафлы чагылышы.

Хәбипова З. Г. Слово и смысл.

Обсуждаются проблемы, связанные с точностью смыслового перевода терминов, обозначающих душевное состояние человека.

“Татарстан яшьләре” газетының 2005 елгы 17 апрель санында үзгә сәләтле табиб Фарис Галләмовка багышланган мәкаләне укыгач, телгә кагылышлы бер сорау калыкты. Мәкалә авторы Ф.Галләмовның гипноз сәләтен менә ничек аңлата: “Гипноз – кешенең аң хәрәкәтен берәз туктатып торып, аң ял бирү һәм шуның ярдәмендә аң астына (подсознание) үтеп керү”. Г.Сабированың үзендә дә “аң асты” дигән төшенчә шик тудырган күрәсәң, шуңа ул аның русча тәржемәсен биргән.

“Аң асты”, “аң төпкеле”, “аң эче” – хәзерге журналистларның язмаларында әлегә сүзтәзмәләргә еш очратырга була. Нәрсә бу – кеше аңын аңлауда яңа бер ачыш нәтижәсеме, әллә мөгез чыгарып кемгәдер иярүме? Бу сүзтәзмәләрнең телгә каян кәргән, нәрсә аңлатырга мөмкин икәнлеген төшенергә бер кирәктер бит инде. Зур агачны давыл сирәк ега, аны кечкенә генә корт ашап бетерә. Бер бозылган сүз, агачны ашаган корт сыман, телне әкрәкләп юкка чыгарырга сәләтле.

Шуңа – тикшерик, нәрсә соң ул аң? Татар теле татар акылына бу турыда ни житкәрә? Ашыкмыйча, фәнни теорияләргә кермичә, үзбездә – татарча, шул гаять четерекле аң турында берәз сөйләшкәч әле.

Аң – кешене яшәешкә тоташтыручы, аны яндыручы һәм сүндрүче тормыш бүләк иткән хикмәтле бер кабызгыч сыман. Аңы бар – кеше бу дөньяда, аңы юк – бутала, теге дөньяга күчә башлый. Аң кешегә дөньяны күрү,

тану һәм уйлау мөмкинлегә бирә. Аң һәм уй – ике аяк, ике кул кебек кешегә яшәү өчен ныклы таяныч биреп, кешенең дустанә гомер юлдашлары рәвешендә аңа үлгәнчә хезмәт итәләр. “Аң керә”, “аңга килде”, “аңы ачылып китте”, “аңы юк”, “аңын жуйды”, “аңы томаланды” кебек гыйбәрәләр аңның бар-юк бәйләнешендә беленгәнлеген күрсәтәләр. Эче-тышы, асты-өсте бармы безнең аңның – без аны белмибез.

Гипноздагы кешеләрне күбәбезнең күзәткәне бар. Гипноз кешене йокы халәтенә кертә кебек. Аңы булмаса гипноздагы кеше берни дә тоймас иде, ә ул сөйләшә, сорауларга җавап бирә, кушкан хәрәкәтләргә ярый, үзе белән булган вакыйгаларны искә төшерә һ.б. Бәлки, автор язган “аң хәрәкәте” ул “поток сознания”ның калька-тәржемәсәдер, ә “поток сознания” – уй була түгелме?

Уй – аң эчендә йөзеп йөрүче яктылыкны хәтерләтә. Уй – туктаусыз хәрәкәттә булып, әле моны, әле тегене нуры белән тотып ала, аңга хәбәр бирә, я бернигә дә юнәлмичә ага-чайкала. Аңның уйны тоту көче бар һәм ул төрле кешедә төрлечә. Аңы көчле күп уйны үзләштерә. Аңында булып та уйны тоталмаса, ул кеше турында аңсыз, аңгыра дибез.

Аң һәм уйдан башка бездә күңел дөньясы да бар бит әле. Күңел – сизгерлек, кичереш, хис, тойгы чыганагы. Аңындагы кеше уй ярдәмендә тышкы дөньяны күңелә белән тотал-капшый. Шуңа күңел сизә, шатлана, нечкәрә, йомшара, боега, бизә, кителә, кур-

ка, күтөрелә, кызыга, аза, карала, агара һ.б. Ягъни, күңел мең төрле халәткә керә. Күңел халәтенә хезмәтчеләре – аң һәм уй. Күңел кешенә аң һәм уй ярдәмендә туплаган халәтләре фокусын хәтерләтә. Күңелдә параболла фокусында тупланган сыман яшәү көче туплана. Күңел күтөрәнкелеге, канатлануы, яратуы ул көчне бермә-бер арттыра. Күңел төшенкелеге, газабы, сынуы, борчылуы яшәү көчен юкка чыгара.

*Инкисар ит гадәтеңчә, ян, күңел, сызлан күңел!
Күп сөекледер бөтәнгән – тәңрегә сылган күңел.
Һәр минут мингән тели донъя күңел эсимешләрен,
Нәрсә пешсен, булса ялкынсыз күңел, сүнгән күңел?*

Бу юллар Г.Тукайның “Күңел” шигыреннән. Шагыйрь күңелнең ни дәрәжәдә кеше тормышының хужасы икәнлеген шигъри юллар белән ачып биргән.

Күңелне тынычландыру, күңелдән авыр (чит, начар) уйларны куу, күңелне күтөрү, күңел төшенкелегенә бирелмәү – үзгәңе шул юнәлештә көйли белү сәламәт яшәү өчен нигез булса, күңелгә уй туплап тәэсир итү – көчле кешеләрнең сыйфаты. Борынгылар күңел көченә әлегә сыйфатын яхшы белгәннәр. Без моны “Идегәй” дастанында сөйләнгән өрәк белән тәэсир итү турындагы юллардан чыгып әйтә алабыз. Дастан туган заманда өрәк сүзенә мәгънәсә бүгенгедән аермалы булган: кешенең тәэсир көче, аура мәгънәсендә йөргән өрәк сүзе. Идегәй мирза зур тәэсир көченә ия шәхес була. Аның бу сыйфаты тарихи истәлекләрдә дә сакланган. Дастанда Идегәй мирзаның өрәге Туктамыш хан өрәгеннән каты тоелуы көнчелекле сынауга сәбәпче буларак сурәтләнә. Еленаның матурлыгы турындагы бөхәс Трояның жимерелүенә китергән сугышның башы булса, өрәкне сынау Алтын Урда жирендә сугыш-ызгыш кузгалуга һәм дәүләт таркалуга сәбәп була.

Русчага тәржемә иткәндә “күңел” сүзе нәрсә була инде? Бәлки, без буталып утырган “аң асты”, “аң төпкеле”, “аң базы” – гап-гади күңел асты, күңел төбе, түре, күзе – күңел, күңел, күңел....дер?

Бу сүзтәзмәләр рус теленнән “подсознание” сүзен тәржемә итүдән туганнар түгелме? Хәзер инде “подсознание” сүзенә рус теленә каян кәргәннен искә төшерик.

XIX гасыр азагы – XX гасыр башы – дөньяда сәнгать революциясенә жигүле

адымнары чоры. Һәр өлкәдә кеше көчен машина көче кысырыклы. Фантастлар киләчәк дөньяны зур башлы, кечкенә гәүдәле, табигый сайлау нәтижәсендә кнопкага басарга бер генә бармагы калган адәмнәр дөньясы итеп күзаллылар. Киләчәктә көч янәшәсендә уйлы торган машиналар да барлыкка килсә, кеше үзе ясаган машиналарның колы булып калмасмы? Күңелгә шөбһә сала торган мондый сорау юктан гына түгел бит. Бүген үк машина кешене табигатьтән аерып, үзен ясау һәм куллану өчен аны житәрлек кол итә бит инде. Техниканың күтөрелеше галимнәрдән кеше табигатенә яңа караш барлыкка китереп, техника аркасында туган каршылыкларны фәнни-фәлсәфи жирлектә сурәтләүне көтә. Бу эзләнүләргә иң вакытында тоеп-тотып алган кеше Австрия галиме Зигмунд Фрейд (1856-1939) була. Фрейд нигез салган психоанализ фәне кешенең эчке дөньясын, кичерешләрен фәнни терминнар кертәп сурәтләнә, шулар нигезендә аңлатырга омтыла. “Сознательное”, “бессознательное”, “Я”, “Оно”, “Сверх-Я”, “Эго”, “Супер-Эго”, “Эдипов комплекс” – Фрейд керткән терминнарның кайберләре. Күренеш буларак кешенең эчке дөньясын тасвирлау өчен Фрейд үзе “сознательное” һәм “бессознательное” терминнарын кулланган. “Подсознание” терминны Фрейдта юк диләр. Аның дәвамчысы, танылган философ һәм психолог Эрих Фромм “подсознание” атамасына каршы булып, терминның кеше анын механик рәвештә күзаллауга китерүен әйтә.

Гомеренә азагында Фрейдның үз эзләнүләренә үзе биргән бәясә кызыклы. “40 ел авырулар дөвалап, үземнең табип түгел икәнлегемне аңладым”. “Авыруга минем метод түгел, мин үзем тәэсир итәм”, – дип әйтә торган була ул. Фрейдның хезмәтләре психология фәнендә зур этәргеч роль уйныйлар. Фрейдның эзләнүләре шаукуында кешене һәр яклап тикшергән, аңлаткан башка күп шәхес теорияләре барлыкка килә.

Психоанализның Россиядә тарихы 1907 елдан башлана. Фрейдның хезмәтләрен русчага тәржемә итәләр, терминнар эшләнә, шул исәптән рус телендә монархы булмаган “подсознание” сүзгә гамәлгә керә. Русча яңгырагач аның нәрсә аңлатуы артык тикшерелми, күрәсәң. Мин фикеремне дәлиләр өчен мон-

дый мисал китерә алам. Коммунизм төзү белән баш әйләнгән заманнарда план кабул итү бар иде бит. Ни тырышсак та, үтәлми бит пылан дигәннәре. Әллә дәрәс кабул итмибез, әллә дәрәс санамыйбыз шунда. Ә халыкка партиянең мондый хатасын дәрәс итеп аңлату сорала. Аптырап тормадылар, тоттылар да пыланны үтәү турында “недоперевыполнение” дип яза башладылар. Я, кем тәржемә итә?

Татарча психоанализ буенча терминнар эшләү революциягә кадәр булганмы-юкмы ул турыда мәгълүматыбыз юк. Ә бүгенгесе шул “аң асты”, “аң төпкеле” дәрәжәсендә икәнлегә шик тудырмый.

Әбәр ага Кәримуллинның бик яратып әйтә торган бер фикере бар иде – ул безнең дөньяны (татар дөньясын) чит арбага тагылган дегет чиләгенә тиңли иде. Без һаман шул дегет чиләге инде. Ни фикеребез, ни уебыз ияреп агудан артыкка үсми. Мин үзем китап корты, бөтен байлыгым китап киштәсендә. Нинди аяныч хәлдә бүген безнең милләт китап дөньясында. Татарча чыккан китаплар тематикасы, эзләнүләре, сыйфаты ягыннан русча басмалардан күпкә, бик күпкә калышалар. Шулай әүмәк-тәүмәк килеп, тегеңә ияреп, моны мактап, бөтенләй фикерсез калып юкка чыгабыз бит!

Мин бер нәрсәгә инанам: ата-бабаларыбыз мирас итеп калдырган иң зур байлык – ул безнең телебез. Телне яшәтү, аны үзгәрә баручы дөньяга яраклаштыру, фикер байлыгын фәлсәфә итеп үстерү – шул гына безне милләт буларак югалудан саклап калачак. Үзем һөнәрәм буенча компьютерда программалар язучы. Күрәсез, тел ничек кыен әйләнә яңа техник терминнар турында. Үзебез компьютер ясамагач, сүзен дә кешедән алырга туры килә. Әллә санак, әллә кампитыр диясе, шуны һич анык кына әйткән кеше юк. Ә компьютерлар өлкәсендә меңәрләгән яңа сүзләр барлыкка килде. Телнең ярлылануы турыдан-туры безнең уй-фикер, житештерү дөньясының ярлы (примитив) булуы белән бәйләнгән шул.

Күптән бу “аң асты”, “аң базы”, “аң

төпкеле”нең нәрсә икәннән аңлату өчен берәр фәнни жыен жыйрга кирәктер инде. Тел докторларын, академикларын чакырып. Бу очракта сүз бит гади термин турында гына бармый, ә фәлсәфәнең нигез ташы – аң турында бара. Ни хәл итмәк кирәк, кайсы фән өлкәсен алма, дөүләт эше булырга тиешле тел, терминнар турында кайгырту бүген аерым кешеләрнең шәхси эше буларак кына гамәлдә.

Теге яки бу фәлсәфи-теоретик карашларны өйрәнү, тәржемә итү һәр халыкка үз гореф-гадәтләре, үз теле нигезендә үзе турында бер фикер барлыкка китерергә юл ача. Ирекле милләтләр моны яхшы аңлап, һәр очракны үз сүзләрен әйтергә форсат итеп файдаланалар. Психоанализ да бу жәһәттән игътибарсыз калмаган. Аның турында матбугатта чыккан кайбер фикерләргә карап китү гыйбрәтле булып кебек (тәржемәсез бирелә):

“Лечение методом психоанализа дает пациенту средства освободиться от его первоначальной зависимости и соответственно противоречит принципиальному устройству человеческих отношений в данном обществе. Поэтому психоанализ не стал привычной чертой японской жизни и не воспринят полностью японской культурой”.

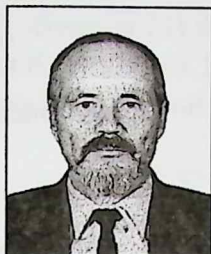
Икенче өзек Африкадан:

“Психоанализ в Европе был и остается пагубным, поскольку он ставит личность пациента выше священных общественных интересов”.

Һәр ишеткән фикерне ирексез, уйсыз, фәлсәфәсез кабул итеп, без үзебез дә жил кая иссә шунда тәгәри торган бер кавемгә әйләнәп бетмәдекме? Әле кичә генә малмөлкәт хужаларыннан көлеп, сүгеп йөргән безләр бүген берни булмагандай шул байлыкка табынабыз бит. Ә вакыт тегермәне әкерен генә әйләнә тора. Безнең гомерләргә онга-тузанга әйләндерә тора. Пес иткән савытлары да алтын-көмештән булган, илләр тоткан ханнарның байлыгы нигә бүген ятлар кулында – шуңа җавап тарта тегермән. Безнең уйсыз, жилкәнсез тормышка җавап тарта.

НЫГЫТКЫЧ АРКАЛАРНЫҢ РЕАКЦИЯЛӘРЕН ХИСАПЛАУ

Абрик Камалов

АБРИК ЗАКИР улы КАМАЛОВ — физика-математика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш академиясенен теоретик механика кафедрасы профессоры, татар телендә югары белем бирү юнәлешендә ин актив эшләүче һәм югары нәтижеләргә ирешкән галим. Югары мәктәпләр өчен татар телендә язылган «Теоретик механика» дәреслеге, 9 уку кулланмасы, күп кенә методик күрсәтмәләр авторы.

Камалов А. З. Расчет реакций подкрепляющих арок.

В статье предлагается подход, в котором реакции находятся из строго математической постановки задачи взаимодействия покрытия и подкрепляющих арок. Для определения реакций подкрепляющих арок привлекается модель Винклера: реакции подкрепляющих арок считаются пропорциональными прогибу полуцилиндрического покрытия. Приведено решение задачи о напряженно-деформированном состоянии арочного сооружения с подкрепляющими круговыми арками, а также некоторые результаты численного расчета рассматриваемой конструкции.

Нормаль көчләр һәм жил басымы тәэсирендәге N ярымәйләнә аркалар белән ныгытылган R радиуслы, L озынлыгындагы, h калынлыклы ярымцилиндрик кабырчык рәвешендәге түшәмәдән торган корылманың көчәнеш-деформация халәтен тикшереп карыйк. Ныгыткыч арканың калынлыгы h_p , киңлегә $b_i = l_i'' - l_i'$, радиусы R_p , һәр аркадан исәп башлангычына кадәр ара l_i^0 ($i = \overline{1, N}$), ә алар арасындагы ара l_i булсын. Ярымцилиндрик түшәмә һәм ныгыткыч аркаларның тоташу өслекләрендә төрле шартлар тормышка ашарга мөмкин. Шулай икән, алар бер-берсенә нык итеп беркетелгән, тоташу өслекләре буенча бер-берсенә карата ирекле рәвештә шуарга, яки кайбер өлкәләрдә түшәмәнең ныгыткыч арка өслегеннән аерылу очраklары булуы мөмкин. Без бу мәсьәләне чишкәндә түшәмә һәм ныгыткыч аркалар үзләренә тоташу өслекләре буенча ирекле рәвештә шуарга мөмкин дигән фараз белән чикләнербез. Яки корылманың буй күчәренә перпендикуляр рәвештә нормаль көчләр һәм жил басымы тәэсирендә деформацияләнүче түшәмә тоташу өлкәләрендә ($l_i' \leq x \leq l_i''$, $0 \leq \theta \leq \pi$, $i = \overline{1, N}$) ныгыткыч аркаларга басыла диг фараз итәчөкбөз. Ныгыткыч аркаларның реакцияләрен хисаплау өчен Винклер моделен жөлеп итөбөз һәм ныгыткыч аркаларның реакцияләре түшәмә бөгелешенә туры пропорциональ диг

исәплибөз, ягъни $q_i = a_i w$. Биредә a_i , пропорциональлек коэффициенты буларак, “яту коэффициенты” диг атала. Яту коэффициенты a_i ның түшәмә һәм ныгыткыч аркаларның геометрик һәм физик сыйфатламалары аша билгеләнгән бөйләлекләр булмавы сөбөплө, һәрбер ныгыткыч арка өчен аларның конкрет санча кыйммәтен сайлап алу мөмкин түгел. Биредә тәкъдим ителгән юл — q_i реакцияләре математик яктан мәсьәләне төгәл куеп һәм куелган мәсьәләнең чишелешен табудан тора. Бу фаразлар нигезендә куелган йөкләмнәр тәэсирендәге корылманың бөгелеш мәсьәләсө, N ныгыткыч аркалар белән цилиндрик кабырчыкның үзара тәэсирлөшү мәсьәләсөн тикшерүгә китерелә.

Хөзер цилиндрик һәм ныгыткыч аркаларның $l_i' \leq x \leq l_i''$ өлкәләре өчен язылган дифференциаль тигезләмәләрдән [1] чыгып, ныгыткыч аркаларның q_i ($i = \overline{1, N}$) реакцияләрен табу мәсьәләсөн куйыйк. Бу мәсьәлә [2]-дөгөнең дөвамы була.

Цилиндрик түшәмәнең бөгелеш функциясө F -ка карата язылган дифференциаль тигезләмөсөн [3]-тө китерелгән рөвештә язабыз:

$$c^2 \left[(\nabla^2 + 1)^2 \nabla^2 \nabla^2 F - 2R^2 (1 - \nu) \times \right. \\ \left. \times \frac{\partial^2}{\partial x^2} \left(R^2 \frac{\partial^2}{\partial x^2} - \frac{\partial^2}{\partial \theta^2} \right) \nabla^2 F \right] + R^4 \frac{\partial^4 F}{\partial x^4} = \frac{R^2}{Eh} Z, \quad (1)$$

$l_i' \leq x \leq l_i''$ өлкәләрендәге ныгыткыч аркаларның тигезлөнөш тигезләмәләрен

$$\frac{d^4 w_i}{d\theta^4} + 2 \frac{d^2 w_i}{d\theta^2} + w_i = - \frac{R_i^4}{E_i J_i} \alpha_i w_{i, x=l_i} \quad (2)$$

рәвешенә китереп язабыз. (1) һәм (2) формулаларында:

$$w = \nabla^2 \nabla^2 F; \nabla^2 = R^2 \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial \theta^2};$$

$$c = h^2 / 12 R^2 (1 - \nu^2),$$

$$Z = -P_0 + \rho u_\infty^2 \left(\frac{1}{2} - \cos 2\theta \right) + \sum_{j=1}^N \alpha_j w [\delta(x - l'_j) - \delta(x - l''_j)];$$

$\delta(x - l)$ – Хевисайд функциясе.

Цилиндрик түшәмә һәм ныгыткыч аркаларның тоташу өлкәләрендәге кинематик шартларны югарыда китерелгән фараз нигезендә түбәндөгечә язабыз:

$$w_i = w \quad x = l_i^0 \quad \text{өчен} \quad (i = 1, N). \quad (3)$$

(1)нче дифференциаль тигезләмәнең $x = 0, L$

һәм $\theta = 0, \pi$ кырыйларында $w = 0$ һәм $\frac{d^2 w}{d\theta^2} = 0$ шартларын канәгатьләндерүче чишелешен

$$w = \sum_k \sum_n W_{nk} \sin \lambda_k x \sin n\theta, \quad (4)$$

рәвешендә, ә (2) дә китерелгән тигезләнеш тигезләмәләренен ныгытучы аркалар өчен чишенешен

$$w_i = \beta \sum_k \left[\alpha_{k1} \cdot \chi(\theta) w_{1k} - \sum_{n=3}^{\infty} \frac{\alpha_{nk} W_{nk}}{(n^2 - 1)^2} \sin \theta \right] f_{ki} \sin \lambda_k l_i^0, \quad (i = \overline{1, N}) \quad (5)$$

формасында язык. (5) формулаларында түбәндәге билгеләмәләр кертелгән

$$X(\theta) = \frac{\pi}{2} + \theta \cos \theta - \frac{\pi}{4} \theta \sin \theta - \frac{\pi}{2} \cos \theta + \frac{1}{8} \theta^2 \sin \theta,$$

$$\beta = \frac{R_i^4 R}{E_i J_i}, \quad f_{ki} = \frac{2 \sin \lambda_k b_i / 2}{\bar{\lambda}_k}.$$

Шулай итеп, мәсьәлә билгесез W_{nk} һәм α_{nk} коэффициентларын исәпләүгә китерелде.

w функциясе (4)не (1) гә куябыз һәм (1)нче тигезләмәне Бубнов-Галеркин ысулы буенча интегралыйбыз. Нәтижәдә, билгесез W_{nk} һәм α_{nk} –

ларны табу өчен түбәндәге тигезләмәләр системасына киләбез:

$$\gamma \sum a_{mk} \alpha_{nm} W_{nm} - \omega_{nk} W_{nk} = \gamma P_n / \bar{\lambda}_k, \quad (n, k = \overline{1, \infty}) \quad (6)$$

биредә

$$a_{mk} = \begin{cases} \frac{1}{2} \left(\frac{b_i}{R} N - \frac{1}{\bar{\lambda}_k} \sum_{j=1}^N \chi_{jk}^{(1)} \right) & k = m \text{ өчен;} \\ \left(\frac{1}{\varphi_{km}} \sum_{j=1}^N \chi_{jmk}^{(2)} - \frac{1}{\psi_{km}} \sum_{j=1}^N \chi_{jmk} \right) & k \neq m; \text{ өчен;} \end{cases}$$

$$\chi_{jk}^{(1)} = \sin \lambda_k b_j \cdot \cos 2\lambda_k l_j^0, \quad \varphi_{km} = \bar{\lambda}_k - \bar{\lambda}_m,$$

$$\psi_{km} = \bar{\lambda}_k + \bar{\lambda}_m,$$

$$\chi_{jmk}^{(2)} = \sin(\varphi_{km} b_i / 2) \cos(\varphi_{km} l_j^0),$$

$$\chi_{jmk} = \sin(\psi_{km} b_j / 2) \cos(\psi_{km} l_j^0).$$

(6)нчы тигезләмәләр системасы билгесез W_{nk} , α_{nk} коэффициентларына карата формасы буенча нәсызыкча алгебраик тигезләмәләр системасы булып тора.

(3) нче кинематик тоташлык шартларын канәгатьләндерү максатыннан чыгып, w_i бөгелешләр функциясен $\sin n\theta$ буенча рәткә таркатабыз:

$$w_i = \beta \sum_{k=1}^{\infty} \left\{ \alpha_{k1} W_{1k} \sin \theta + \sum \left[\frac{(2 - n^2)}{n(n^2 - 1)^2} \alpha_{1k} W_{1k} - \frac{\alpha_{nk} W_{nk}}{(n^2 - 1)^2} \right] \times \sin n\theta \right\} f_{ki} \sin \lambda_k l_i^0. \quad (7)$$

Нәтижәдә, w_i һәм w -не (3) шартларына куеп, $\sin \theta$ һәм $\sin n\theta$ янындагы коэффициентларны бер-берсенә тигезләп, билгесез α_{mk} һәм W_{nm} -ларга карата түбәндәге тигезләмәләр системасына киләбез:

$$\alpha_{1k} = \frac{1}{\beta} \frac{48}{(69 - 4\pi^2)} \frac{\bar{\lambda}_k}{2 \sin \lambda_k b_i / 2} \quad n=1 \text{ өчен}, \quad (8)$$

$$\alpha_{1k} \frac{(2 - n^2)}{n(n^2 - 1)^2} W_{1k} - \frac{1}{(n^2 - 1)^2} \alpha_{nk} W_{nk} = \frac{1}{\beta f_{ki}} W_{nk} \quad (9)$$

$n \neq 1$ өчен.

Шартлы рәвештә, мәсьәләнең чишелеше ике этапка бүленде. 1нче этап: $n=1$ өчен (8) билгеле α_{1k} буенча (6) нчы тигезләмәләр системасыннан W_{1k} билгесез зурлыкларын исәпләп табабыз. Икенче яктан, билгеле α_{1k} һәм W_{1k} буенча (9) нчы нисбәтне жәлеп итеп, калган барлык $n \neq 1$ өчен (6)нчы тигезләмәләр системасын түбәндәге системага китерәбез:

$$\begin{aligned} \omega_1(n^2-1)^2 \sum_m \frac{a_{mk}}{f_{mi}} W_{mn} + \omega_{kn} W_{kn} = \\ = -\gamma \frac{P_n}{\lambda_k} + \omega_1 \frac{(2-n^2)}{n} \sum_m \alpha_{mk} \alpha_{1m} W_{1m}, \end{aligned} \quad (10)$$

биредә: $\omega_1 = \gamma / \beta$, $\gamma = 2R^3 / EhL$,

$$P_n = \frac{8}{\pi n} \left[P_0 + \rho u_\infty^2 \frac{n^2+4}{2(n^2-4)} \right],$$

$$\omega_{nk} = c^2 \left[(\Delta_{nk} + 1)^2 + 2(1-\nu^2) \times \right. \\ \left. \times \bar{\lambda}_k^2 (\bar{\lambda}_k^2 - n^2) / \Delta_{nk} \right] + \bar{\lambda}_{nk}^4 / \Delta_{nk}^2,$$

$$c^2 = h^2 / 12R^2 (1-\nu^2), \Delta_{nk} = \bar{\lambda}_k^2 + n^2.$$

Бу тигезләмәләр системасын чишеп, барлык $n \neq 1$ өчен билгесез W_{kn} зурлыкларын табабыз, нәтижәдә W_{kn} кыйммәтләрен (9)нчы тигезләмәләр системасына куеп, ныгыткыч аркаларның реакцияләрен хисаплау өчен кирәкле α_{nk} яту коэффициентларын табабыз.

Димәк, арка корылмасын тәшкил итүче түшәмәнең һәм ныгытучы N арканың көчәнеш-деформация халәтен ачыклаучы барлык зурлыктар табыла.

Түшәмә һәм ныгыткыч аркаларның бөгелеш функцияләре (4) һәм (5) формулалары нигезендә исәпләнә, ә ныгыткыч аркаларның q_i реакцияләрен

$$\begin{aligned} q_i = \sum_{k=1} \left\{ \alpha_{1k} W_{1k} \sin \theta - \sum_{n=3} \left[\alpha_{1k} \frac{(2-n^2)}{n(n-1)^2} W_{1k} - \right. \right. \\ \left. \left. - \frac{1}{\beta f_{ki}} \bar{W}_{nk} \right] \sin n\theta \right\} \sin \lambda_k l_i^0 \end{aligned} \quad (11)$$

формуласы ярдәмендә исәплибез. (11)дә

$$\bar{W}_{nk} = W_{nk} (n^2 - 1)^2.$$

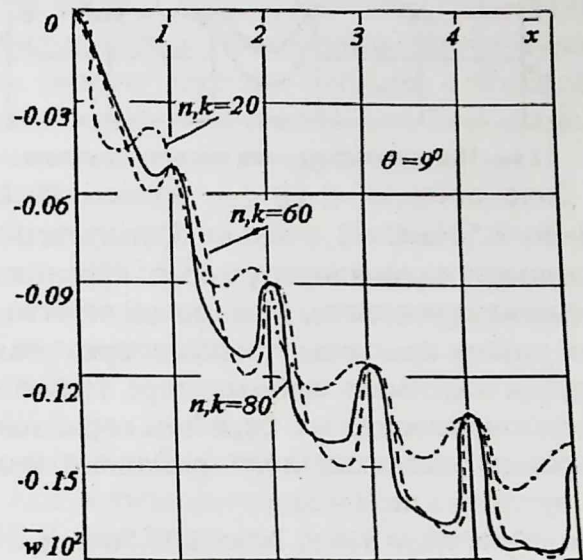
Цилиндрик түшәмә һәм ныгыткыч аркалар-

дан торган корылманың көчәнеш-деформация халәтен хисаплау өчен бөгелеш функцияләре $\bar{w}$ -не (4), $\bar{w}_i$ -не ($i = 1, N$) (5) һәм ныгыткыч аркаларының $\bar{q}_i$ (11) реакцияләрен билгеләү жите. (4) – (11) формулалары нигезендә хисаплау алгоритмы һәм аның программасы төзелде.

(3), (4) һәм (11) – дәге формулаларда n һәм k буенча рәтләрнең жыенучанлык процессын ачыклау өчен, мәсәлән, 9 ныгыткыч аркадан торган ярымцилиндрик түшәмәле корылма каралды. Корылманың $h_i/b_i = 2$, $h_i/l = 0,08$, $h_i/R_i = 0,02$, $h_i/h_i = 0,01$, $E/E_i = 1$,

$$R/R_i = 1 + \frac{h_i}{2R_i} \left(1 + \frac{h}{h_i} \right) \text{ үлчәмсез геометрик}$$

һәм физик параметрлары өчен санча эксперимент үткөрелде.

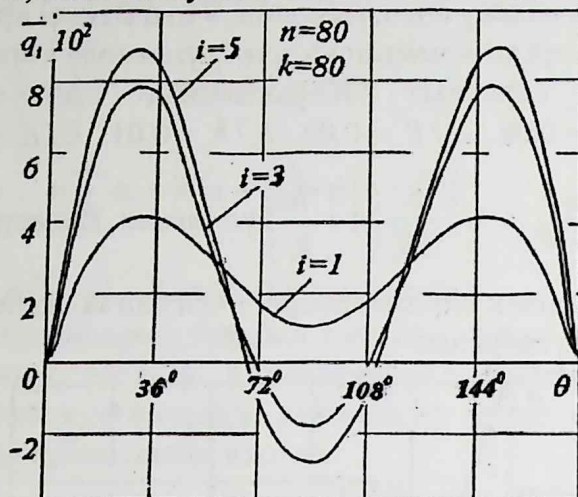
1 рәс. Түшәмә бөгелеш $\bar{w}$ -ның үзгәрүе

1нче рәсемдә үлчәмсез $\bar{w}$ – түшәмә бөгелешенә

шенәң $\theta = 90^\circ$ өчен $\bar{x} = x/l$ буенча һәм (4) тәге икеләтә рәтләрнең буыннар санына (n,k) бәйле рәвештә үзгәрүе күрсәтелгән. $\bar{x} = 1, 2, 3, 4, 5, \dots$ ларда ныгыткыч аркалар урнашкан. Бу рәсемдә тогаш сызыклы кәкреләр (4) формуласындагы икеләтә рәтләрдә 80-шәр, өзек сызыклы кәкреләр 60-шәр һәм өзек сызыклы-нокталы кәкреләр 20-шәр буын калдырып исәпләнгән $\bar{w}$ түшәмә бөгелешенәң үзгәрүе бирелгән.

$5 \leq \bar{x} \leq 10$ өлкәсә өчен бөгелешнең үзгәрү рәвеше симметрик булу сәбәпле, 1нче рәсемдә $\bar{w}$ – нең үзгәрүе бары тик $0 \leq \bar{x} \leq 5$ өлкәсә өчен генә китерелә. Бу рәсемнән күренгәнчә

һәм санча эксперимент нәтижәләре күрсәтүенчә, (4), (5) һәм (11) формулаларындагы икеләтә рәтләр яхшы жыелучан. Дөрестән дә, санча эксперимент күрсәтүенчә, бу формулалардагы икеләтә рәтләрнең буыннар санын 80 нән арттыру, $\bar{w}$, $\bar{w}_i$ һәм $\bar{q}_i$ -нең санча кыйммәтләре үзгәрүенә китерми. Шул сәбәпле, бу зурлыklarны исәпләгәндә икеләтә рәтләрдә k һәм n буенча 80, яки 6400 буын белән генә чикләндек.

2 рәс. Ныгыткыч аркаларның реакцияләре үзгәрүе

2нче рәсемдә $0 \leq \theta \leq \pi$ өлкәсендә 1нче, 3нче һәм 5нче ($i = 1, i = 3, i = 5$) ныгыткыч аркаларның реакцияләре үзгәрүе күрсәтелгән. Рәсемнән күренгәнчә, түшәмәнең ян ягыннан аның уртасы арасында урнашкан арка реакцияләренәң максималь кыйммәтләре, түшәмәнең уртасы юнәлешендә үсә бара һәм корылманың уртасында урнашкан арка реакциясе максималь зурлыкка ия ($i = 5$).

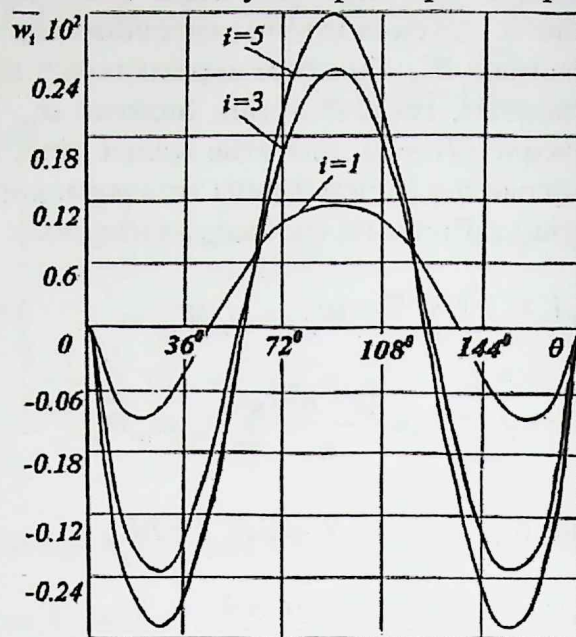
3нче рәсемдә 1нче, 2нче һәм 5нче ныгыту аркаларының бөгелеше $\bar{w}_i$ ның θ буенча үзгәрүе бирелгән. Алардан күренгәнчә, арка нокталарының нормаль күчешләре $\bar{w}_i$ нең максималь кыйммәтләре түшәмәнең уртасы юнәлешендә үсә бара.

4 нче рәсемдә түшәмә бөгелеше $\bar{w}$ -ның $\theta = 63^\circ$ һәм $\theta = 81^\circ$ өчен $\bar{x}$ буенча үзгәрүе күрсәтелгән. Рәсемнән күренгәнчә, түшәмәнең бөгелеше ныгытучы аркалар белән тоташкан ($l'_i \leq x \leq l''_i$, $0 \leq \theta \leq \pi$, $i = \overline{1,9}$) өлкәләрдә кискен рәвештә үзгәрә. Бу кискен үзгәрешләр аркалар түшәмәнең кайсы жирендә урнашуына

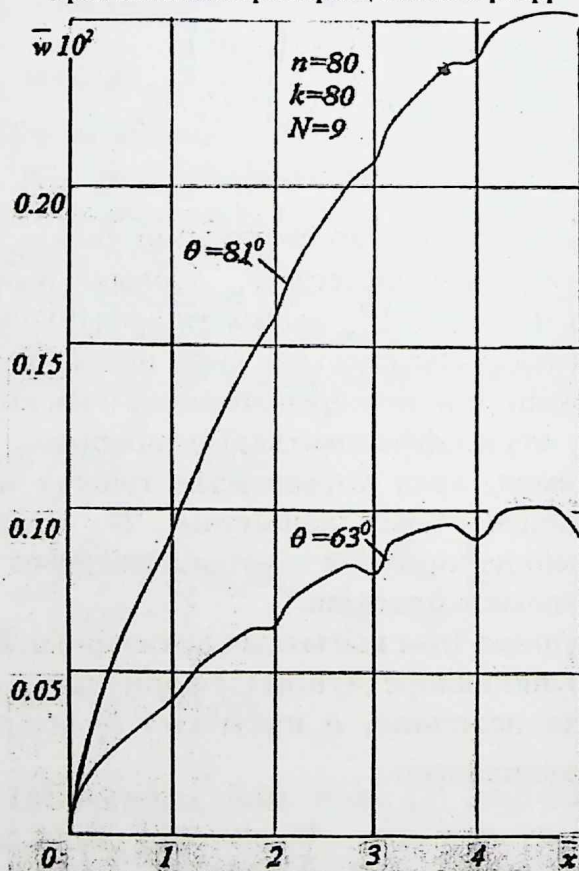
ЧЫГАНАКЛАР

1. Камалов А.З. К расчету элементов арочных конструкций // Математические методы и модели в прикладных задачах науки и техники. Тр. междунар. конф. "Континуальные алгебраические логики, исчисления и нейроинформатика в науке, технике и экономике", т.5. – Ульяновск, 2003. – С. 54-56.
2. Камалов А.З. Аркалы корылмага жил тәэсирен хисаплау // Фән һәм тел, 2002, № 2 (13). – 54-57 б.
3. Ильгамов М.А., Камалов А.З. Колебания цилиндрической оболочки конечной длины в акустической среде // Исследования по теории пластин и оболочек, сб. IV. – Казань: Изд-во КГУ, 1966. – с. 367-376.

һәм θ почмагына бәйле. Жил басымы тәэсирендә булган аркалы корылмалар өчен түшәмә бөгелешенәң ныгытучы аркалар тәэсирендәге

3 рәс. Ныгыткыч аркаларның бөгелеше үзгәрүе

4 рәс. Түшәмә бөгелеше үзгәрүе

$0 \leq \theta \leq 70^\circ$ өлкәсендә шактый кискен үзгәреш күзәтелә.

ХИМИЯДӘ ТАРИХИ ВАКЫЙГАЛАР ҺӘМ АЧЫШЛАР*

Галим Хисамиев, Альберт Нарбеков, Рәшит Шакиржанов

1843 ел

Л.Гмелин, табигый төркемнәр турындагы карашларга таянып, элементларның система-сын тәкъдим итә.

Й.Берцелиус кызыл һәм ак фосфорның аллотропик төрләр булуын күрсәтә.

Ш.Жерар органик кушылмаларның “гомологик рәте” турында карашлар булдыра, анилин һәм ацетилхлоридтан ацетанилид синтезлый, салицил кислотасыннан “гидроксидлы бензол” таба һәм аңа “фенол” атамасын бирә; суның, калий оксидының, хлоридының, сульфатының, сульфат, нитрат һәм серкә кислоталарының формулаларын билгели.

Немец химик-органигы *Адольф Вильгельм Герман Кольбе* (1818-84) гади матдәләрдән дүртхлорлы углерод (CCl_4) синтезлый.

1844 ел

Г. Розе колумбит минералында үзлекләре белән танталга охшаган химик элемент барлыгын ача һәм аны ниобий дип атый.

Ф.Вёлер афьюн алкалоидын тикшеренә, хиноннан гидрохинон таба.

Н.Н.Зинин Казанда ароматик кушылмаларны кайтарып, фенилдиамин, дезоксибензоин синтезлый.

К.К. Клаус

Ш.Жерар “Органик химия буенча язмалар” дигән 2 томлык хезмәтендә органик кушылмалар классификациясен тәкъдим итә.

1845 ел

К.Фрезениус микъдар анализы буенча кул-

*Ахыры. Башы журналның 2003 елгы 4, 2004 елгы 1-4 саннарында басылды.

Россия химик-неорганигы, фармация докторы, Казандагы аптека хужасы, Казан университеты профессоры *Карл Эрнст Клаус* (1796-1864) агалтынсыман металлларны аеру ысулларын тәкъдим итә, яңа химик элемент ача һәм аңа латинча “Россия” (рутений) дигән исем бирә.

ланма яза, ул күп кенә телләргә тәржемә ителә, классик хезмәт итеп санала.

1846 ел

Ю.Либих тирозин дигән аминокислотаны ача, азык-төлекне майларга, углеводларга һәм аксымнарга бүлеп карарга тәкъдим итә; май һәм углеводларның организм өчен “ягулык” ролен уйнавын билгели.

1847 ел

Ф.Вёлер амигдалинан миндаль кислота-сын таба.

Г.Гельмгольц энергия саклану законына төгәл билгеләмә бирә һәм аны математик як-тан нигезли, аның канунилыгын күрсәтә.

Рус химигы *Алексей Иванович Ходнев* (1818-83) биохимиядән “Физиологик химия курсы” дигән беренче дәреслек бастыра, койкасыман үсемлек матдәләрен (пектиннар) һәм аларның организм яшәешенә тәэсирен тикшерә.

1848 ел

Француз химигы һәм микробиологы *Луи Пастер* (1822-95) виноград кислотасы миса-лында “молекуляр һәм кристаллик дисиммет-рия” күренешен ача.

1849 ел

Ш.Вюрц цианур кислотасын, изоциан эфирларын таба, алкиламиннарны ача, этила-мин һәм метиламин синтезлый.

Г.И.Гесс Россиядә беренче тапкыр химик элементларның систематикасын тәкъдим итә.

А.Кольбе карбон кислоталарының селтеле металлы тозларының судагы эремәләре электро-лизын үткәреп, туендырылган углеводородлар табу ысулын (Кольбе реакциясен) ача.

1850 ел

Немец физигы һәм химигы *Людвиг Ферди-нанд Вильгельми* (1812-64) когезия күренешен, химик процесслар тизлеген, кислоталар тәэси-рендә камыш шикәрненең инверсиясен (тарка-луын) өйрәнә, шушы реакция тизлегенә мате-матик тасвирламасын бирә.

А.В.Гофман органик металллар рәвешендә дүрталкиллы аммоний нигезләрен ($\text{N}(\text{C}_2\text{H}_5)_4$) ача, галогеналкилларга аммиак белән тәэсир итеп, беренчел, икенчел өченчел алифатик аминнар синтезлау ысулын (Гофман реакция-сен) тәкъдим итә.

Т. Уэй һәм *Г. Томпсон* табигый балчыкларның ионалмашу үзлекләрен тасвирлыйлар.

Инглиз химик-органигы (кечкенәдән кулсыз һәм бер күзсез калган) *Александр Уильям Уильямсон* (1824-1904) химик тигезләнеше тәэсир итешүче матдәләр арасында өзлексез атомнар алмашу халәте дип аңлата, гади эфирларның ике спирт молекуласынан ясалуды күрсәтә һәм алкогольлар белән фенолларга галоидлы алкиллар белән тәэсир итеп аларны табу ысулын булдыра. Шушы ысул буенча беренче тапкыр катнаш эфирлар таба һәм моның

белән химик реакцияләрдә радикалларның үзгәрмәвен раслый.

Л. Пастер виноград кислотасын уңга һәм сулга борулчан изомер кислоталарга аера.

Г. Фелинг моносакхаридларны билгеләү өчен реактив тәкъдим итә; икмәк пешерү процессын тикшерә.

Луи Пастер

К. Шварц фэнгә “күләм анализы” төшенчәсен кертә.

1851 ел

А. Уильямсон фэнгә “химия динамикасы” (соңрак “химик динамика”) төшенчәсен кертә, аны реакция барышы белән бәйли, катнаш эфирлар синтезлый.

Италия химигы һәм табибы *Станислао Канниццаро* (1826-1910), француз химигы *Ф. С. Клоэз* белән берлектә, цианамид хәзерли һәм аның термик полимерлашуын тикшеренә, цианамидка су кушып, карбамид таба.

Ч. Бертаньини биохимик реакцияләргә өйрәнү өчен “химик тамга” принцибын тәкъдим итә.

Француз химигы һәм жәмәгать эшлеклесе (мәгариф һәм чит илләр министры), органик синтезга нигез салучыларның берсе *Пьер Эжен Марселен Бертло* (1827-1907) кислородлы органик матдәләргә таркатып (пиролиз юлы белән) бензол, фенол һәм нафталин таба.

Т. Андерсон сөяк маеннан пиридин аерып ала.

Рус физик-химигы, Казан университеты

шәкерте, физик-химиягә нигез салучыларның берсе *Николай Николаевич Бекетов* (1827-1911), *Н. Н. Зинин* белән бергә органик кушылмаларны өйрәнә, бензурейд һәм ацетурейд синтезлый.

Италия химигы *Чезаре* (1827-57) организмда кайбер органик кислоталарның (мәсәлән, бензой кислотасының) әверелешләрне өйрәнә, организмга нитробензой кислотасын керткәндә сидектә нитрогиппур кислотасы булуын күзәтә, аның бензой кислотасынан ясалуды күрсәтә, ягъни биохимик реакцияләргә өйрәнүдә химик “тамгалау” принцибын беренче булып куллана.

1852 ел

Н. Н. Зинин калий роданиды һәм аллилиоид нигезендә “очучан хәрдәл мае” – изотиоцианат кислотасының аллил эфирын синтезлый.

Немец химигы һәм фармацевты, фәлсәфә докторы *Карл Фридрих Мор* (1806-79) титрны билгеләү максатында стандарт эремәләр хәзерләү өчен аммоний һәм тимер (II) сульфатлары катнашмасын (Мор тозын), кузгалак кислотасын кулланырга тәкъдим итә.

Э. Франкленд фэнгә “кушу көче” (соңрак валентлык дип атала), “металлорганик кушылма” төшенчәләрен кертә.

А. Уильямсон фэнгә “нигезлек” төшенчәсен кертә, аның ярдәмендә бер- һәм икенигезле радикалларны тасвирлый.

Дания термохимигы, Дания корольлегенең фәннәр жәмгыяте әгъзасы *Ханс Петер Юрген Юлиус Томсен* (1826-1909) химик реакцияләргә барышын термохимик яктан тикшерә.

1853 ел

Немец физигы һәм электрохимигы *Йоганн Вильгельм Гитторф* (1824-1914) электролитлар эремәләренә электр үткөрү механизмын өйрәнә башлый, электрохимия фәннә “күчерү саны” төшенчәсен кертә, ионнарның чагыштырма тизлеген үлчәү ысулын булдыра.

Г. Гельмгольц эремәдәге металлларның аермалык чиген тасвирлау өчен “икеләтә электр катлавы” төшенчәсен тәкъдим итә.

Ю. Томсен химик реакция вакытында аерылып чыккан жылылык микъдарының химик көч (энергия) чамасы булу мөмкинлеген турында фикер әйтә.

К. Мор титриметрия ысулын камилләштерә, соңрак аның исеме белән аталган бюретка, кыскач, үлчәү уйлап таба.

С.Капиццаро атом һәм молекуляр тәғлимат реформасына китергән төп химик төшенчәләрен системасын тәкдим итә.

Г.В.Струве рус телендә беренче тапкыр микъдар анализы буенча исәпләүләр таблица-сын бастыра, суд-медицина тикшеренүләрендә мышьякны аныклау, сөрмә составында мышьяк эзләрен ачыклау максатында реактив сыйфатында аммоний молибденатын куллана.

1854 ел

Рус галимә, энциклопедист *Дмитрий Иванович Менделеев* (1834-1907) изоморфизм күренешләрен өйрөнөп, аның матдә төзелеше турындагы тәғлиматтагы урынын күрсәтә, “чагыштырма күләм” төшенчәсенә төгәл билгеләмә бирә.

Д.И. Менделеев

Н.Н.Зинин, артиллерия генерал-лейтенанты *Василий Фомич Петрушевский* белән кара дарыны нитроглицерин белән туендыру ысулын эшлиләр.

Т.Грэм электроосмос күренешен тасвирлый.

Немец химик-органигы *Фридрих Август Кекуле* (1829-96) тиосеркә кислотасын синтезлый.

Немец физигы, химик-органигы, фәлсәфә докторы *Лотар Юлиус Мейер* (1830-1895) кан составындагы газларны, углеводородларның физик үзлекләрен тикшеренә.

1855 ел

Ш.А.Вюрц алкилгалогенидларга металл натрий белән тәсир итеп, парафин углеводородлар (алканнар) табу ысулын (Вюрц реакциясен) булдыра.

М.Бертло кырмыска кислотасының тулы синтезын үткәрә.

Бертуган Александр, Василий һәм *Иван Крестовниковлар* Казанда стеарин һәм сабын кайнату, глицерин һәм химия заводын төзиләр.

1856 ел

Химик *Я.Натансон* кызыл анилин таба.

Ш.А.Вюрц этилениодидтан һәм көмеш ацетатыннан – этиленгликоль, пропиленгликольдән сөт кислотасын синтезлый.

А.Сент-Клер Девиль $AlCl_3$ һәм $NaCl$ эре-

телмәсе электролизын үткәрәп, алюминий таба.

Ч.Бертаньини

бензальдегидны ацетилхлорид белән жылытып дарчин кислотасын синтезлый.

М.Бертло фэнгә “молекуляр рефракция” төшенчәсен кертә, матдәнең яктылык сындыру үзлегә белән аның составы арасындагы бәйлелекне өйрәнә.

Марселен Бертло

Инглиз химик-органигы һәм сәнәгатьчесе *Уильям Генри Перкин* (1838-1907) анилин белән калий дихроматын тәсир итештергәндә хасил булган утырымнан жете кызыл буягыч матдә – мовеин (беренче синтетик буягыч) аерып ала.

1857 ел

А.Сент-Клер Девиль термик диссоциация күренешен ача, суның, хлороформның, углевод диоксидының һәм башка кушылмаларның югары температурада таркалуын күрсәтә.

А.Кекуле “нигезлек” (валентлык) турындагы фундаменталь карашларны киңәйтә, валентлыкны атом ия булырдай тулы сан итеп күз алдына китерергә тәкдим итә, күкерт һәм кислородны “икенигезле” (икевалентлы) дип күрсәтә; барлык элементларны бер-, ике- һәм өчнигезле элементларга бүлә, углеводны дүртнигезле дип карый.

Р.Бунзен газлар анализының теоретик нигезләрен булдыра, газ яндыргычын уйлап таба.

М.Бертло пропан синтезлый.

У.Одлинг химик элементлар системасы өстендә эш алып бара, берничә таблица төзи.

Рус химик-органигы *Леон Николаевич Шшиков* (1830-1909) кара дарылар януың теориясен булдыра, шартлаучан кислота һәм аның тозларын өйрәнә.

1858 ел

А.В.Гофман кызыл анилин (фуксин) синтезлый.

С.Капиццаро, Авогадро, Дж.Дальтон, Ш.Жерар, О.Лоран тәғлиматларын анализлап, водородның атом массасы 1 дип кабул ителгән атом массалары шкаласын куллануны нигезли; күп кенә элементларның (күбесенчә металллар-

ның) атом массаларын билгели һәм нигезли. Авогадро законына таянып, атом, молекула, эквивалент төшенчәләренә аңлатма бирә.

Г.Кирхгоф, Р.Бунзен белән берлектә, спектраль анализ ысулларын булдыралар.

А.Кекуле углеродның дүртвалентлы булуын нигезли, тундырылган углеводородларның гомологик рәтен тасвирлау өчен C_nH_{2n+2} формуласын, катализның гомуми механизмын тәкъдим итә.

Шотланд химигы, *Ш.А.Вюрц* хезмәттәше *Арчибалд Скотт Купер* (1831-92) “Яңа химик теория” мәкаләсендә органик кушылмаларда углерод-углерод бәйләнешләре булуы турындагы принципларны тасвирлый. Аның нигезләре *А.М.Бутлеровның* химик төзелеш теориясенә якын тора.

Рус физик-химигы *Дмитрий Иванович Абашев* (1829-80) сыек халәтләренә, сыеклыкларның үзара эрүчәнлегенә өйрәнә, эремәләрен состав өлешләре даими булмаган молекулалар кушылмалар дип карый.

Рус химигы, Казан университеты профессоры якташыбыз *Александр Михайлович Бутлеров* (1828-86) Казан университетында метилениодид һәм аның кушылмаларын синтезлауның яңа ысулын ача, метилен диациетатын синтезлый.

1859 ел

С.Канниццаро атом-молекуляр теориясенә төп нигезләргә өстендә эшли.

Х.Шифф тамчылы анализ ысулын тасвирлый.

М.Бертло пиролиз юлы белән ацетилен таба.

Станислао Канниццаро

А.М.Бутлеров метилен диациетатының селтеле гидролизын үткәреп, полиформальдегид таба.

Э.Верген фуксин табу ысулын тәкъдим итә.

1860 ел

Норвегия физик-химигы һәм математигы *Като Максимилиан Гульдберг* (1836-1902) химик кинетика һәм термодинамика өлкәсендә эзләнүләр белән шөгыльләнәп, эретмәләренә, май кислоталары һәм аларның тозлары катнаш-

маларының эретелү температурасының һәм тыгызлыгының составка бәйлелеген ачыклай.

Инглиз физигы *Джесмс Клерк Максвелл* (1831-79) тизлекләр буенча газ молекулаларының таралу законы ача.

Ж.Стас күп кенә элементларның атом массаларын билгеләү нәтижәләрен бастырып чыгара.

Ж.Планте кургаш аккумулятор уйлап таба.

А.Кекуле фэнгә “ароматик кушылма” төшенчәсен кертә.

Карлсруэ шәһәрндә химикларның беренче халыкара конгрессы уза. Анда атом-молекуляр тәгълиматның фундаменталь мәсьәләләре карала. *С.Канниццаро* күп кенә галимнәрне атом-молекула тәгълиматы ягына күчәргә үгетли.

1861 ел

Рус химик-органигы, хирург һәм композитор *Александр Порфирьевич Бородин* (1833-87) бромлы май кислоталарын табу ысулын булдыра.

Рус химик-технологы *Конон Иванович Лисенко* (1836-1903), немец химик-органигы, фәлсәфә докторы, фармацевт *Рихард Август Карл Эмиль Эрленмейер* (1825-1909) белән берлектә, меркаптаннарны сульфат кислотасы белән оксидлаштырганда дисульфидлар ясалы реакциясен, нитробромбензолның өченче изомерын ача, ташкүмерләргә тикшеренә, Россия һәм Америка нефтьләренә аермалыгын күрсәтә, лампаларда керосин януын өйрәнә.

А.М.Бутлеров полиформальдегидтан беренче тапкыр гексаметилентетрамин (уротропин) һәм шикәрсыман матдә “метиленидан” синтезлый; “матдәләренә химик төзелеш теориясе”н тәкъдим итә, молекулада атомнарның үзара йогынтысын нигезли.

А.М. Бутлеров

Т.Грэм коллоид химиягә нигез сала.

А.Фрейн кетоннар табуның гомуми ысулын булдыра.

Австрия физигы һәм химигы *Йоган Йозеф Лошмидт* (1821-95) “Органик кушылмалар-

ның конституцион формулалары” китабында 368 кушылма төзелешенен график формулаларын тәкъдим итә. Аларда элементлар төрле түгәрәкләр рәвешендә сурәтләнә.

Д.И. Менделеев Россиядә беренче “Органик химия” дәреслеген яза.

Ш.Фридель беренче тапкыр сәт кислотасын синтезлый.

1862 ел

Р.Бунзен һәм *Г.Роско*, фотохимик реакция чыгышы белән йотылган яктылык энергиясе арасындагы бәйләлекне чагылдырган фотохимия (Бунзен-Роско) законына билгеләмә бирәләр.

М.Бертло катлаулы эфирлар ясалу һәм таркалу реакцияләренен кинетик закончалыкларын өйрәнә, водород атмосферасында вольт дугасын кулланып, гади матдәләрдән – ацетилен, су һәм углевод диоксидынан кырымска кислотасын синтезлый. Ул *Л.Пеан сен Жиль* белән берлектә, этерификация – сабынлау реакциясе мисалында кайтма реакциянен тизлеген аналитик яктан тасвирлый.

Э.Эрленмейер этилендә – икеләтә, ә ацетилендә өчләтә углевод-углевод бәйләнеше булуы турында фикер әйтә.

Э.Франкленд бор һәм литийның органик кушылмаларын синтезлый.

Немец химик-органигы *Карл Шорлеммер* (1834-92) гексан һәм гептан таба, чикле углеводородларны органик кушылмаларның башка класс вәкилләренен нигезе итеп карарга тәкъдим итә.

Ш.Фридель беренче тапкыр икенчел спирт (пропанол) синтезлый.

А.М.Бутлеров кире изомеризация күренешен ачып, таутомерия турындагы карашларга нигез сала.

А.Кекуле органик кушылмаларны туюндырылган (“майлы”), туюндырылмаган (камфора һәм терпенага), ароматик кушылмаларга (бензол һәм аның кушылмалары) һәм нафталинга бүлә.

Август Кекуле

Инглиз химигы *Г.Уильямс* табигый каучукны корылай куып, изопрен ача.

Немец химигы *Вильгельм Клеменс Лоссен* (1838-1906) алколоидларны тикшеренеп, кока-

инның эмпирик формуласын тәкъдим итә.

1863 ел

Немец химик-органигы *Йоаннес Вислице-нус* (1835-1902) пропион кислотасыннан сәт кислотасын синтезлый.

К.М.Гульдберг һәм Норвегия физик-химигы, математик *Петер Ваага* (1833-1900) фэнгә “тәэсир итешүче массалар законы”н тәкъдим итәләр. Бу закон химик кинетиканың төп законы дип санала.

Ф.Райх, ассистенты *Т.Рихтер* белән берлектә, спектроскопия кулланып, цинк алдавычын тикшеренгәндә яңа химик элемент ачалар; ачык зәңгәр (индиго) төсендә булганга, аны индий дип атыйлар.

А.М.Бутлеров, химик төзелеш теориясенә таянып, органик кушылмаларның изомерия күренешен аңлата.

Америка химигы *Джеймс Мейсон Крафтс* (1839-1917), *Ш.Фридель* белән берлектә, кремнийорганик кушылмалар табалар, титан һәм кремнийның дүртвалентлы булуын ачыкыйлар.

Швед инженер-химигы, уйлап табучы һәм сәнәгатьче *Альфред Бернхард Нобель* (1833-96) сыек нитроглицерин детонациясе өчен “шартлагыч терекөмеш” тутырылган капсуль кулланырга тәкъдим итә.

И.Х.Поггендорф күп кенә галимнәреннән тормышы һәм хезмәтләре турында библиографик белешмә чыгара.

1864 ел

Л.Мейерның “Химиянең хәзерге чор теорияләре һәм аларның химик статика өчен әһәмияте” дигән китабы чыга. Анда ул, 28 химик элементтан торган, водород буенча валентлыкларына карап төзелгән система тәкъдим итә.

Лотар Мейер

Т.Грэм фэнгә “золь” һәм “гель” атамаларын кертә, коллоид химия турындагы карашларны киңәйтә.

Америка физигы һәм физик-химигы, фәлсәфә докторы, термодинамикага нигез салучыларның берсе *Джозайя Уиллард Гиббс* (1839-1903) электрохимик кайтару процессын металлларның микъдарын билгеләү өчен куллана.

А.М.Бутлеровның “Изомериянең кайбер оч-

раklarын аңлату алымнары турында” мәкаләсе басыла; күп кенә органик кушылмаларның, шул исәптән бутаннарның, пентан һәм төрле спиртларның изомерлары булуын фараз итә һәм аңлатып бирә; шушы теорияне тәҗрибәләр белән раслый, өченчел бутил спиртын синтезлый һәм аның төзелешен билгели. Ул, химик төзелеш теориясенә нигезләнгән, фән тарихында беренче саналган “Органик химияне тулай өйрәнүгә кереш” дигән кулланма яза.

А.Крум-Браун химик бәйләнешне сызык белән күрсәтергә тәкъдим итә.

Э.Эрленмейер углерод атомнары арасындагы икеләтә бәйләнеш барлыгын раслый.

М.Бертло эретеп ябыштырылган көпшәдә метанны жылытып нафталин таба.

Немец химик-органигы, фәлсәфә докторы, *Адольф Иоганн Фридрих Вильгельм фон Байер* (1835-1917) барбитур кислотасын ача һәм барбитуратлар таба.

Француз агрохимигы *Жан Батист Буссенго* (1802-87) матдәләрнең табигатьтәгә әйләнешен өйрәнә, кузаклылардан тыш, барлык үсемлекләрнең туфрактан азот үзләштерүен, ә клевер һәм люцерна кебек кузаклы культураларның туфракны азотка баетуын ачыклай.

1865 ел

Ш.Вюрцның “Теоретик химиянең кайбер сораулары буенча лекцияләр” китабы дөнья күрә.

Н.Н.Бекетов реакция юнәлешенең матдәләрнең агрегат хәленә һәм тышкы факторларга бәйле булуы турында теоретик нигезләр тәкъдим итә.

Америка химик-аналитигы *Джон Александер Рейна Ньюлендс* (1837-98) химик элементлар системасын тәкъдим итә. Аның буенча элементлар жидешәр итеп төркемнәргә бүленә, ә сизгенче элемент, үзлекләре буенча алдагы төркемнең беренче элементына охшаган була. Ул беренче булып, элементларның табигый рәтендә аларның үзлекләренең периодик рәвештә үзгәрүен күрсәтә.

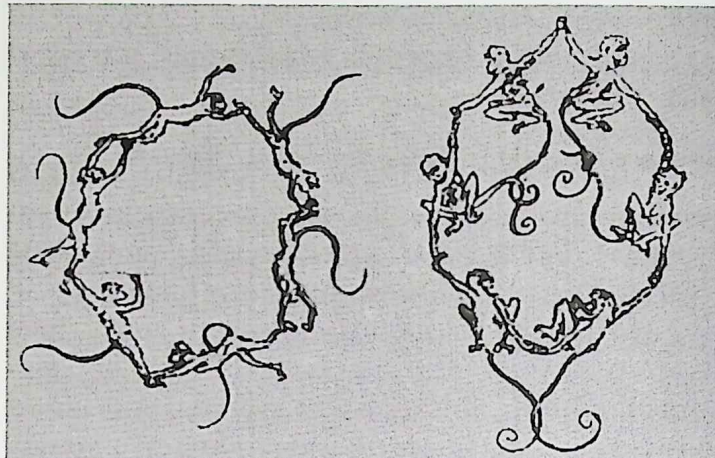
Л.Сорэ озон кислородның аллотропик төре булуын күрсәтә.

Д.И.Менделеев, су белән спиртның тәэсир итешүен тикшеренеп, матдә эрегәндә химик кушылма (гидрат, сольват) барлыкка килүе турында нәтиҗә ясый.

Рус химик-органигы, Казан университеты профессоры *Владимир Васильевич Марковников* (1837-1904) кайбер органик кушылмалар-

ның изомерларын санау ысулын тәкъдим итә.

А.Кекуле, *А.М.Бутлеровның* химик төзелеш теориясен ароматик кушылмаларга карата кулланып, бензолның циклик структур формуласын тәкъдим итә.

1866 ел

Швед химигы, фәлсәфә докторы *Кристиан Вильгельм Бломстранд* (1826-97), Дания химик-неорганигы *Софус Мадс Йергенсен* (1837-1914) белән беррәттән, комплекслы кушылмаларның чылбырсыман төзелеш теориясен булдыра.

А.М.Бутлеров тармакланган тезмәле беренче чикле углеводород – изобутан таба.

М.Бертло ацетиленны полимерлаштырып, бензол синтезлай.

Ф.Ф.Бейльштейн ароматик кушылмаларны хлорлау кагыйдәсен билгели. Аның буенча салкында хлор божрага, ә жылытканда ян чылбырга урнаша.

А.Кекуле эфир майлары составына кергән $C_{10}H_{16}$ гомуми формулалы углеводородлар өчен “терпеннар” атамасын куллана.

Э.Эрленмейер нафталинның структур формуласын билгели.

Рус химигы *Николай Александрович Мешуткин* (1842-1907) беренче тапкыр неорганик кушылмаларның төзелешен өйрәнүдә структур химия принципларын куллана.

1867 ел

Ж.Стас атом массалары шкаласын төзи; аның буенча кислородның атом массасы 16 дип кабул ителә.

М.Бертло стирол синтезлай.

К.Губер саф никотин кислотасын таба.

А.М.Бутлеров изобутилен таба, этиленсыман углеводородларның структурасын ачыклай, аларны полимерлаштыра.

1868 ел

Г.Уэйтс чикле углеводородларга карата

“парафиннар” дигән гомуми атама куллана.

Ж.Лекланше коры күмер-цинклы гальваник элемент төзи.

К.Гребе нафталинның структур формуласын тәкъдим итә.

У.Одлинг элементларны атом массалары арту тәртибендә урнаштырылган таблица тәкъдим итә. *Д.И.Менделеев*ның шушы таблицаны анализлавы мәгълүм.

Х.Шифф, 1830 елда *А.Дюма* тарафыннан тәкъдим ителгән алым буенча азотны аныклау өчен прибор уйлап таба.

1869 ел

Д.И.Менделеев атом массалары нигезендә элементларның таблицасын төзеп бетерә; 63 элементтан торган таблица “Химик элементлар системасы тәҗрибәсе” исемендә немец телендә жыела һәм бастыруга кул куела (берничә көннән соң ул рус һәм француз телләрендә басыла һәм кайбер галимнәргә жибәрелә).

Д.И.Менделеев “Элементларның атом массалары белән үзлекләре арасындагы бәйләлек” дигән мәкаләсен яза. Анда химик элементлар үзлекләренәң периодиклыгы турындагы карашлар гомумиләштерелә. 1869-71 елларда периодиклык турындагы тәгълиматның нигезләрен булдыра, периодик законга билгеләмә бирә, элементларның периодик системасының кыскартылган формасын тәкъдим итә.

ПЕРИОДИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ЭЛЕМЕНТОВ (МЕНДЕЛЕЕВ, 1871 г.)
(Диагональ Русскому химическому обществу 3(15) декабря 1870 г., опубликована в феврале 1871 г.)

Высшая окислительная степень Высшая окислительная способность	Группа I H ₂ O	Группа II H ₂ O	Группа III H ₂ O ₃	Группа IV H ₂ O ₄	Группа V H ₂ O ₅	Группа VI H ₂ O ₆	Группа VII H ₂ O ₇	Группа VIII H ₂ O ₈
Таблицы элементов	Li = 7	Be = 9,4	B = 11	C = 12	N = 14	O = 16	F = 19	
1-й период	1	2						
2-й период	3	4	5	6	7	8	9	10
3-й период	11	12	13	14	15	16	17	18
4-й период	19	20	21	22	23	24	25	26
5-й период	37	38	39	40	41	42	43	44

В.В.Марковников икеләтә бәйләнешләр буенча алмашыну, аеру, кушылу һәм изомерлашу реакцияләренәң юнелеше турында кагыйдә уйлап таба һәм аңа билгеләмә бирә.

К.Бломстранд комплекслы кушылмалар төзелешенәң тезмә теориясен тәкъдим итә.

И.Г.Борцов коллоид кисәкчәкләр төзелеше һәм табигате турындагы карашларны үстерә. Ул фэнгә “коллоид халәт” төшенчәсен кертә.

И.Вислиценус молекуладагы атомның

фәза биләп торыу турында фикер әйтә, фэнгә “геометрик изомерия” төшенчәсен кертә.

Рус химик-органигы, Казан университетын тәмамлаган *Александр Никифорович Попов* (1840-81) кетоннар оксидлашканда бәйләнеш өзәлу кагыйдәсен билгели.

Немец химик-органигы, химия тарихчысы *Альберт Ладенбург* (1842-1911) бензолның призматик формуласын тәкъдим итә, бензолдагы водород атомнарының тигезлеген, орто-, пара- һәм мета-функциональ төркемле бензол кушылмаларының структурасын ачыклай.

1870 ел

Рус химик-органигы, *А.М.Бутлеров* шәкертә, Казан университеты профессоры *А.В.Кольбе* һәм *Ш.А.Вюрцтан* белән алган *Александр Михайлович Зайцев* (1841-1910) нормаль төзелешле бутил спиртын таба.

Д.И.Менделеев кайбер элементларның (мәсәлән, уранның) атом массаларын үзгәртә, берничә элементның булуын фаразлый (алдан әйтә), аларны “экаалюминий (галлий)”, “экабор (скандий)”, “экасилиций (германий)” дип атый.

Л.Мейерның “Атом массалары функциясе буларак химик элементларның табигате” дигән мәкаләсе басылып чыга. Анда ул атом күләменәң атом массасына бәйләлеген чагылдырган график китерә.

1871 ел

Д.И.Менделеев “гади матдә” һәм “элемент” төшенчәләрен аера. Аның 1868 елда языла башлаган “Химия нигезләре” дигән фундаменталь хезмәтә басылып чыга.

А.Кекуле трифенилметан синтезлый, бензол молекуласын өч икеләтә бәйләнешле итеп сурәтли.

Рус химигы, Казан университеты профессоры *Флавиан Михайлович Флавицкий* (1848-1917) *А.М.Бутлеров* житәкчелегендә химик төзелеш теориясенә бәйле тикшеренүләр алып бара, амил спиртын таба, бератомлы чикле спиртларның изомерлар санын билгеләү алымын тәкъдим итә.

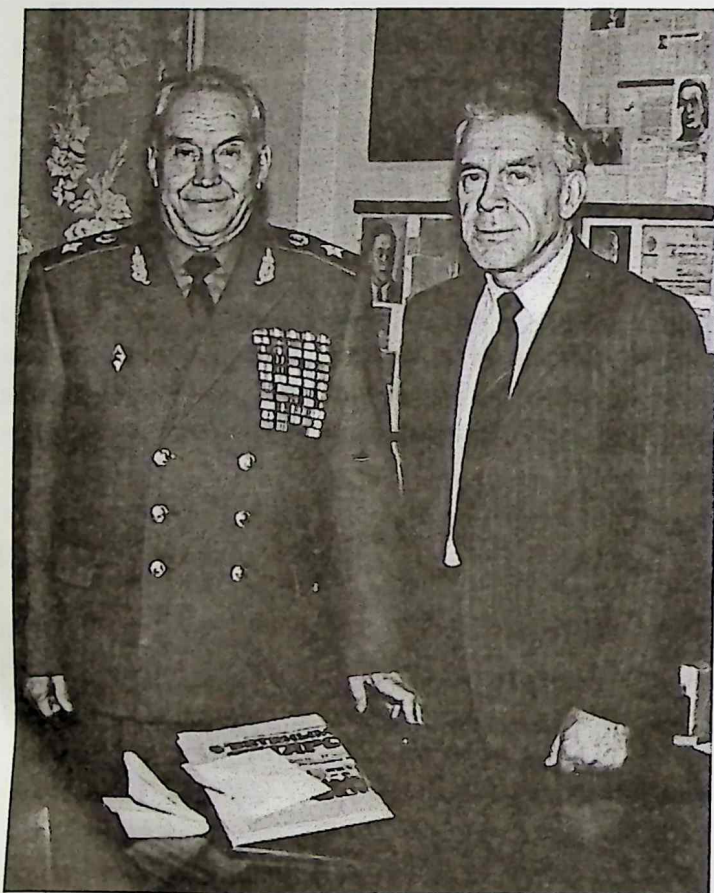
Шулай итеп, 19 йөзнен икенче яртысында, күп гасырлар буе барган эзләнүләр нәтижәсе буларак, элементларның периодик системасы һәм химик төзелеш теориясе барлыкка килә. Химия фәне һәм сәнәгәтә шуларга таянып яңа үсеш ала, кеше тормышы һәм эшчәнлегенәң бөтен өлкәләренә үтәп керә.

АРМИЯ ГЕНЕРАЛЫ МӘХМҮТ ГЭРЭЕВ: СУГЫШНЫҢ ЙӨЗЕ ҺЭРЧАК КЫРЫС, УСАЛ...

Данлы якташыбыз – армия генералы, хәрби фәннәр һәм тарих фәннәре докторы, профессор, Россиянең Табигать фәннәре академиясе академигы, Татарстан Фәннәр академиясе академигы, Россия Хәрби Фәннәр академиясе президенты, М.В.Фрунзе һәм Г.К.Жуков исемдәге премияләр лауреаты Мәхмүт Әхмәт улы Гәрәев Бөек эңиңүнең 60 еллыгын аеруча дулкынланып каршылый.

Ул сугышның башынан ахырына кадәр кулынан корал төшермәгән, авыр бәрелешләрдә һәрвакыт алгы сызыкта булган.

Мәхмүт Әхмәтович фронтта биш тапкыр авыр яралана, ике тапкыр контузия ала. Сугыштагы батырлыклары өчен 7 орден һәм 5 медаль белән бүләкләнә. Туган илебез азатлыгы өчен көрәште 1941 елның көзгә Мәскәү янында башлы һәм 1945 елда Ерак Көнчыгышта япон самурайларын эңиңү белән тәмамлый. Менә шуңа күрә ветеран безнең сорауларга эсаван бирергә – үзенең сугышчан юлын искә төшерергә һәм бүгенге вакыйгалар турында бергәләп уйланырга бик теләп риза булды.

– Мәхмүт Әхмәтович, хәзер Бөек Ватан сугышы нәтижәләре турында төрле фикерләр ишетергә мөмкин. Ул Советлар Союзы ягынан да агрессив характердагы, басып алу сугышы булды, диләр кайберәүләр. Халкыбыз бу зур газапларны, югалтуларны дүрт елдан артык вакытта юкка кичергән булып чыга түгелме соң?

– Бүгенге демагоглар ни генә дисәләр дә, Бөек Ватан сугышы халкыбыз хәтерендә авырлык, ирек өчен изге көрәш буларак сакланыр. Монда ике төрле фикер йөртәргә мөмкин түгел. Немец фашистлары 1941 елның 22 июнендә безнең жиребезгә мәкерле планнар белән, басып алучылар буларак килеп керделәр. Алар Туган

жиребезне колониягә әйләндерергә, халкыбызны чын мәгънәсендә коллыкка төшерергә теләделәр. Фашизмны тар-мар итеп, без элекке СССРдагы күп милләтле халыкны гына түгел, бөтен Европаны коллыктан саклап калдык.

– Үзегез сугышчан чыныгу алган беренче бәрелешне искә төшерсәгез иде. Ул хәтерегездәме?

– Сугыш башланганда мин Ташкент пехота училищесында укый идем. Безгә кыска срокта укуны тәмамларга, фронтка юл тотарга туры килде. Мин, 18 яшьлек лейтенант, Мәскәү янында авыр көрәшләр алып баручы 33нче армиянең 120нче укчы бригадасына эләктем. Килеп урнашуыма озак та үтмәде, бригада командиры полковник Альбеков (Казанда туып үскән) минем ротага дошман кулындагы Ваграново авылын азат итү бурычын куйды. Менә шунда инде хәрби училищеда теоретик белемне практикада сынап карарга мөмкинлек чыкты. Бик авыр бәрелеш иде бу. Без дошманның куәтле уты астында хәрәкәт иттек. Үлем-китемнәр һәм яраланучылар шактый булды. Радиостанция жимерелү сәбәпле, артиллеристлар белән элемтәгә керү һәм алардан ярдәм сорау да мөмкин түгел иде. Барысы үзегезнең каһарманлыкка кайтып калды. Ваграново авылын икенче көнне азат иттек һәм бригада командирыннан рәхмәт алдык. Минем өчен беренче сугышчан чыныгу булды бу. Ул көннәрдәге кичерешләрне һич оныта алмамдыр.

– Бөек Ватан сугышы елларында үзегез узган авыр юлларны кыскача гына санап чыксагыз иде.

– Дошманны Мәскәү янында тар-мар иткәннән соң, мин Вязьма, Гжатск, Витебск өчен канкоюлы бәрелешләрдә катнаштым. Белоруссия, Литва һәм Польшаны азат итештем, сугышны Көнчыгыш Пруссиядә тәмамладым. Сугышка кергәндә рота командиры идем, 1945

елның жиңүле май аен 5нче армиянең оператив бүлегендө майор дәрәжәсендө каршыладым.

– *Фашистик Германиянең капитуляциягә кул куюы турындагы хәбәрне кайда ишеттегез? Бу чиксез шатлыклы көнне ничек хәтерлисез?*

– Шундый вакыйганы онытырга мөмкинме соң! Апрель аенда фашистларның Көнчыгыш Пруссиядәгә төп терәген – Кенигсберг шәһәр-крепостен алганнан соң, 5нче армияне Япониягә каршы сугышка Ерак Көнчыгышка озаттылар. Безнең гаскәрләр төялгән эшелон 9 май иртәсендә Свердловск шәһәрендә тукталган иде. Менә шунда радиодан сугышның төмамлануы, капитуляция турында ишеттек. Шатлыкларның иге-чиге булмады: кочаклашу-үбешүләр, бие-жырлар, шул хөрмәткә рюмка күтөрүләр... Әмма без Свердловскта озак була алмадык – Ерак Көнчыгышка таба кузгалдык. Алда япон самурайларына каршы авыр сугыш көтә иде. Шулай да аның жиңү белән төмамланасына ышанычыбыз зур булды. Фашистлар Германиясенә каршы көрәшләрдә тупланган төжрибәгә ышандык без.

– *Бөек Жиңүгә ирешүдә милләтләр дуслыгы үзен ничек сиздерде? Сөз татар сугышчыларының фронттагы каһарманлыгы турында ни әйтә аласыз?*

– Фронтта һәр подразделениедә төрле милләт вәкилләре булды. Аларны рус, татар, еврей... дип аерым карау юк иде. Һәркемгә сугыш үзен ничек тотышына карап бөя бирде. Ә инде татар егетләренә килсәк, алар фронтта арысландай сугыштылар. 200дән артык татар егет һәм кызының Советлар Союзы Герое исеменә лаек булуы шул турыда сөйли бит! Дан орденының тулы кавалеры, Александр Матросов батырлыгын кабатлаучылар күпме әле! Татар халкы Бөек Жиңүгә фронтта да, тылда да үзен зур өлешен кертте. Сугыш авырлыкларын солдатлар белән бергә кичергән Якуб Чанышев, Гани Сафиуллин, Зәки Кутлин, Фатыйх Булатов һәм башка данлы генералларыбыз турында да бүген жылы итеп искә аласы килә.

– *Мәхмүт Әхмәтович, сугыш чоры гел атыш һәм һөҗүмнәрдән генә тормаган бит. Әлеге елларда фронт вакыйгаларынан тыш хәтерегездә калган хәтирәләр дә бардыр...*

– 1942 елда икенче тапкыр каты яралангач, шактый гына госпитальдә яттым. Аннан дөваланып чыккач, миңа ике атнадан артык ял бирделәр. Менә шунда, әлеге мөмкинлектән файдаланып, Казанга кайтырга булдым. Якын туганыбыз Фатыйма апа белән Гаяз жизниләргә кайтып төштем мин. Бу Татарстан башкаласын беренче күрүем иде. Чын-чынлап туган телдә сөйләшүне дә бик сагындым. Ул көннәрдә сал-

кынлык 35-40 градуска житте. Ә мин, шуңа карамастан, һаман шәһәр урамнарында булдым. Казан белән таныштым, татарча спектакльләр карадым, музейларның берсен дә калдырмадым.

Бер вакыйга хәтердә бик уелып калган. Азык-төлек кибетендә ике хатын-кызының каты итеп әйткөләшүе, ачуланышуы иде бу. Икмәккә талоннарын кайдадыр югалткан икән болар. Шуннан соң узара ызгыша башлаганнар, якага ябышканнар. Миңа, туган телдә булгач, аларның ызгышуы да кызык иде. Бик игътибар белән тыңлап, кибеттә күзәтеп торам боларны. Менә берзаман әлеге хатын-кызлар үзләренә яш кенә бер офицер карап торганны күрәп алдылар бит! “Нәрсә күзенең тасрайттың?” – дип мине ачуланырга тотындылар. “Гафу итегез. Мин госпитальдән генә чыктым. Күптән туган телдә сөйләшкәнне ишеткәнем юк иде”, – дигәч кенә тынычландылар мекенкәйләр. Шуннан соң дуслашып, бер-берсен гафу итешеп, кибеттән чыгып киттеләр.

– *Безнең татар язучылары, сәнгать эшлекләре фронтларда еш булдылар. Алар белән очрашырга туры килмәдеме?*

– Кызганычка каршы, сугыш елларында андый очрашулар сирәк булды. Шулай да рус язучысы Константин Симонов һәм татар язучысы Габдрахман Әпсәләмов белән очрашу бөхетте тиде. Габдрахман Сафиевич белән без сугыштан соң да шактый аралаштык. Ул 120нче укчы гвардия дивизиясенә (Минск тирәсенә) минем янга берничә тапкыр килде. Мин әлеге хәрби берләшмәдә штаб начальнигы идем. Язучы казармада яшәде, солдатларның көндәлек хәрби тормышын өйрәнде. “Фашизмны тар-мар иткән куәтле Кораллы Көчләребез турында яңа әсәр язарга жыенам”, – ди иде Габдрахман Сафиевич. Без аның белән еш очраша, күп нәрсәләр турында сөйләшә идек. Мин аның күпсанлы роман-повестыларын кат-кат укып чыктым.

– *Мәхмүт Әхмәтович, сугыш әле 1945 елдан соң да Сезнең очен төмамланмады, дип беләбез...*

– Әйе, шулай. Милитаристик Японияне жиңгәннән һәм совет гаскәрләрен Маньчжуриядән чыгарганнан соң, безне – бер төркем офицерларны Кытайда һәм Төньяк Кореяда калдырдылар. Без башта япон хәрби әсирләрен СССР территориясенә озату, Квантун армиясеннән калган коралны, топографик карталарны Кытай халык-азатлык армиясенә тапшыру белән шөгыльләндек. Үзебезгә Гоминдан власте органнары белән күбрәк аралашырга, ә Кытай Коммунист-

лар партиясе вәкилләренә бик ачылып бетмәскә дигән әмер бирелүен әйтим. 1946 елда Пхеньянда булганда ул чакта әле яшә Ким Ир Сен белән дә жанлы әңгәмә корырга туры килгән иде.

– Мисырда булуыгыз турында да әйтсәгез иде...

– 1970 елның көзәндә мин Мисырга килеп төшкәндә Израиль авиациясе Каһирәне, башка шәһәрләренә бик нык бомбага тотта иде. Мисыр президентының баш хәрби киңәшчесе штабы начальнигы буларак, миңа шәһәрне һава һөжүменнән саклауны оештыру бурычы йөкләнде. Шулай ук Сүәш каналын дошманның артилериясе ул көннәрдә даими рәвештә утка тотты. Анда суднолар хәрәкәтә тукталып, ил экономикасына зур зыян килде. Каналны да ничек булса да саклап калырга кирәк иде.

Әлегә бурычларны без гарәп дуслар белән бергәләп, намус белән үтәп чыктык. Мисыр авиациясе артилериясе кыска гына вакыт эчендә Израиль кораллы көчләренә отпор бирә алды. Моңы оештыруда ул чакта Хәрби Һава Көчләре баш штабы начальнигы (хәзер Мисыр Президенты) Хәсни Мөбәрәк зур тырышлык күрсәтте. Без аның белән бу авыр чорда иңгә-иң торып эшләдек, нык дуслашып калдык. Моннан тыш миңа шундый ук бурычлар белән Сириягә дә барырга туры килде...

– Әфганстанда да булдыгыз бит, Мәхмүт Әхмәтович. Хәзер инде бу хакта әңгәләп сөйләргә була...

– 1978 елгы Апрель революциясеннән соң бу илдә хәл бик катлаулы иде. Әфганстанның төньягында, безнең ил чикләре белән янәшәдә, АКШның куәтле хәрби базаларын, радар жайланмаларын төзүгә әзерлек башланды. Ул чактагы СССР житекчеләге, билгеле, моңа битараф кала алмады. Әфганстан белән ике арадагы мөнәсәбәтләренә яхшыртуда сәяси һәм дипломатик мөмкинлекләр шактый иде. Әмма алар файдаланылмады, ил территориясенә гаскәр кертү юлы сайлап алынды. 40нчы армия алдына конкрет хәрби бурычлар куелмавын да әйтим. Сүз Пакъстан һәм Иран ягынан агрессия очрагына әзер булып торы, Әфганстан Халык армиясенә хәрби хәрәкәтләр вакытында булышлык күрсәтү турында гына барды.

Миңа Әфганстанда 1989-90 елларда, совет гаскәрләре инде чыгарылгач, президент Нәжибулланың Баш хәрби киңәшчесе сыйфатында булырга туры киле. 1989 елның 7 февралендә мине кабул иткәндә президент: “Сез бирегә килергә ничек курыкмадыгыз? Элек совет гаскәрләренәң 100 мең кешелек төркемә һәм афган армиясе ярдәмә белән дә без көчкә-көчкә властыны саклап тор-

дык. Ә хәзер Сез берничә офицер белән генә килгәнсез. Безгә нәрсәгә, нинди булышлыкка өмет итәргә соң?” – дип бик борчылып сорап куйды...

Совет гаскәрләре илдән чыккач, Нәжибулла хөкүмәтә власть башында әле ике ел торды. Аның максатлары, омтылышы изге булды: илдә демократик ирекләренә киңәйтте, тормышны жайга салды, төрле сәяси көчләренә уртақ максатка берләштерде. Әмма безнең Тышкы эшләр министрлыгы аның һәр тырышлыгына аяқ чалды, ачыктан-ачык оппозициядәгә көчләр ягына күчте. Нәтижәдә илдә гражданныр сугышы тагын да көчәйде, каршылыктар куерды. Анда бүген дә миллиәтара кан кою дөвам итә. Шуны әйтим: сугышның йөзә һәрчак кырыс, усал, канлы...

– Чечнядагы хәлләргә карата да фикерегезне әйтсәгез икән. Андагы кан кою Әфганстан сугышына караганда да күбрәк булып чыкты бит...

– Чечня турында фикерләп бик күп булды. Инде үземнекен ачык итеп әйтәм: биредәгә килергә хәлне сәяси юл белән хәл итәргә кирәк иде. Әгәр Татарстан белән Россия арасындагы кебек шартнамәгә кул куелса, бөтен мәсьәлә күптән хәл ителер, үлем-китемнәр, хәрабәләр, кайгы-хәсрәтләр берсе дә булмас иде. Сәяси килешүгә ирешү өчен Россия житекчеләге ягынан берни эшләнмәде. Киресенчә, хәрби көч белән кыска гына вакыт эчендә мәсьәләне “хәл итәргә” карар кылды. Аның нәтижәләре аянычлы булды. Әлегә кан кою Россия Кораллы Көчләренәң абруен нык төшәрдә, аның күп яктан сәләтсез булуын күрсәтте.

– Мәхмүт Әхмәтович, Сез танылган хәрби теоретик буларак, һаман да дәрәсләкләр, Кораллы Көчләр өчен кулланмалар язудыгызны дөвам итәсез. Мемуарларга кайчан вакыт табарсыз икән? Сез күргәннәр һәркем өчен кызыклы булып иде...

– Көндәлек мөшәкәтә чабудан нык тарта. Шулай да китаплар бастырып чыгаргалыйм. Соңгы вакытта чыкканнарның берсе Бөек Ватан сугышы вакыйгалары турында булса, икенчесе теоретик характердагы китап. “Офицер язмалары” дип аталган мемуарлар да языла. Мин анда үзем күргәннәр турында гына сөйләргә уйламыйм. Бүгенгә көн турында фәлсәфи уйланулар да булачак.

– Әңгәмәгез өчен зур рәхмәт, Мәхмүт Әхмәтович. Сезгә, татар халкының данлы улына, сугыш ветеранына якташларыгыз исемнән нык сәләмәтлек, озын гомерләр телибез.

(Әңгәмәне РФның һәм ТРның атказанган мәдәният хезмәткәре Нурғали Булатов алып барды)

© Миңнеханов Ф. Г., 2005

ЧАЛ КАЛАНЫҢ ТӨЗҮЧЕ БЕЛГЕЧЛӘР МӘКТӘБЕ

(КАЗАН ДӘҮЛӘТ АРХИТЕКТУРА-ТӨЗЕЛЭШ УНИВЕРСИТЕТЫНА – 75 ЕЛ)

Фидаил Миңнеханов

ФИДАИЛ ГЫЙМРАН улы **МИҢНЕХАНОВ** – тарих фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының тарих һәм мәдәният белеме кафедрасы доценты. 50 хезмәт, шул исәптән Россия тарихы буенча татар телендә чыккан 3 уку кулланмасы авторы. Казанда төзүче инженерлар әзерләү тарихын язу өчен зур хезмәт куйган галим.

Минниханов Ф. Г. Строительная школа седого города.

В первой части статьи рассматривается история Промышленного училища, положившего начало строительному образованию в Казани.

2005 елда Россиянең төзүче инженерлар әзерләүче алдынгы югары уку йортына – Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетына 75 ел тула. Казанның меңбеллык юбилее көннәрендә аның төзүче белгечләр мәктәбенә шатлыклы вакыйга кичерүе очраклы хәл түгел. Чөнки республикабыз башкаласының мәһабәт биналарының, урамнарының, районнарының һәм бистәләренең тарихы төзүче инженерларның хезмәте белән бәйләнгән.

Төзүче инженер! Нинди олы мәгънә салынган бу сүзләргә. Югары белемле кеше генә түгел ул. Инженер – сәләтле, уйлап табучы кеше. Аңлатмалы сүзлектә шулай диелгән аның турында. Кыскасы, инженер – иҗатчы ул, яңалыкны тудыручы һәм тормышка ашыручы.

Үзенң 75 еллык тарихи үсешендә төзүче-инженерлар институты берничә этап үтте, исемнәрен алмаштырды, төрле министрлыкларга, тармакларга буйсынды, бүген ул үзенң юбилее университет дәрәжәсендә каршылый. Аның танылган һәм тотрыклы абруе, алдынгы һәм уңышлы эшләүче архитектура-төзелеш мәктәбе Татарстанда гына түгел, бөтен Россиядә билгеле.

Олы юлның башы

(Сәнәгать училищесыннан – институтка)

Архитектура-төзелеш университетының 75 еллык юбилее тагын бер күренекле вакыйга белән тәңгәл килә – 115 ел элек Казанда сәнәгать училищесы ачу турындагы галиҗәнәп указга кул куела. Безнең шәһәрдә, республикада, бөтен Идел-Урал төбәгендә төзелеш белеме бирү энә шул училищедан башланып китә. Моннан йөз еллар элек Казанда техникларны да, төзүче инженерларны да әзерләмәүләрен

бүген күз алдына китерүе дә кыен.

XIX гасырның икенче яртысында шәһәрдә һәм губернада сәнәгать һәм төзелеш бик тиз үсә, шул сәбәпле техник белгечләргә ихтыяж да арта. Шуңа күрә Сәнәгать училищесы ачылу күренекле вакыйгага әверелә. Дөрес, аңа кадәр түбән һөнәри уку йортлары төрле урыннарда, төрле сәбәпләр белән ачыла торган. Нигездә, алар шәхси иганәләр хисабына көн күргән. Аларда тегүчелек, итекчелек, китап төпләү кебек һөнәрләргә өйрәткәннәр. Әмма яңа шартларда шәхси иганәләр белән генә училищеларны тоту мөмкин булмаган. Һәм 1881 елның 17 апрелендә галиҗәнәп әмер нигезендә Россиядәге барлык техник уку йортлары Халык мәгарифе министрлыгы карамагына тапшырыла. Ө 1889 елда министрлыкның махсус комиссиясе Казанда ике дәрәжәдәге һөнәри әзерлек бирүче берләштерелгән сәнәгать училищесы ачарга карар кабул итә (урта химик һәм түбән техник, механик, төзүче белгечләр әзерләү). Документларның преамбуласында шушындый белгечлекләр әзерләү буенча Казанның нинди әһәмиятле урын алып торганы күрсәтелә. Анда мондый сүзләр бар: “Казанның табигый байлыклары күп булган урта Россия сәнәгать губерналары үзәгендә торучы, шулай ук төбәкнең Себернең икътисади тормышы белән бәйләнеше, аны техник һәм химия, механика һәм төзелеш белгечлекләре буенча мастерлар әзерләү өчен аеруча уңайлы урын итеп күрсәтә” [1,3-4].

1890 елның 14 июнендә император Александр III Россиянең алты төбәгендә төрле типтагы сәнәгать училищелары булдыру турында Указ кабул итә. Казандагы Берләштерелгән

(Соединенное) сәнәгать училищесы да шул исәпкә керә. Казанда профессиональ төзүчеләр әзерләү шушы көннән башлап санала да инде. Әмма училище үзе ачылганга кадәр жиде ел үтә һәм бик күп эшләр башкарыла.

Император Указыннан соң бер атна вакыт үткәч, Казан шәһәр думасы училище биналарын төзү өчен хәзерге Лесгафт һәм Волков урамнары тирәсендә өч мәйданның берсен сайларга тәкъдим итә. Әмма шул ук елның жәендә Казанга килгән Халык мәгарифе министрлыгы вәкиле И.А.Анопов күрсәтелгән урыннарны кире кага. Ахырда, Грузин (хәзерге К.Маркс) урамы очында, Родионовның затлы кызлар институты каршындагы урынны мәгъкул күрәләр.

Техник белем бирү тәҗрибәсен өйрәнү өчен чит илгә Санкт-Петербург техник институты профессоры Н.И.Тавилдаров, гражданлык инженеры Бернгард һәм училищениң булачак директоры, инженер-технолог Н.Г.Грузов жиһәрелә. Уку корпусының беренче нигез ташы 1896 елның 12 июнендә салына. Уку биналарын салу өчен бертуган В. һәм А. Персоннарның сәүдә йорты белән килешү төзелә. Төзелеш барышын күзәтү Казан уку округы архитекторы С.В.Бечко-Друзинга йөкләнә. Моның өчен аңа төзелеш бәясенә 2 проценты түләнә. Ә уку бинасын танылган архитектор Константин Олешкевич проектлый.

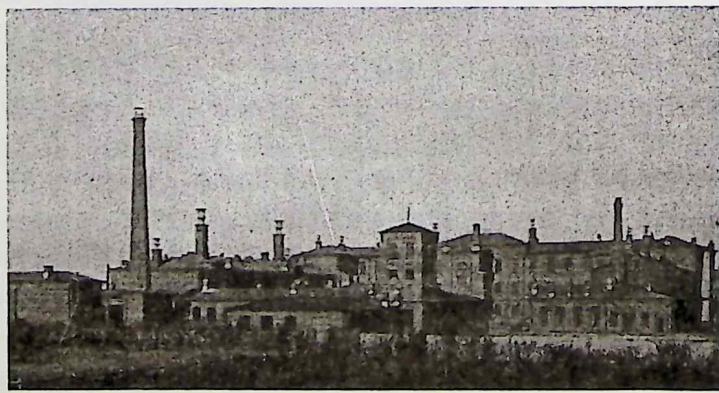
Берләштерелгән сәнәгать училищесы 1897 елның 10 сентябрәндә Казан реаль училищесының актлар залында “хакимият, уку ведомоствосы, земство, шәһәр идарәсе, хәрби һәм хокук ведомостволары вәкилләре, Император техник жәмгыятенә Казан бүлегә әгъзалары, укытучылар, укучылар һәм халык катнашында” [2,3] тантаналы рәвештә ачыла. Епископ Антоний һәм архимандрит Кирилл үткәргән тантаналы гыйбәдәттән соң Казан уку округы попечителе ярдәмчәсе Спешков һәм училище директоры, сарай даирәсе киңәшчәсе Н.Г.Грузов чыгыш

ясылар. Училищениң бурычлары һәм максатлары турында сөйләгәндә, аның беренче директоры ассызыклап болай ди: “Училище... Идел буе төбәгенә предприятие житәкчеләренә һәм төбәктәге зур тизлек белән үсеп килүче химия, механика сәнәгате һәм төзелеш эшчәнлегә өчен оста мастерларга ихтыяжы канәгатьләндерүне үзенә максаты итеп куя” [2,3-4].

Училище ачылган вакытта төп корпус өченче кат төрәзәләренә кадәр генә төзелгәнә күрә, дәрәсләр вакытлыча Болактагы реаль училищәдә башланып китә. Әмма, 1889 елның ноябрәндә үк, укулар училищениң үз биналарында алып барыла башлый. Алар өч зур корпустан – өч катлы уку, физика кабинетлары булган корпус һәм ике катлы лаборатория (әлеге ике бина махсус корылма ярдәмендә үзара тоташа) һәм ике катлы механика остаханәләреннән тора. Соңгысына тимерчелек һәм чыныктыру өчен төзелгән бер катлы бина да кушылып төзелә. Болардан тыш училище укытучылары һәм хезмәткәрләре өчен өч катлы торак йорт та сафка баса.

Сәнәгать училищесы чынлыкта күп профильле була һәм үзенә укучыларына бик күп төрләр белем бирә. Ул берүзе дүрт уку йортынан тора кебек (“берләштерелгән” исеме дә әнә шуннан, хәзерге заманда аларны факультетлар дип атарлар иде): бер урта химик-техник һәм өч түбән техник (химик-техник, механика-техник һәм төзелеш-техник) училищелары.

Кабул итү кагыйдәләрендә язылганча, “түбән, төзелеш техник училищесы төзү һәм инженерлык эшләре өчен төзүчеләр, белемле десятниклар әзерләү максатын күздә тотып, укучыларга төзелеш, мич чыгару, газ үткөрү, су үткөрү, юл эше һәм төзелеш материаллары сынау буенча мәгълүматлар бирә һәм белгечләр әзерли” [3,8]. Моннан тыш, хисапчылык, техник исәп-хисап һәм смета фәннәре укытылуын искә алсак, төзелеш-техник училищесында хәзерге университетның күпчелек

белгечләренә, аның эшчәнлегенә күп юнәлешләренә нигез салынганлыгын күрәбез.

Түбән төзелеш-техник училищесына шәһәр һәм өяз училищеларын тәмамлаган, 18 яшьтән узмаган егетләр кабул ителгән. Укырга кабул иткәндә аттестатларында яхшы билге булганнарга һәм шәһәр училищеларын тәмамлаучыларга өстенлекләр бирелгән. Ә билгеләре бер үк төрле булганнарга “вакансияләр житмәгән очракта, конкурентлык (конкурс – Ф.М.) имтиханы” билгеләнгән [4,5-8].

Эти-өниләр исемнән директорга язылган үтенечкә (гариза) түбәндәге документлар теркәлгән: яше турындагы таныклык, дворяннардан – нинди дәрәжәдәге дворян булуы турындагы таныклык; чиновник һәм рухани балаларына – ата-анасының хезмәт баскычы буенча үсеш исемлеге, ә башка катламнардан – нөкә шул катламга караганлыгы турында белешмә. Укырга керүчеләр шулай ук “сәламәт тән төзелеше һәм тән кимчелекләре булмавы” [4,7-10] турында медицина белешмәсе тапшырырга тиеш булалар. Моннан тыш абитуриентлардан “тәртипләре турында полиция белешмәсе [4,7-10], ә армия яшендәгеләрдән – чакыру участогына беркетелүләре турында белешмә” таләп ителгән.

Гариза биргәндә – Берләштерелгән училище составындагы барлык училищеларга да кабул итүләрен сорарга, әмма шул ук вакытта кайсына өстенлек бирүенә күрсәтергә рөхсәт ителгән. Моңысы “бер училищегә конкурс зур булган очракта, азрак конкурслы икенчесенә күчәргә мөмкинлек булсын өчен” [4,11] эшләнгән.

Училищегә кабул ителгәннән соң һәркем “билгеләнгән үрнәк буенча класс һәм эш өчен махсус форма алырга”, уку өчен акча түләргә, тулай торак булмаганлыктан, “училище инспекциясе күрсәткән фатирларның берсен сайларга” тиеш була. Укучының шәхси фатирда яшәве тулаем алганда аена 12-15 сумга төшкән.

Шунысы кызык, ата-аналар гариза язганда ук бланк-йөкләмә кәгазе тутырганнар, ягъни дирекция күрсәткән билгеле бер шартларны үтәүне үз өсләренә алганнар. Ул кагыйдәләр училищедә укучы тормышының барлык якларына да кагылган. Менә аларның кайберләре:

1. “...уку башланганчы ук улымны кабул ителгән форма киендерү; барлык уку әсбаплары белән тәэмин итү, уку өчен куелган бәяне вакытында түлү; аның тарафыннан казна милкенә зыян китерү яисә югалту очрагы булганда, ул бәяне кайтару бурычын үз өстемә алам”.

2. “...житәкчелекнең укучыларга кагылышлы барлык күрсәтмәләре аның тарафыннан төгәл үтәлсә өчен бөтен тырышлыгымны куячакмын, чөнки үтәлмәгән очракта баламның уку йортыннан куылачагын беләм”.

3. “... улым миндә, яисә туганнарымда яшәгән очракта, аның өстеннән тиешле күзәтү булачагына ышандырам”.

4. “...әгәр дә училище советы педагогик максатларда аны кышкы яисә жәйге каникулда практикага жибәрергә дип тапса... минем тарафтан каршылык булмаячак” һ.б. [4,23-24].

Училищегә укучылар ел саен 1 сентябрьгә кадәр кабул ителгән. Төркемнәрдә аларның саны 40 тан артмаса тиеш булган. Уку түләүле була – урта химия-технология училищесында елына 50 сум, түбән техник училищеларда 20 сум (соңрак 30 сум) түләткәннәр. Яхшы билгеләренә генә укыган һәм тәртипле укучыларга училищениң махсус фондларынан матди ярдәм һәм еллык стипендияләр билгеләнгән. Ә ярлы гаилә балалары барлык уку кагыйдәләрен үтәгән очракта түләүдән азат ителгәннәр. Ләкин аларның саны барлык укучыларның жидедән береннән артмаса тиеш була.

Училищегә акчалата ярдәмне күренекле сәнгать һәм жәмәгать эшлеклеләре күрсәткән. Аның каршында ике попечительлек жәмгыятье эшләп килә. Аларның ярдәме белән уку йортын бик күп мохтаж ата-аналарның тырышлыклары һәм тәртипләре белән аерылып торган балалары тәмамлый ала. Училищегә файдалы хезмәт күрсәтүчеләр, ел саен иганә взнослары белән ярдәм итүчеләр арасында Казан губернасының күренекле шәхесләре бар. Мәсәлән, “Мохтаж укучыларга ярдәм итү жәмгыятенә” Харьков һәм Ахтыр архиепискобы Арсений, Казан дары заводы начальнигы генерал-майор В.В.Лукницкий, хәбәрләшү юллары инженеры В.П.Халецкий, атаклы сәнгатьче, мануфактур-киңәшче Г.К.Крестовников, Казан университетының химия профессору А.М.Зайцев, КИИКСның (Казанский институт инженеров коммунального строительства) булачак профессору Н.М.Пауткин, директор хатыны Л.Грузова һ.б. кәргән.

Училище житәкчелеге уку йортын тәмамлаган белгечләргә эшкә урнаштыру турында кайгырта. Бу унайдан “Махсус попечительство” дип аталган икенче бер жәмгыять төзелә. Аның вәкилләре укучыларның төзе-

лешләрдә, завод, фабрикаларда практика үтүен оештыра һәм күзәтә, матди ярдәм итә.

Училищеда укулар һәр елның беренче сентябрдә башлана. Аңа кабул итү июль ахыры – август аенда үткөрелгән. Әмма еш кына төрле искәртмәләр дә булган. Кабул итү кагыйдәләре буенча “вакансияләр булган очракта һәм абитуриент үзенең белеме һәм үсеш дәрәжәсе белән үз укыячак класс курсында укый алачагын күрсәтсә, Педагогик Совет аны уку елы дәвамында да кабул итәргә рөхсәт бирә алган” [5,15].

Сәнәгать училищесына “теләсә кайсы кат-

СВѢДѢНІЯ о практической деятельности окончивших курсъ Казанскаго индустриально-техническаго училища.		
№ п/п	Фамилія и инициалы	Родъ занятій и адреса
Июнь, 1902 года.		
1	Александровъ, Иванъ Ивановичъ	Ремесленникъ въ заводѣ казанскаго оружейнаго завода въ г. Казань.
2	Григорьевъ, Александръ Петровичъ	Помощникъ машиниста въ заводѣ казанскаго оружейнаго завода въ г. Казань.
3	Александровъ, Александръ Ивановичъ	Служащій въ заводѣ казанскаго оружейнаго завода въ г. Казань.
4	Борисовъ, Павелъ Леопольдовичъ	Техникъ въ заводѣ казанскаго оружейнаго завода въ г. Казань.
5	Колосовъ, Игорь Павловичъ	Служащій въ заводѣ казанскаго оружейнаго завода въ г. Казань.
6	Колосовъ, Николай Павловичъ	Служащій въ заводѣ казанскаго оружейнаго завода въ г. Казань.
7	Александровъ, Александръ Ивановичъ	Служащій въ заводѣ казанскаго оружейнаго завода въ г. Казань.
8	Александровъ, Александръ Ивановичъ	Служащій въ заводѣ казанскаго оружейнаго завода въ г. Казань.
9	Александровъ, Александръ Ивановичъ	Служащій въ заводѣ казанскаго оружейнаго завода въ г. Казань.
10	Александровъ, Александръ Ивановичъ	Служащій въ заводѣ казанскаго оружейнаго завода въ г. Казань.

лам һәм дин вәкилләрен кабул иткәннәр. Әмма кайбер чикләүләр дә күзәтелгән. Әйтик, “яхүд динендәге укучыларның гомуми саны 5 % тан артырга тиеш булмаган” һәм “еврейлар үзләренең күпләп яшәгән урыннарыннан читтә яшәү хокукы турында таныклык-белешмә китерергә тиеш булалар”. Башка милләт вәкилләренә дә, әгәр дә алар рус телен яхшы белмәсәләр, училищегә юл ябык булган, төрле кыенлыklar тудырылган. Эшче-крестьян балаларының да саны бармак белән генә санарлык. Мәсәлән, 1897 елда училищегә ике төркем кабул ителә. Урта училищениң беренче сыйныфына 37 кеше алына, шуларның 29ы рус, 8е башка милләттән. Ләкин алар арасында бер татар да юк. Түбән училищениң беренче сыйныфына 45 кеше кабул ителә, шуларның 44е рус. 1912 елга түбән төзелеш техник училищесын 259 укучы төмамлый, алар арасында шулай ук бер татар да булмый. Укытучылар да нигездә православие динен тоталар. Мәсәлән, 1912 елда 33 укытучы һәм хезмәткәрнең икесе генә католик динендә була.

Училище турындагы Положение буенча, хезмәткәрләр составы түбәндәге шәхесләрдән тора: директор, закон укытучы, теоретик фәннәр алып баручылар, гамәли дәрәс житекчеләре, күзәтүчеләр, табиб, хисапчы, кяттиб (писарь), шу-

лай ук машинист, каравылчы һәм күчереп язучы. Укыту үзәнчәлекле булу сәбәпле, укытучылар итеп югары белемле белгечләр генә түгел, үз белгечлеге буенча зур тәҗрибә туплаган кешеләр дә чакырылган. Гамәли дәрәсләргә, урта техник училище курсларын үтәп, шактый вакыт заводларда, төзелешләрдә эшләп тәҗрибә туплаган белгечләр житекчелек иткән.

Училищеда гомуми белем бирү фәннәренән математика һәм табигать фәннәре аның барлык бүлекләрендә дә укытыла. Укучылар арифметика, геометрия, физика, химия фәннәрен өйрәнә. Графика дәрәсләреннән рәсем, сызым һәм матур язуга зур игътибар бирелә. Төзелеш-техник училищесында төзелеш эше буенча махсус фәннәр күп урын алып тора. Болар – “Төзелеш эшләре һәм материаллары”, “Ярдәмче җайланмалар”, “Жир үлчәү һәм корылмалар планлаштыру”, “Төзелештә хисап” һ.б. махсус курслар.

Төзелеш училищесында гамәли дәрәсләр югары дәрәжәдә оештырылган була. Уку елы дәвамында алар училище остаханәләрендә, ә жәйләрен шөһәр земствосы яки шәхси төзелешләрдә һәм юл эшләрендә алып барыла. Моннан тыш укучылар ике атна дәвамында жир үлчәү буенча гамәли эшләр белән шөгыльләнгәннәр (анысы хәзерге геодезик практиканы хәтерләтә). Гомумән алганда, училище укучыларга төпкә белем биреп, оста белгечләр әзерләгән. Аны төмамлаучылар жир үлчәүчеләр, төзүче техниклар, юл төзүче техниклар, сызымчылар, десятниклар, гидротехниклар булып эшкә урнашканнар. Белгечләрнең шактые төрле мәктәпләрдә һәм гимназияләрдә укыткан, үзләренең шәхси төзелеш эшләрен ачкан.

Училище беренче белгечләрен 1902 елда чыгара. Ул елны 16 кеше төзүче-инженер таныклыгы ала. Шушы вакыттан профессиональ төзүче инженерлар әзерләү эзлекле һәм даими рәвештә үсә бара. 1902-04 елларда училищени 259 укучы төмамлай. Алар Россиянең 30дан артык губернасында эшлиләр. Училище белгечләренең Санкт-Петербург, Мәскәү, Ашхабад, Киев, Курган, Харьков, Витебск, Смоленск, Чита, Брест, Самара, Чернигов, Тобольск, Иркутск, Кавказ арты һәм Ерак Көнчыгыш шөһәрләрендә дә эшләгәнлеген билгелә [6,85-104].

Училище белгечләре гасыр башында Казанда гына да күп мөһабәт биналар проектуда һәм төзүдә катнашалар. Мәсәлән, 1902-

1905 еллардагы чыгарылыш белгечләре Казан художество училищесы бинасын төзүдә актив катнашалар. Ул 1930 елда коммуналь төзелеш инженерлары институтының (КИ-ИКС) төп бинасына әйләнә.

Шул рәвешчә, сәнәгать училищесы үзенә Идел бие һәм башка регионнарны "төзелеш эше осталары белән тәэмин итү максатын на-мус белән үтәп чыга һәм Казан югары төзү мәктәбенең нигезе булып тора.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Краткие сведения о Казанском промышленном училище. – Казань, 1897.
2. Открытие Казанского промышленного училища. – Казань, 1897.
3. Условия приема в Казанское промышленное училище. – Казань, 1898.
4. Краткие сведения о Казанском промышленном училище и условия приема. – Казань, 1898.
5. Условия приема в Казанское промышленное училище. – Казань, 1903.
6. Отчет о состоянии Казанского соединенного училища за 1912 г. – Казань, 1913.

(Дәвамь бар)

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

Юсупов Ф. Ю. Татар теленең диалектлары: Урал сөйләшләре. – Казан: Мәгариф, 2003. – 351 б.

ISBN 5-7761-1307-5

Китапта Урал алды, Урта һәм Көнъяк Урал, Урал арты төбәкләрендә яшәүче татарларның тарихы һәм сөйләшләре турында тулы мәгълүмат бирелә. Автор бу татарларның тарихын архив материалларына таянып аңлата. Хезмәт системалы-синхрон, лингвистик география методларын кулланып, галимнең Киров, Свердловск, Чиләбе, Курган өлкәләренә, Удмуртия һәм Башкортстан Республикаларына оештырылган экспедиция материалларына таянып язылган. Китап югары уку йортлары студентлары, татар теле һәм әдәбияты укытучылары, шулай ук чит өлкәләрдә яшәүче татар кардәшләребезнең тарихы һәм теле белән кызыксынучыларга тәкъдим ителә.

КИТАП КИШТӘСЕ

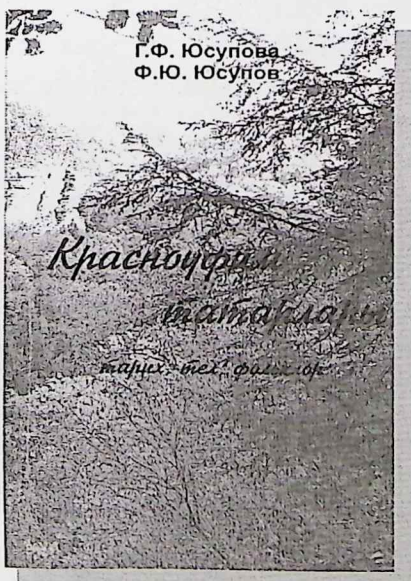
КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

Юсупова Г. Ф., Юсупов Ф. Ю. Красноуфим татарлары. Тарих. Тел. Фольклор. – Казан: РИЦ «Школа», 2004. – 376 б.

УДК 4С(Тат) 163-3/8 Ф(О) 963(Р57)/902.72(235=Т)

Китапта Свердловск өлкәсендә яшәүче красноуфим татарларының тарихы, тел үзенчәлекләре, халык авыз ижаты турында тулы мәгълүмат бирелә. Бу татарларның килеп чыгышы бай тарихи әдәбиятка һәм архив чыганакларына таянып аңлатыла. Хезмәт системалы-синхрон, лингвистик география методларын кулланып, Свердловск өлкәсенә төрле елларда оештырылган экспедиция материалларына нигезләнеп язылган. Китап чит төбәкләрдә яшәүче милләттәшләребезнең тарихы, теле, рухи мәдәнияте белән кызыксынучыларга тәкъдим ителә.

Казан шәһәр советында

2005 елның 27 январенда Казан шәһәр Советының чираттагы сессиясе булды. Анда башка бик күп мәсьәләләр арасында Казан шәһәре өчен бик әһәмиятле булган ике мәсьәлә каралды.

Шуларның беренчесе – Казан шәһәренә гербы турында. Биредә шәһәрнең яңа гербы тәкъдим ителде. Ул геральдиканың барлык кануннарына таянып, Казан ханлыгының элекке гербы нигезендә ике вариатта эшләнгән һәм дәүләт реестрында теркәлгән. Тикшерү үткәннән соң аларның икесе дә кабул ителде. Соңыннан яңа герб төшерелгән значокның беренче нөсхәсе шәһәр мэры Камил Исхаковка тапшырылды. Киләчәктә герб шәһәрнең барлык рәсми документларында, шәһәрне бизәүдә, Казанның 1000 еллыгын билгеләп үткәндә дә киң кулланылачак.

Икенче мәсьәлә – Казан шәһәренә уставы турында. Бу мәсьәлә дә шәһәр өчен бик мөһим. Чөнки аның булмавы налог органнарында теркәү үтүне, финанс эшчәнлеген алып баруны кыенлаштыра иде. Мәсьәләне тикшергәннән соң депутатлар шәһәр уставын бертавыштан кабул иттеләр.

Шулай итеп, шәһәрнең юбилее алдыннан заем үткөрү генә түгел, Бөтендөнья банкынан финанс ярдәме алу һ. б. чаралар өчен дә киң мөмкинлекләр ачыла.

Казан дәүләт

медицина университетында

2004 елның 23 ноябрәндә Казан медицина университетында “Химиядән русча-татарча аңлатмалы сүзлек”не тәкъдир итү кичәсе узды. Анда КДМУ ректоры,

РФ Медицина фәннәре академиясе академигы Н.Х.Әмиров, ТР ФА академиклары М.З.Зәкиев, Р.С.Сәйфуллин, Д.М.Зөбәиров,

Казан дәүләт педагогика университетының укыту эшләре проректоры Р.Р.Жамалетдинов, Россия Гуманитар фәннәр академиясе академигы, КДПУ профессоры Ә.Н.Хужиев, Тел, әдәбият һәм тарих институты директоры Н.Ш.Хисамов, шушы институтның лексикография бүлегә башлыгы Ш.Н. Асылгәрәев, бүлек хезмәткәрләре Д.Б. Рамазанова, Ф.Ф. Гафарова, “Мәгариф” милли нәшрияты директоры М.Х. Вәлиев һәм нәшрият хезмәткәрләре, ТР Министрлар кабинеты каршындагы телләрне үстерү бүлегә референты Ф.Р. Шәйхиева, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш академиясенең төзөлеш факультеты деканы В.Ш. Фәтхуллин, Казан дәүләт финанс-экономика институтының әзерлек курслары директоры Н.К.Гарифуллин, Казан дәүләт ветеринария медицинасы академиясенең химия кафедрасы мөдире Р.Н.Зыятдинов, Казан дәүләт технология университеты профессоры С.Х.Нуретдинов, Казан медицина көллиятенә директор урынбасары Л.М.Мусина, Россиянең халык укытучысы Р.И.Хәлиуллин, Казанның югары уку йортлары һәм “Мәгариф”, “Фән һәм тел” журналлары хезмәткәрләре катнашты.

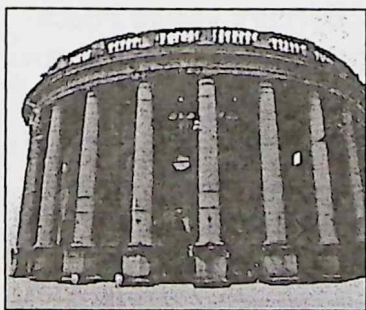
Жыенны КДМУ ректоры Наил Хәбибуллы улы Әмиров ачып жибәрде. Ул универси-

тетта төрле фәннәрдән сүзлекләр төзү юнәлешендә зур эш алып бару, медицина һәм химия фәннәренең аерылгысызлыгы турында сөйләде. Сүзлек авторларынан КДМУ доценты Г.Г.Хисамиев һәм “Фән һәм тел” журналы җаваплы сәркәтибе А.И.Нарбеков чыгыш ясадылар. Алар химиядән сүзлекләр төзүнең кыскача тарихына, бу сүзлекнең киләчәктә татарча политехник сүзлек төзүгә нигез булу ихтималлыгына кагылып уздылар. Чыгыш ясаучылардан Р.С. Сәйфуллин, М.З. Зәкиев, Н.Ш. Хисамов, Р.И. Хәлиуллин, М.Х. Вәлиев сүзлеккә югары бәя бирделәр. Мөдәррис Харис улы Вәлиев университет галимнәренең, Татарстан хөкүмәтенең матди ярдәме белән, “Мәгариф” нәшрияты аша инде икенче зур күләмле хезмәт чыгаруын билгеләп үтте.

Жыенны КДМУ проректоры Ләйсән Мөҗип кызы Мөхәррәмова алып барды, университетта татарча укуы торышы белән таныштырды. Аның сүзләре буенча, университетта һәр студент, милләтенә карамастан, татар телен дисциплина буларак өйрәнә. Кайбер фәннәр татар телендә укуыла, Татарстан һәм татарлар тарихы, культурасы, әдәбиятына игътибар бирелә. Бу юнәлештә университет галимнәре тарафыннан төрле әсбаплар чыгарыла. Медицина фәннәрен тудырачак татарча укуы мәсьәләсенә килгәндә, алар буенча терминология эшләнмәве, китаплар, кадрлар юклыгы бу эшкә комачаулык иткәнлеген билгеләнде.

Казан дәүләт технология университетында

2004 елның 16-17 декабрендә жылылык техникасының теоретик нигезләре кафедрасы оешуга 70 ел тулуга багышланган чаралар үткөрелде. 16 декабрьдә узган Гыйльми совет утырышында кафедраның үткәне, бүгенгесе һәм киләчәге турында доклад белән аның хәзерге мөдире Фәрит Мөхәммәт улы Гомәрәв чыкты. Шушы дәвер эчендә 15 докторлык һәм 100гә якын кандидатлык диссертацияләре якланган-

лыгы, төрле елларда кафедраны җитәкләгән шәхесләрнең һәм аларның шәкертләренең фән өлкәсендәге уңышлары турында сөйләде. Жылылык физикасы буенча X Бөтенроссия конференциясен 2002 елда кафедра нигезендә үткөрү дә аның казанышларын бәяләгән бер күрсәткеч булып тора. Соңгы елларда зур үсеш алган матдәләрнең критик халәтенә якын жылылык физикасы һәм үтәкритик технологияләр юнәлешендә дә кафедра хезмәткәрләре үз сүзен әйтә алдылар.

Кафедраның беренче җитәкчесе (1934-53) Герман Константинович Дьяконовның (1907-57) төп фәнни хезмәтләре физик-химик әверел-

лешләрне модельләштерү ысуларына карый. Реакторларда бара торган охшаш процессларга гомуми анализ ясап, химик охшашлыкның яңа критерийларын тәкъдим итә. Шуларга нигезләнеп, химия технологиясендә кулланы-

ла торган аппаратларны проектлаганда якынча модельләштерү теориясен куллана.

Кафедраны Г.К.Дьяконовтан соң җитәкләгән (1953-95) Айтуган Гариф улы Усманов (1920-96) – молекуляр күчү процессларын өйрәнү

юнәлешендә ачыш ясаган мәшһүр галим. Аның төп фәнни хезмәтләре газларда һәм сыекларда барган диффузия, үзлелек, жылыүткәрүчәнлек, температура-үткәрүчәнлек һ. б. күчү күренешләрен тик-

шерүгә башышланган. А.Г. Усманов житәкчелегендә кулланыла башлаган лазерлы интерферометрия ысулы жылылык физикасы өлкәсендә яңа ачышлар ясарга мөмкинлек бирде.

Гыйльми совет утырышында катнашучылар (КДТУның укыту эше буенча проректоры А.М. Кочнев, химия һәм нефть машиналары төзү институты директоры В.А. Аляев, механика факультеты деканы А.В. Бурмистров, энергетик машиналар төзү һәм техник жиһазлар факультеты деканы Р.Н. Зарипов, азык-төлек технологияләре факультеты деканы М.А. Поливанов, конструктив материаллар технологиясе кафедрасы мөдире Ф.А. Гарифуллин, химия сәнәгатенең машина һәм аппаратлары кафедрасы мөдире С.И. Поникарев һәм профессоры И.И. Поникарев, Түбән Кама химия технологиясе институтыннан кафедра мөдире А.А. Сәгъдиев һәм кафедра хезмәткәрләре А.М. Низамов, А.В. Садыйков, Мәскәү энергетика университетыннан жылылык техникасының теоретик нигезләре кафедрасы мөдире А.А. Сухих һәм кафедра хезмәткәрләре Н.Я. Филатов, В.Ф. Утенков, Казан техник университетыннан жылылык техникасының теоретик нигезләре кафедрасы профессорлары С.Э. Тарасевич, Ф.Н. Дресвянников, А.В. Щукин, А.Ф. Дрегаллин, Айтуган ага Усманов-

ның томыш иптәше Сания ханым Усманова, үзэшчән рәссам К.Б. Жәмлеханов һ. б.) истәлекләре белән уртаклаштылар, жылылык физикасы фәнненең үсешенә кафедра хезмәткәрләре керткән өлешкә зур бәя бирделәр.

Юбилей кысаларында башка чаралар да үткөрелде: кафедра укытучылары һәм укучыларының фәнни эш нәтижәләре белән таныштыру, түгәрәк өстәлләр артында очрашулар-сөйләшүләр һ.б.

Бөтендөнья татар конгрессында

2004 елның 9-10 декабрьдә Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитетының еллык эшчәнлегенә багышланган чаралар үткөрелде. Бу чараларда чит

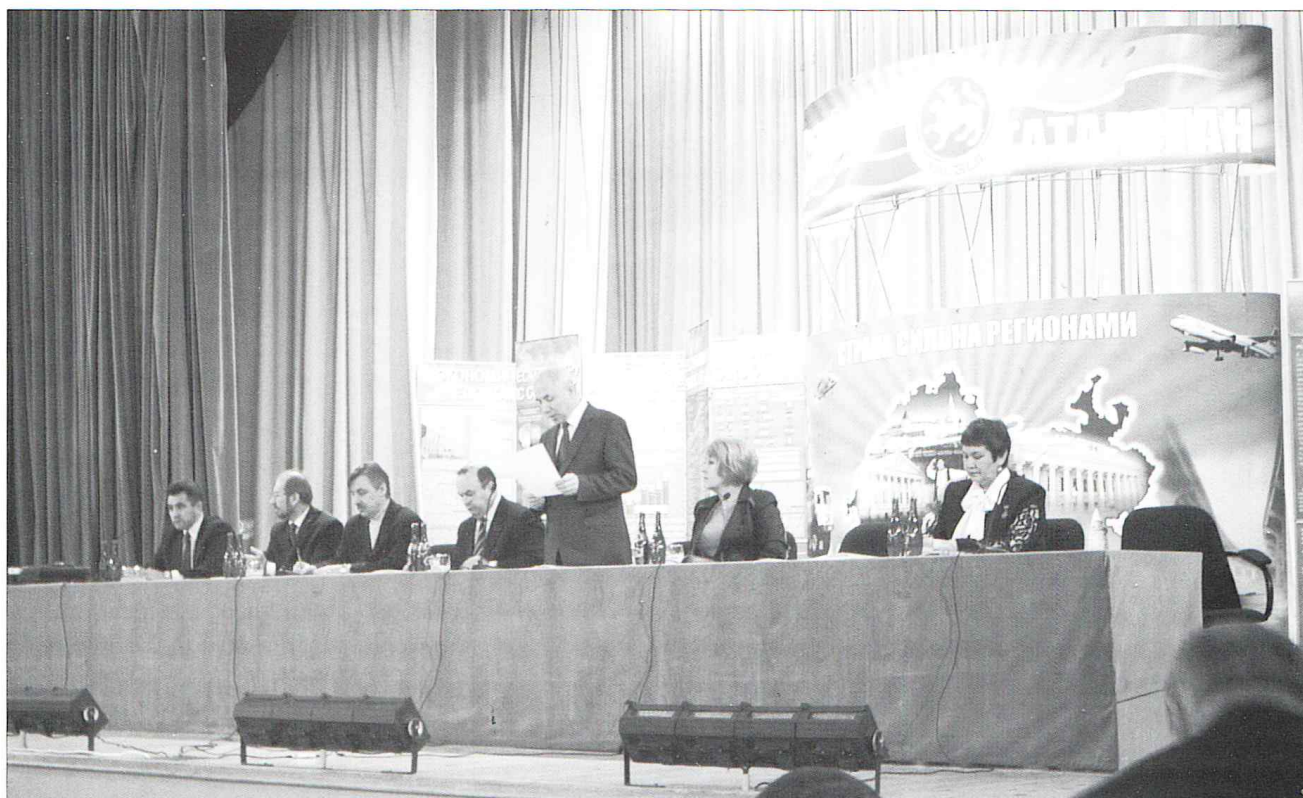
илләрдән, Россия төбәкләреннән, Татарстан районнарыннан килгән 250ләп кеше – татар язмышы өчен янып йөрчеләр катнашты.

9 декабрьдә алар Башкарма комитетының татар этносының үсеш стратегиясе, татар халкының мәдәнияте һәм рухи мирасы, милли мәгариф һәм фән, масскүләм мәгълүмат чаралары, татарлар яши торган төбәкләрдә икътисади үсеш һәм эшмәкәрлек, халыкара мөнәсәбәтләр һәм кеше хокуклары комиссияләре утырышларында зурдан фикер алыштылар, күп кенә тәкъдимнәр керттеләр.

10 декабрьдә Башкарма комитетының киңәйтелгән утырышында татар халкының бүгенгесе һәм киләчәгенә бәйле проблемалар БТК БК рәисе Ринат Закиров докладында төфсилләп анализланды. Бүгенге көндә Россиядә барган сәясәт шартларында Татарстан һәм төрле төбәкләрдә яшәүче халкының язмышы турында борчулы сүзләр, яулап алган хокукларны яклап-саклап калырга өндәүләр Рафаэль Хәкимов, Рамил Бигнов, Хәнисә Алишина, Фәүзия Бәйрамова, Зилә Вәлиева, Фәвия Сафиуллина, Фәрит Мохтасаров, Марат Кәримов, Әбүбәкер Шабанович һ. б. чыгышларында да яңгырады.

(Киңәйтелгән утырыштан фоторепортажтың тышлыкның өченче битендә бирелә)

БТК Башкарма комитетының киңәйтелгән утырышында

Гессель Герритсның «Русия картасы»

Ошбу Көнчыгыш Европа картасы Голландия картографы Гессель Герритс тарафыннан сызылып, 1613 елда Амстердам шәһәрәндә басылып чыккан. Картада Русия (Мәскәү) кенәзлеге генә булмыйча, бәйсез Польша, Кырым, Швеция, Пруссия, Кавказ, Күк Урда илләре дә төшерелгән. Аның материалы татарлар тарихы өчен дә кызыклы. Анда әүвәлге Казан патшалыгы җирләрендә барлыкка килгән шәһәрләр: Вятка, Малмыш, Арска, Сабаксар, Свияжск, Тетюш, (Болгар шәһәре җимерекләре өстенә төрә төшерелгән) һәм елгалар: Волга (Ра), Кама, Самара, Белая Воложка, Йайык (Жайык) һ.б. күрсәтелә. Татарларның төп биләгән җирләре Иделнең көнчыгыш ягында дип тәгаенләнгән.

Марсель Әхмәтжанов,
филология фәннәре докторы